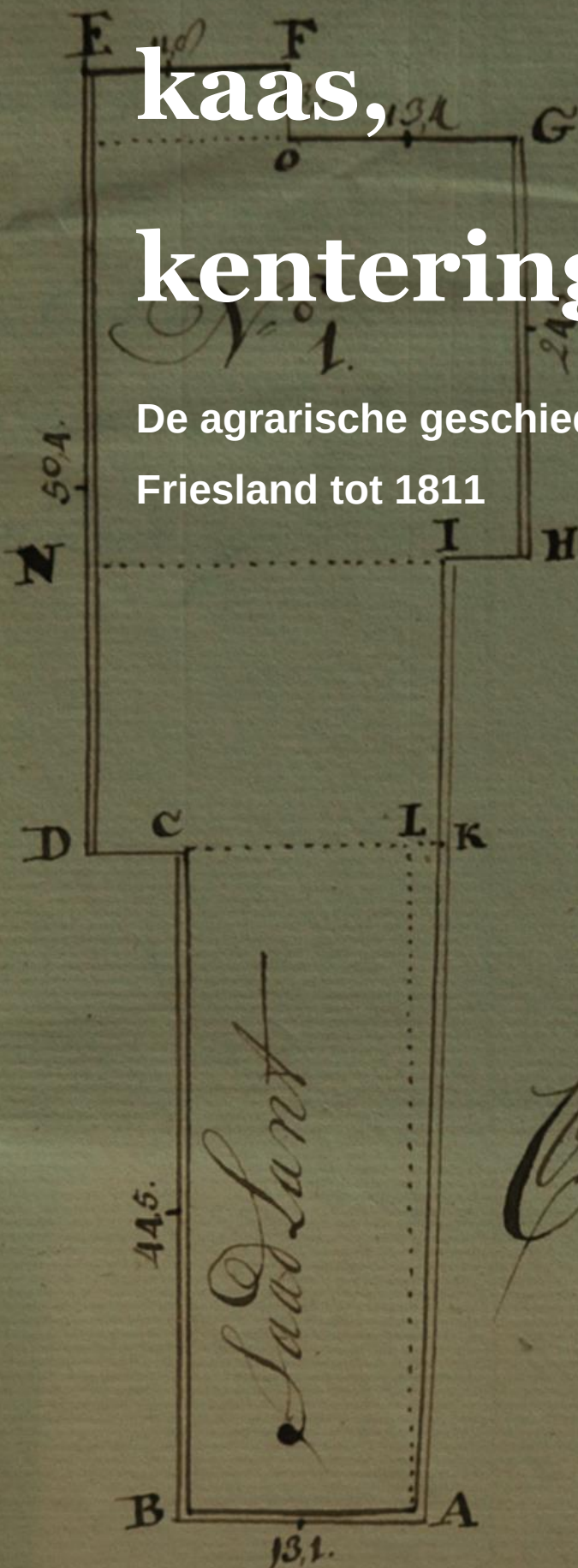

Koeien, kaas, kentering

De agrarische geschiedenis van oostelijk West-
Friesland tot 1811

AB 131
BC 44,5

BC 44,5 AK
LK 07.

□ ABC L ... 582,95 Rood
△ LKA 31,15 Rood

EF 11,8
FO 3,7

□ MEFO 43,66 Rood

DK 19,5
ND 22,2

□ DN I K 432,90

MG 25,2
GH 24,5

□ NMGH ... 617,40

□ ABC L ... 582,95

□ DN I K ... 432,90

□ MEFO ... 43,66

△ LKA ... 31,15

1708,00

2 Marg. 508 Rood

Masterscriptie geschiedenis
Naam: Lourens Schuijtemaker
Emailadres: lschuijtemaker@hotmail.com
Datum van inlevering: 24-07-2018
Begeleider: C. M. Lesger

Inhoudsopgave

Inleiding.....	1
1. Middeleeuwen (tot 1500)	9
1.1. Beginnende bodemdaling (tot 1350)	9
1.2. Kommer en kentering (1350-1477)	12
1.2.1. Een periode van extensivering (1350-1425)	12
1.2.2. Een periode van intensivering (1425-1477)	16
1.3. Een diep dal (1477-1500)	17
1.3.1. Akkerbouw.....	18
1.3.2. Veeteelt	20
1.3.3. Dorpsverschillen	23
1.4. Bevindingen (tot 1500)	24
2. Groei en bloei (1500-1650).....	25
2.1. Ontbrekende ossen (1500-1570).....	25
2.1.1. Veeteelt	26
2.1.2. Akkerbouw.....	29
2.1.3. Tuinbouw	33
2.2. Overstroming en opstand (1570-1600).....	34
2.2.1. Veeteelt	35
2.2.2. Akkerbouw.....	37
2.2.3. Tuinbouw	39
2.3. Het gele goud van de Gouden Eeuw (1600-1650).....	40
2.3.1. Veeteelt	40
2.3.2. Akkerbouw.....	45
2.3.3. Tuinbouw	48
2.4. Bevindingen (1500-1650).....	52
3. Verlies, vloed en veepest (1650-1754)	53
3.1. Ontvouwend onheil (1650-1675)	53
3.1.1. Veeteelt	55
3.1.2. Akkerbouw.....	61
3.1.3. Tuinbouw	64
3.2. Een nog diepere dip (1675-1713)	66
3.2.1. Veeteelt	67

3.2.2. Akkerbouw	76
3.2.3. Tuinbouw	79
3.3. De verschrikkelijke veepest (1713-1719)	83
3.3.1. Veeteelt	84
3.3.2. Akkerbouw	88
3.3.3. Tuinbouw	91
3.4. Geabandonneerde grond (1719-1744)	92
3.4.1. Veeteelt	93
3.4.2. Akkerbouw	101
3.4.3. Tuinbouw	106
3.5. Wederom razende rundersterfte (1744-1754)	107
3.5.1. Veeteelt	107
3.5.2. Akkerbouw	114
3.5.3. Tuinbouw	117
3.6. Bevindingen (1650-1754)	118
4. Beter boeren (1754-1811)	120
4.1. Verschrikking voorbij? (1754-1780)	121
4.1.1. Veeteelt	122
4.1.2. Akkerbouw	132
4.1.3. Tuinbouw	134
4.2. Koeien, kaas, kansen (1780-1795)	136
4.2.1. Veeteelt	136
4.2.2. Akkerbouw	143
4.2.3. Tuinbouw	143
4.3. Franse fase (1795-1811)	145
4.3.1. Veeteelt	145
4.3.2. Akkerbouw	157
4.3.3. Tuinbouw	164
4.4. Bevindingen (1754-1811)	166
Conclusie	167
Bijlage: kritische bronnenbeschouwing	171
Inleiding	171
B1. Boedelinventarissen	171
B2. Grondbelastingen	183

B3. Belastingpacht	193
B4. Veetellingen	196
B5. Enquete en Informatie	205
B6. Doopboeken	208
Literatuurlijst	210
Primaire bronnen	214

Afbeelding voorblad: Meting van een perceel aan het oosteinde van Wognum anno 1754, gedaan vanwege een nieuw pachtcontract. Westfries Archief, 1685 Notarissen in West-Friesland tot 1843, inv. nr. 2445. Dank aan Jan Peereboom voor de foto.

Inleiding

Op 10 juni 1757 overleed de agrariër Pieter Schuijtemaker aan het westeind van Grosthuisen. Omdat zijn zoon Dirk minderjarig was, moest er een boedelinventaris worden opgemaakt bij de notaris. Dit geeft ons een prachtig inzicht in een vroegmodern agrarisch bedrijf. Bij Pieters overlijden lagen er nog 164 kazen te rijpen. Met de productie van kaas verdiende hij dan ook hoofdzakelijk de kost. Hij had hiervoor achttien koeien. Toch vormde kaas niet de enige inkomstenbron. Schuijtemaker had maar liefst elf kalveren, terwijl er maar enkele nodig waren om de veestapel op pijl te houden. Zeven kalveren had hij dan ook speciaal om vet te mesten – de vleesproductie zorgde voor een goede aanvulling op het inkomen. Schuijtemakers zoon Dirk nam het bedrijf over en verplaatste het naar het midden van het dorp. Daar boert nu – geheel in lijn der vernoeming – wederom een Dirk Schuijtemaker. Deze laatste Dirk produceert net als Pieter hoofdzakelijk zuivel, al wordt er niet meer zelf kaas van gemaakt. In plaats daarvan gaat het naar de fabrieken van Royal FrieslandCampina. Bovendien loopt er een vleesstier tussen de koeien, want alle kalveren zijn bedoeld voor de slacht.¹

De Schuijtemakers hebben het oudste agrarische familiebedrijf van Noord-Holland en zoals het voorbeeld duidelijk maakt, lijkt er weinig veranderd te zijn.² Dit is echter misleidend, er veranderde namelijk weldegelijk veel. In Pieters tijd was bijna niemand zo gek om de Grosthuiser percelen te gebruiken als akkerland in plaats van weiland. Tegenwoordig worden de weides van de Schuijtemakers nu en dan omgeploegd voor uien, maïs of tulpen. Daarnaast heeft het huidige bedrijf vergeleken met de achttiende eeuw vijf á zes keer zoveel koeien en ongeveer drie keer zoveel land in bezit. Er is zelfs geen directe lijn te trekken in de melkveehouderij: Jacob Schuijtemaker (1890-1963) was een vetweider.

In realiteit kende de landbouw dus een niet te onderschatten dynamiek. Velen kunnen zich wel vinden in dit idee, omdat er tussen de achttiende eeuw en nu sprake was van industrialisatie en modernisering. Echter, ook de boeren van de Vroegmoderne Tijd stonden niet stil. In het geval van Nederland gold dit vooral voor het gewest Holland. Regelmatig hebben historici betoogt dat juist daar de landbouw zich sterk ontwikkelde. Meestal werd dit afgezet tegen het achterblijvende Oost-Nederland. Zo stelt Jan de Vries dat de Oost-Nederlandse landbouw in de Vroegmoderne Tijd

¹ Westfries Archief (hierna: WA), 1685 Notarissen in West-Friesland tot 1843, inv. nr. 2423.

² Het bedrijf was nummer acht van Nederland, met als beginjaar 1675 (tegenwoordig is er bewijs voor 1660). Zie hiervoor 'Boer zoekt roots' (let op: achternaam is verkeerd gespeld en de bijstaande informatie is achterhaald):

https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjq15yznZ7SAhWjF8AKHZhwCX0QFggmMAE&url=https%3A%2F%2Fwww.windesheim.nl%2F~%2Fmedia%2Ffiles%2Fwindesheim%2Fonderzoek%2Fsamenvattingjurypapportboerzoektroots.pdf%3Fla%3Dnl-nl&usq=AFQjCNHN-uU8mJlElFrj3unol5pdLWip_A&bvm=bv.147448319,d.d2s (20-2-2017).

gekenmerkt werd door “primitive techniques, low productivity, and a resistance to commercialization”.³ De Hollandse landbouw daarentegen was volgens De Vries zeer commercieel. Hierbij was het specialiseringsproces van belang. Boeren lieten geleidelijk het zelfvoorzieningsprincipe los en stootten niet-agrarische activiteiten af. Boeren gingen meer voor de markt produceren en richtten zich daarom op enkele producten. Commercialisering en specialisering waren daarom volgens De Vries de kernelementen van de ontwikkelingen van de vroegmoderne landbouw.⁴ Jan Luiten van Zanden en Wilhelmina M. Gijsbers bevestigen dit beeld, maar verleggen een groot deel van dit proces naar de Middeleeuwen. De wateroverlast van de veertiende en vijftiende eeuw dwong boeren te commercialiseren en te specialiseren.⁵

Merijn Knibbe nuanceert deze betogen. In zijn visie kan commercialisering ook specialisering tegenwerken. Zo betoogt hij dat boeren door de eeuwen heen steeds inkomsten buiten de agrarische sector zochten wanneer de prijzen voor landbouwproducten slecht waren. Het is daarom niet vreemd dat De Vries eind vijftiende eeuw veel niet-agrarische activiteiten op het platteland is tegengekomen, toen maakte de agrarische sector namelijk een flinke crisis door.⁶ Waar De Vries en Knibbe het wel over eens zijn, is dat het commercialiseringsproces het hart vormde van de ontwikkelingen in de landbouw. Dit idee wordt dan ook breed gedeeld onder historici. Zo ziet Jan Bieleman evenzeer in het Holland van de Gouden Eeuw “uiterst moderne en gecommercialiseerde, hoogproductieve vormen van landbouw.”⁷ Toch blijft het niet bij Holland. Onderzoeken naar Zeeuwse meekrap en Veluwe tabak laten tevens een marktgeoriënteerde agrarische sector zien.⁸

De marktgerichtheid werkte twee kanten op. Om te beginnen produceerden boeren producten voor de markt: de *output*-kant. Daarnaast was er een *input*-kant: de markt kon boeren allerlei producten leveren, zoals vee. Dat zorgde ervoor dat zij niet hun vee voort hoefden te brengen, maar van de markt gebruikt konden maken. Volgens De Vries en Adrianus M. van der Woude zat deze marktgerichtheid al in de vroege zestiende eeuw diep geworteld in Holland, ondanks dat de handel pas later in die eeuw een grote vlucht nam.⁹

³ J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (Londen en New York 1974) 242. Het idee van een niet-commerciële en stilstaande landbouw in Oost-Nederland is in de laatste decennia onderuitgehaald. Ook daar kende de landbouw een belangrijke dynamiek. Zie bijvoorbeeld J. Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008) 96-97.

⁴ De Vries, *Rural economy*, 155.

⁵ J. L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Wageningen 1985) 30-35; W. M. Gijsbers, *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750* (Hilversum 1999) 32.

⁶ M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Een studie naar de ontwikkeling van de productiviteit van de Friese landbouw 1505-1830* (Groningen 2006) 157-168 en 258.

⁷ Bieleman, *Boeren Nederland*, 56.

⁸ P. R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw* (Wageningen 1998); H. K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17^e en 18^e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976).

⁹ J. de Vries en A. M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 238-247. Dit gold vanzelfsprekend niet alleen voor de agrarische sector. In de rest van de

Hier kan nog veel over gezegd worden, maar de essentie mag duidelijk zijn: al deze benaderingen zetten de markt centraal in het verklaren van de veranderingen in de agrarische sector. Dit is zeer begrijpelijk, maar het heeft wel een nadeel. Andere processen die van invloed waren op de dynamiek van de landbouw krijgen hierdoor vaak minder aandacht. Het spreekt voor zich dat in de boerenpraktijk de markt niet het enige was dat telde. Het nauw volgen van de marktvraag was voor boeren lang niet altijd een optie. Er zaten immers grenzen aan de mogelijkheden van boeren. De meest voor de hand liggende factor was de natuur. Denk bijvoorbeeld aan de grondsoort en het weer. Historici hebben hier altijd oog voor gehad. Zo benadrukt Guus J. Borger het belang van de bodemdaling en De Vries de invloed van de stijgende zeespiegel in de Middeleeuwen.¹⁰ Het spreekt daarnaast voor zich dat natuurrampen als dijkdoorbraken evenzeer een zekere impact hadden. Een tweede belangrijke factor was de bevolkingsomvang, vanwege de marktvraag en de beschikbaarheid van arbeid. De sterke relatie tussen de agrarische productie en de bevolkingsomvang is geregeld aan het licht gebracht, zoals bij *Les Paysans de Languedoc* van Emmanuel B. Le Roy Ladurie. Ook De Vries en Van der Woude gaan hier niet aan voorbij.¹¹ De derde factor, politiek, was tevens van betekenis. Hoewel de overheid voor de Franse Tijd niet met grote regelmaat ingreep in de sector, was hier zeker sprake van. Meestal gebeurde dit in de vorm van in- en uitvoerrechten.¹² Bovendien speelden oorlogen een grote rol. In het geval van Holland had dit met name effect doordat oorlogen de handelsstromen konden belemmeren.¹³

Dat de natuur, bevolkingsomvang en politiek grote invloed hadden op de ontwikkelingen in de Hollandse agrarische sector staat dus buiten kijf, maar de dynamiek daarvan is nooit structureel uitgediept. Daarnaast is het de vraag hoe ver het specialiseringsproces ging. Paul Brusse betoogt dat namelijk dat boeren niet zozeer streefden “naar het volgen van de markt, maar vooral naar het veiligstellen van het inkomen.”¹⁴ Specialisering had daarom haar grenzen. Het zorgde voor een efficiënte productie en daardoor een hoger inkomen, maar het beperkte risicospreiding, wat de inkomenszekerheid verminderde. Bovendien zorgde een mindere mate van specialisatie voor een zekere flexibiliteit. Zoals Knibbe terecht benadrukt was er sprake van *human capital*: boeren kenden

Nederlandse economie vonden vergelijkbare ontwikkelingen plaats. Zie bijvoorbeeld ook B. van Bavel, ‘The medieval origins of capitalism in the Netherlands’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) afl.2-3, 45-79.

¹⁰ G. J. Borger, *De Veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland* (Amsterdam 1975); De Vries, *Rural economy*, 30-31.

¹¹ E. B. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc* (Parijs 1966); De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1800*, 238 en 253.

¹² Zie bijvoorbeeld: Bieleman, *Boeren Nederland*, 146-148.

¹³ Zo legt Piet Boon een relatie tussen de toename van de akkerbouw en beperkte graanhandel als gevolg van de oorlogen van eind zeventiende en begin achttiende eeuw. P. Boon, *Bouwers van de zee. Zeevarenden van het Westfriesse platteland, c. 1680-1720* (Den Haag 1996) 39.

¹⁴ P. Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999) 315.

hun vak en drastisch aanpassen kon niet zomaar. Een kazende boer werd niet zomaar een akkerbouwer, want daarvoor had hij andere kennis en materialen nodig. Boeren met een gemengd bedrijf voorkwamen dit probleem, zij hadden beter de mogelijkheid om te schuiven in hun productie.¹⁵

Hoe interessant dit alles ook is, de landbouw staat tegenwoordig niet sterk in de belangstelling van historici.¹⁶ Onterecht, want in de tijd voor 1800 was het verreweg de belangrijkste economische sector van Nederland. In 1811 werkte bijvoorbeeld nog 35% van de Noord-Hollanders in de agrarische sector.¹⁷ Om de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd te begrijpen, is kennis van de agrarische sector daarom essentieel. Dit alles maakt het van belang om diepgravend te kijken naar de landbouwontwikkelingen in middeleeuws en vroegmodern Holland. Hierbij kijkend naar de relatie tussen de markt, natuur, bevolkingsomvang en politiek. Daarnaast zal ik de mate van specialisatie in ogenschouw nemen.¹⁸

Om dergelijk onderzoek te kunnen verrichten is een regionale aanpak nodig. In de woorden van Maarten G. J. Duijvendak: regionale geschiedenis “biedt een scherpe blik in een wijde horizon.” Een dergelijke gerichte en gedetailleerde studie kan immers bij uitstek ons inzicht “verhogen in verschillende historische fenomenen, aspecten en samenhang.”¹⁹ In plaats van geheel Holland neem ik daarom oostelijk West-Friesland als casus (dit betreft de huidige gemeentes Opmeer, Koggenland, Medemblik, Hoorn, Drechterland, Stede Broec en Enkhuizen). Deze regio is niet zomaar gekozen. Naast het feit dat er veel waardevolle bronnen zijn voor dit gebied, is er ook nog weinig bekend van de West-Friese agrarische geschiedenis van voor 1800.²⁰ Het cliché zegt dat de West-Friezen kaas maakten, maar veel meer concreets weten we niet. Bovendien, bij eerder onderzoek van mij naar deze regio, kwam ik erachter dat dit gebied juist veel landbouwdiversiteit kende. Veeteelt domineerde, maar er was evenzeer akker- en tuinbouw.²¹ Dit nodigt uit tot het verklaren van deze verscheidenheid.

¹⁵ Knibbe, *Fryslân*, 173-174.

¹⁶ Dit is ooit anders geweest. Onder Bernard H. Slicher van Bath en zijn studenten heeft de agrarische geschiedenis enkele decennia gebloeid in de vorige eeuw. Dit begon in wezen met Slicher van Baths boek over het Overijsselse platteland. B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957).

¹⁷ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 604.

¹⁸ Ik trek de grens bij 1811, vanwege de grote veetelling in dat jaar.

¹⁹ M. G. J. Duijvendak, ‘Wijde horizon, scherpe blik: regionale geschiedenis en Noord-Nederland’, *Website Rijksuniversiteit Groningen*, 2006. <http://hdl.handle.net/11370/2dc18db4-4b0e-4b3f-a5c5-6c8438192e07> (12-07-2018) 24.

²⁰ Wel wordt er tegenwoordig lokaal enig onderzoek gedaan, zoals door Arie Bijman en Martien Hoogland. Toch zijn dit pas de eerste aanzetten, er is nog zeer veel onbekend. Over agrarisch West-Friesland na 1800 is meer bekend. Neem bijvoorbeeld de publicaties van de Westfriese Historische Reeks, zoals K. van der Wiel, *Deel 2. Veehouderij, de agrarische geschiedenis van oostelijk West-Friesland 1880-1930* (Zwolle 2011) en M. Hoogland en N. Groot, *Deel 3. Tuinbouw en zaadteelt, de agrarische geschiedenis van oostelijk West-Friesland 1880-1930* (Zwolle 2011).

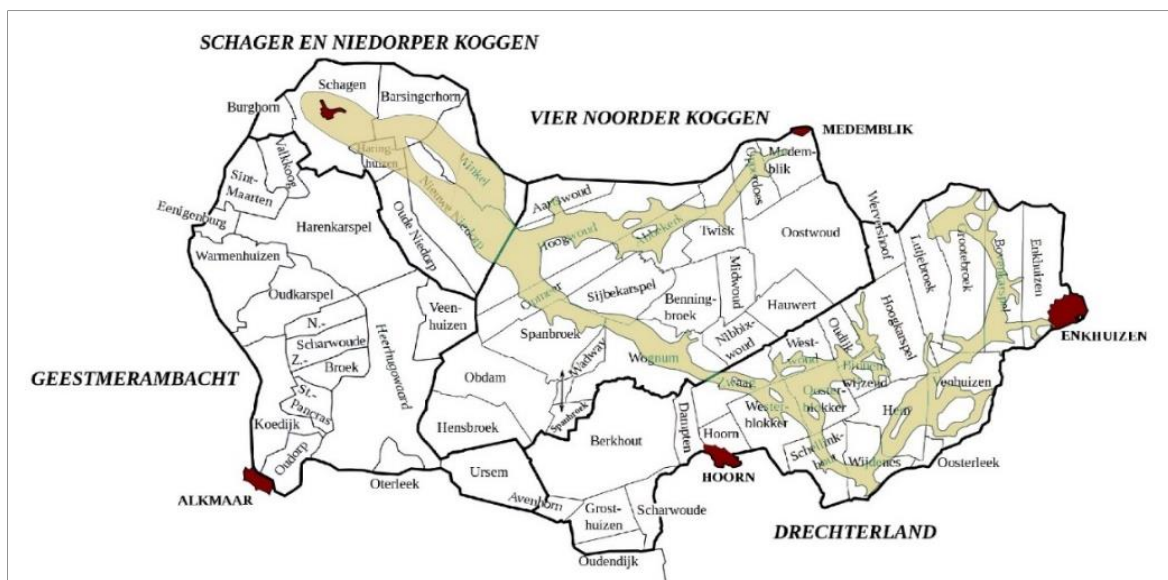
²¹ L. Schuijtemaker, ‘Stedelijke weides. Grondbezit van stedelingen en de conjunctuur van de West-Friese agrarische sector, 1500-1800’, *Skript Historisch Tijdschrift* 29 (2017) afl. 1, 21-37.

Eén ding staat vast: een belangrijke oorzaak achter deze diversiteit is de grond. Qua hoogteligging en grondsoort waren er namelijk veel verschillen. In de landbouwenquête van 1801 is dit mooi verwoord:

“De gronden aan de Noordzee zijn zandig, zoo ook de zandwerven en 't midden van Westvriesland. Op eenige plaatzen als Hauwert, Oostwoud, de Zaanlandsche dorpen, geheel Waterland, de Veenhoop aan den westkant van Hoorn is de grond veenagtig en laag, hier en daar drastig. Elders vindt men allerbeste landerijen en vrugtbare kley als in de Blokkers, Westwoud, Schagen”²²

Centraal in deze bodemverschillen staat de kreekrug (kaart inleiding.1). Deze meanderende zandrug lag eerst bedekt onder het veen, maar al vroeg in de Middeleeuwen kwam de kreekrug relatief hoger te liggen dan de rest van West-Friesland. Dit zorgde voor een betere ontwatering vergeleken met de gronden die lager lagen. In de landbouwenquête staat daarom geschreven...

“dat de landen onder Oostwoud en Hauwert alle winters onderstaan, terwijl men in den zomer in de Blokkers, te Wognum, Hoogwoud en elders het vee ter naauwe nood in drooge zomers in het land kan houden en drinken bezorgen.”²³

Kaart inleiding.1: De zanderige kreekrug kronkelend door West-Friesland²⁴

²² Nationaal Archief (hierna: NA), 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 34.

²³ Ibidem.

²⁴ A. Bijman, 'Ontstaan, ontginning en afwatering in West-Friesland' (nog ongepubliceerd) 38.

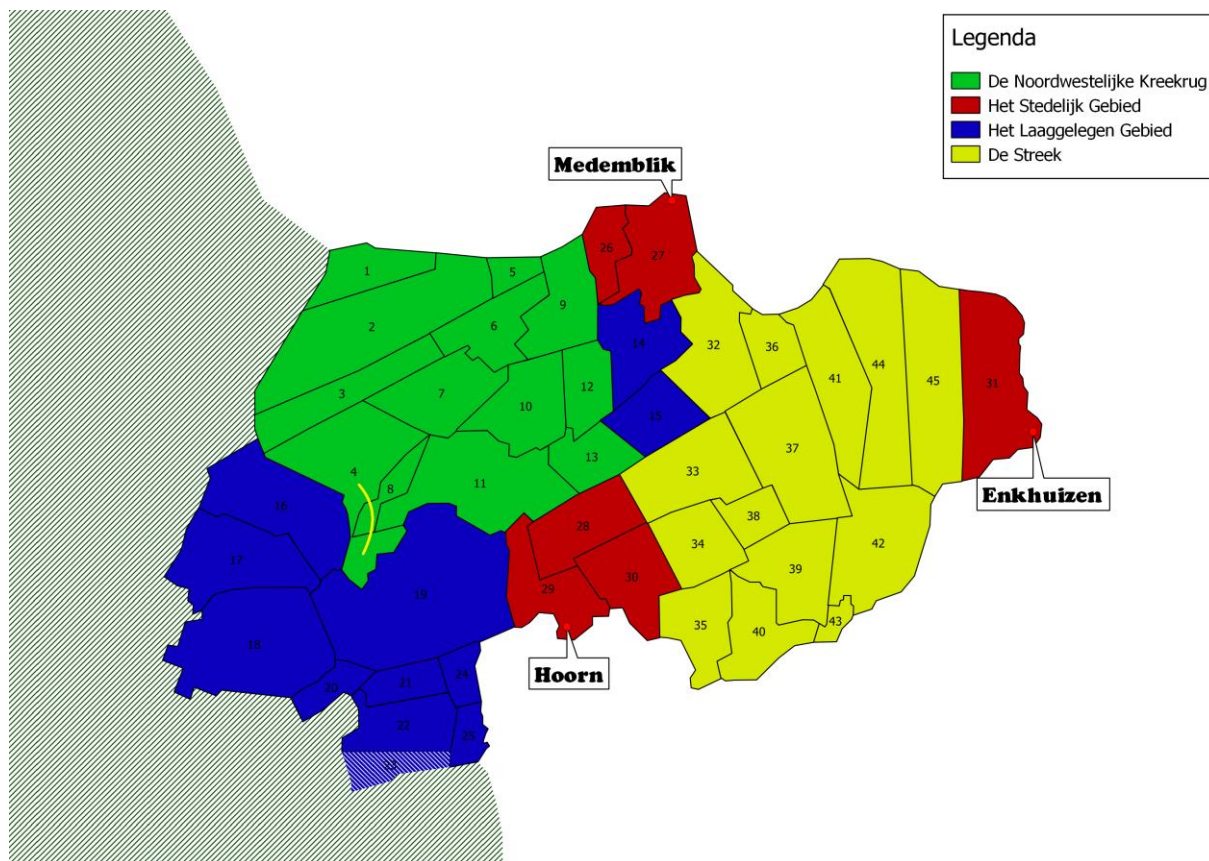
Door de betere ontwatering en kleinere veenlaag van de kreekrug, kwam er daar eerder vruchtbare grond onder het veen vandaan. Immers, naast het stukje zand van de kreekrug lag er voornamelijk klei. Bij veel dorpen die niet op de kreekrug lagen, was de veenlaag nog steeds niet verdwenen tegen 1811.²⁵

Vanwege deze verschillen is het belangrijk om oostelijk West-Friesland op te delen in verschillende gebieden (kaart inleiding.2). Om te beginnen vormen de dorpen die niet van de kreekrug profiteerden een aparte groep, die ik zal aanduiden als het Laaggelegen Gebied. De dorpen die op de kreekrug lagen kenden echter niet allemaal dezelfde agrarische ontwikkelingen, waardoor daar verdere opdeling nodig is. In het noordwesten was de invloed van de kreekrug het grootst. Deze dorpen zal ik aanduiden als de Noordwestelijke Kreekrug. In het oosten speelde de kreekrug evenzeer een gewichtige rol, maar dit gebied onderscheidde zich van de rest van oostelijk West-Friesland doordat tuinbouw hier een belangrijke plaats innam. Dit gebied noem ik de Streek, welke dus ietwat groter is dan waarvoor deze geografische aanduiding meestal wordt gebruikt. Tot slot zijn er de steden. Het spreekt voor zich dat de agrarische sector daar anders in elkaar stak. Evenwel, enkele dorpen die zich sterk op de steden richtten wil ik ook bij de steden rekenen. Zo kwam te Zwaag grootschalige tuinbouw op, gericht op de Hoornse markt. Deze steden en dorpen zal ik hierna aanduiden als het Stedelijk Gebied.

Deze grenzen zijn vanzelfsprekend kunstmatig en daarmee beperkt. Opperdoes reken ik bijvoorbeeld tot het Stedelijk Gebied, omdat daar tuinbouw opkwam – gericht op Medemblik. Echter, Opperdoes was ook een dorp dat op de kreekrug lag en daarom leek het in grote delen op de dorpen van de Noordwestelijke Kreekrug. Dit gold vanzelfsprekend des te meer in de periode voordat de tuinbouw daar opkwam. Daarnaast, Midwoud en Nibbixwoud hadden maar ietwat hoogtevoordeel van de kreekrug, waardoor zij eveneens veel gemeen hadden met de laaggelegen dorpen Hauwert en Oostwoud. Toch is het onderscheid in deze vier gebieden broodnodig, om het overzicht in de verschillende ontwikkelingen te kunnen behouden.

Bovendien zijn de buitengrenzen van West-Friesland ook niet overal even streng aan te houden. Zo neem ik standaard Oostmijzen mee, hoewel het buiten de Omringdijk ligt. Dit dorp viel onder Avenhorn en was daardoor geregeld niet van Avenhorn te scheiden in de bronnen. Iets problematischer is de Beets, dat evenzeer buiten de Omringdijk ligt. Dit dorp was onderdeel van het gerechtsgebied van de stad Hoorn, waardoor dit dorp eveneens met de West-Friese dorpen verweven was in veel bronnen. Daarom komt dit dorp bij dit onderzoek ook af en toe om de hoek kijken.

²⁵ Borger, *De Veenhoop*, 207.

1: Aartswoud	2: Hoogwoud	3: Opmeer
4: Spanbroek	5: Lambertschaag	6: Abbekerk
7: Sijbekarspel	8: Wadway	9: Twisk
10: Benningbroek	11: Wognum	12: Midwoud
13: Nibbixwoud	14: Oostwoud	15: Hauwert
16: Obdam	17: Hensbroek	18: Ursem
19: Berkhout en Bobeldijk	20: Avenhorn en Oostmijzen	21: Grosthuisen
22: Oudendijk	23: Beets	24: Scharwoude
25: Schardam	26: Opperdoes	27: Medemblik
28: Zwaag	29: Hoorn	30: Westerblokker
31: Enkhuizen	32: Hoog- en Laagzwaagdijk (Onderdijk)	33: Westwoud
34: Oosterblokker	35: Schellinkhout	36: Wervershoof
37: Hoogkarspel	38: Binnenwijzend	39: Hem
40: Wijdenes	41: Andijk en Lutjebroek	42: Venhuizen
43: Oosterleek	44: Grootebroek	45: Bovenkarspel

Kaart inleiding.2: Oostelijk West-Friesland verdeeld in vier agrarische gebieden

De verscheidenheid en de complexiteit van de West-Friese landbouw door de eeuwen heen, maakt het onmogelijk om alle facetten aan bod te laten komen. Zo zal schaalvergroting wel in zekere mate aan de orde komen in dit onderzoek, maar de processen hierachter zullen deels buiten beschouwing gelaten worden. Het grootste gemis van dit onderzoek is echter dat ik zeer beperkt in zal gaan op de niet-agrarische activiteiten. Hoewel dit een belangrijk aspect is in het specialiseringsproces, is er moeilijk vat op te krijgen zonder van dit onderzoek een proefschrift te maken.²⁶

Een belangrijk deel van dit onderzoek steunt op boedelinventarissen, vooral het deel van na 1650. In de kritische bronnenbeschouwing (zie bijlage) komen deze en andere bronnen aan bod. Verder dient nog wel gezegd te worden voor de kenners onder ons dat wanneer ik het over koeien heb, ik hier zowel koeien als vaarzen mee bedoel. Verder wil ik nog graag mijn dank uitspreken aan Clé Lesger, Piet van Cruyningen, Martien Hoogland, Jan Peereboom, John Brozius, Anton Groot, John Buis, Hans Wendte, Christiaan Schrickx, Sjaak Jong, Suus Messchaert-Heering, Peter Nan en natuurlijk alle medewerkers van het Westfries Archief. Tot slot bijzonder veel dank aan mijn vrouw Brenda Schuijtemaker, voor al haar steun en geduld.

²⁶ Dat dit niet zozeer ter sprake zal komen in dit onderzoek, betekent niet dat ik er op basis van het bronmateriaal helemaal niets over kan zeggen. Bij het verzamelen van de inventarissen heb ik op niet-agrarische activiteiten gelet, hoewel deze soms moeilijk te herkennen waren. Op basis hiervan kan ik zeggen dat niet-agrarische activiteiten in de gehele Vroegmoderne Tijd op grote schaal voorkwamen. Combinaties van boerderij met herberg, bakkerij, timmerwerkplaats of iets anders waren zeer normaal in alle West-Friese dorpen – zelfs tot in de negentiende eeuw. Sterke indicaties van ontwikkelingen, zoals een specialiseringsproces, komen hierbij helaas niet naar voren.

1. Middeleeuwen (tot 1500)

Velden van veen, drassig, doordrenkt en doorweekt. Ongetemde weelde van mos, riet, kreupelhout en berken. Hoewel West-Friesland al ver voor de Romeinse tijd bewoning kende, waren deze mensen aan het begin van de Middeleeuwen vertrokken. Een groot begroeid veengebied bleef achter. Vanaf de negende eeuw kwamen er wederom pioniers om dit wilde landschap te beteugelen. Deze ontginning ving aan rond Medemblik. Het kostte enkele eeuwen voor de bewoning wijdverspreid was. Vooral het stichten van de dorpen van de Veenhoop liet enige tijd op zich wachten. Desondanks, omstreeks 1200 had de meeste woeste grond plaatsgemaakt voor gecultiveerde akkers en weides. De vrije natuur was tot slaaf gemaakt door de vrije West-Fries.²⁷

1.1. Beginnende bodemdaling (tot 1350)

Sommige plaatsnamen verwijzen naar de vroegste landbouw in oostelijk West-Friesland. De oudste vermelding van Zwaag stamt uit 1245: 'Swage'. Dit betekent weide in het Oudfries.²⁸ Toch was er meer dan alleen veeteelt. Gemengd bedrijf zal op grote schaal zijn voorgekomen, want akkerbouw speelde ook een belangrijke rol. Dit betrof voornamelijk graanteelt. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de verdragen die Floris V sloot in 1289 met de bevolking van Drechterland en de Vier Noorder Koggen. In deze verdragen vormde de graantiende een gewichtig element.²⁹

Om landbouw mogelijk te maken, was goede ontwatering nodig. Dit gold met name voor akkerbouw, want daarbij was nattigheid een groter probleem dan bij veeteelt. Toen het veen droog kwam te staan, vond er oxidatie plaats. In combinatie met inklinking zorgde dit voor een snelle daling van het maaiveld. Dit maakte een goede ontwatering steeds moeilijker, waardoor akkerland geleidelijk omgezet werd in grasland.³⁰ Dit was een probleem, want de bevolking bleef groeien. Aangezien veeteelt arbeidsextensiever was dan akkerbouw, waren er steeds meer mensen die hun brood moesten verdienen buiten de agrarische sector. Dit stimuleerde de opkomst van steden. Bovendien,

²⁷ L. A. Timmerman, *Middeleeuwse agrarische veenontginningen in de Vier Noorder Koggen. Een interdisciplinair onderzoek naar de opbouw van het natuurlijke landschap en de kolonisatie- en ontginningsgeschiedenis van West-Friesland (800 - 1300)* (Broek op Langedijk 2017) 21-22; C. M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 1990) 20.

²⁸ C. Schrickx, *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)* (Hilversum 2015) 80.

²⁹ Borger, *De Veenhoop*, 221.

³⁰ Ibidem.

doordat er minder akkerbouw was, kon er in deze omgeving niet genoeg graan geproduceerd worden voor de lokale bevolking. De oplossing lag in het importeren van graan.³¹

We moeten deze ontwikkelingen niet te strak bezien. Akkerbouw verdween zeker niet, waardoor boeren konden schakelen tussen veeteelt en akkerbouw. Onder druk moesten boeren flexibel zijn. In 1315 brak er een grootschalige veeziekte uit. Ook in de paar jaar daarna kwam hierdoor aanzienlijk veel vee om het leven. De lege weides zullen niet ongebruikt zijn gebleven. Mogelijk zijn er weides omgeploegd tot akkerland. Immers, beter slecht akkerland dan ongebruikte percelen. Deze veeziekte ging gepaard met langdurige regenval en als gevolg van dit alles: hongersnood. Graanprijzen schoten omhoog, wat akkerbouw (ondanks de slechte weersomstandigheden) bevordert zal hebben. Door deze ellende nam de bevolking in omvang af met een tiende of misschien zelfs een kwart. Na deze crisisjaren zal daarom het arbeidsintensieve akkerbouw juist meer zijn losgelaten ten behoeve van het arbeidsextensieve veehouderij.³²

Het overgrote deel van de veeteelt zal op de lokale consumptie gericht zijn geweest. Hierbij moet vooral gedacht worden aan koeien voor melk- en vleesconsumptie en enige schapen voor wollen kleding. Echter, graan en andere akkerbouwproducten moesten voor een deel geïmporteerd worden. Aan de andere kant was er eveneens export. Dit zal voornamelijk vleesvee zijn geweest. De grafelijke rekeningen maken duidelijk dat Hoorn al in de jaren 1340 een belangrijke rundveemarkt bezat.³³ Hoorn, Blokker, Berkhout en Hoogwoud leverden in diezelfde jaren al ossen aan de graven van Holland. Dit gebeurde waarschijnlijk hoofdzakelijk door Hoornse burgers, want ossenweiden was bovenal een stedelijk bedrijf. Evenwel, het is aannemelijk dat kloosters hierin ook een rol speelden.³⁴

Aangezien de Hoornse zuivelmarkt pas later opkwam, zal de melkveehouderij nauwelijks hebben bijgedragen aan de export. Er zijn zelfs aanwijzingen dat er zuivelproducten geïmporteerd werden. Niettemin, de West-Friese melkveehouderij was niet onbelangrijk. De handel stelde namelijk niet veel voor in die tijd. Het merendeel van de productie was voor lokaal gebruik. Lokaal was daarom de zuivelproductie van aanmerkelijk belang. Een aanwijzing hiervoor is te vinden bij een belastingontduiker uit Bovenkarspel in 1343. Deze man had verzaakt tol te betalen voor zijn meegevoerde zestig varkens. Aangezien varkens over het algemeen vetgemest werden met restproducten uit de boter- en kaasmakerij, is dit een indicatie van de aanwezigheid van melkveehouderij.³⁵

³¹ Lesger, *Hoorn*, 20.

³² Zie voor meer informatie over deze veeziekte: T. P. Newfield, 'A cattle panzootic in early fourteenth-century Europe', *Agricultural History Review* 57 (2009), afl. 2, 155-190; J. C. Kennedy, *A Concise history of the Netherlands* (Cambridge 2017) 64 en 66.

³³ Lesger, *Hoorn*, 24.

³⁴ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 35 en 37.

³⁵ Lesger, *Hoorn*, 25.

Vanaf 1344 krijgen we meer inzicht in de akkerbouw. Uit dat jaar zijn namelijk de rekeningen van de graaf van Holland overgeleverd. Daarin valt te lezen dat er in het boekjaar 1344 in oostelijk West-Friesland totaal 1258 ponden Hollands werden betaald voor de grafelijke tiende over bezaaide percelen. Het jaar daarop was dit 1618 pond. Dit verschil kwam waarschijnlijk door schommelingen van de graanprijs en de grootte van de oogst.³⁶

De verschillen per dorp bij deze grafelijke tiende maken helder dat akkerbouw niet overal een even grote rol speelde. Als we boekjaar 1345 als uitgangspunt nemen, dan wordt dit in een oogopslag duidelijk (tabel 1.1.1). In de negen dorpen Avenhorn, Berkhout, Grosthuizen, Hensbroek, Midwoud, Obdam, Oostwoud, Schardam en Scharwoude werd er gezamenlijk slechts 172 Hollandse pond aan grafelijke tienden betaald. Dit terwijl het meest betalende dorp Hoogwoud alleen al 170,3 pond betaalde.

Tabel 1.1.1: Grafelijke tiende in ponden Hollands (boekjaar 1345) ³⁷			
Hoogwoud	170,3	Abbekerk en Lambertschaag	38,4
Wognum	136	Sijbekarspel	38,1
Opperdoes en Almersdorp	103,5	Hem	33,3
Spanbroek	100	Aartswoud	33
Opmeer	80	Westwoud en Binnenwijzend	32,8
Twisk	73,3	Venhuizen	32,3
Medemblik	71	Enkhuizen	31,8
Schellinkhout	60	Lutjebroek	30,3
Grootebroek	52,6	Oosterblokker	30
Bovenkarspel	51,5	Hoogkarspel	25,6
Grosthuizen en Oudendijk	50,3	Scharwoude en Schardam	22,3
Nibbixwoud en Hauwert	44	Obdam	20,5
Benningbroek	42	Avenhorn	15
Zwaag	41,8	Hensbroek	14,3
Berkhout	41	Oostwoud en Midwoud	8,8
Wijdenes en Oosterleek	40,8	Wadway	8,6
Westerblokker	40,5	Hoorn	5,2

³⁶ Ursem uitgezonderd. Mogelijk ontbreken er ook enige andere dorpen. Het is namelijk niet altijd helder of een dorp onder een andere plaats valt. Zo mist Wervershoof, maar die zou onder Medemblik kunnen vallen. H. G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis. Tweede deel* (Utrecht 1876) 262-265 en 353-356. De boekjaren gaan waarschijnlijk over de oogst van het jaar daarvoor.

³⁷ Hamaker, *Rekeningen tweede deel*, 353-356.

Wognum en Spanbroek volgden Hoogwoud met respectievelijk 136 en 100 Hollandse pond. Niet toevallig lagen deze drie dorpen op de kreekrug. De zanderige kreekrug was toen al van aanzienlijk belang in het landschap. Omdat de kreekrug hoger lag dan de omgeving, waren er als reactie op de bodemdaling al dorpskernen naartoe verhuisd in de twaalfde en dertiende eeuw. De hogere ligging van de kreekrug zorgde voor een betere ontwatering. Daardoor was er meer akkerbouw mogelijk. Vandaar dat de dorpen op de kreekrug meer grafelijke tiende moesten betalen. In de Streek was het effect van de kreekrug minder, want daar was deze kleiner.³⁸

De kreekrug was natuurlijk niet alles bepalend, maar wel een zeer belangrijke factor. Grosthuisen en Oudendijk profiteerden totaal niet van de kreekrug, maar moesten wel relatief veel grafelijke tiende betalen. Het ongeveer even grote Benningbroek moest minder belasting afdragen, terwijl dit dorp meer profijt had van de kreekrug. Het kan zijn dat Grosthuisen en Oudendijk groter waren dan we denken, omdat toen het Beemsterwater mogelijk kleiner was. Desondanks is het zeer opmerkelijk.

1.2. Kommer en kentering (1350-1477)

In de zomer van 1349 kwam de beruchte zwarte dood aan in Vlaanderen. Hoewel er nagenoeg niets over bekend is, zal het waarschijnlijk korte tijd later in West-Friesland zijn aangekomen. We weten daarom ook niet hoeveel slachtoffers er zijn gevallen, maar het is goed mogelijk dat net zoals in omliggende landen een derde van de bevolking is omgekomen. Bovendien, ondanks dat deze pestgolf in 1352 redelijk uitgeraasd was, was het einde niet in zicht. De pest zou vaker terugkeren.³⁹

1.2.1. Een periode van extensivering (1350-1425)

De grafelijke tiende leverde bij zeventien dorpen in oostelijk West-Friesland in het boekjaar 1350 533 pond op.⁴⁰ Tien jaar later was de graanprijs verdubbeld, waardoor we met een vergelijkbare oogst ook een grafelijke tiende zouden verwachten die twee keer zo hoog zou liggen. Immers, elke elfde schoof van een graanoogst die voor deze belasting bestemd was, zou bij een hogere graanprijs meer waard zijn geweest. Echter, in het boekjaar 1360 bracht de belasting slechts 396 pond op. Dat wil zeggen dat

³⁸ Timmerman, *Vier Noorder Koggen*, 85.

³⁹ Kennedy, *Netherlands*, 66.

⁴⁰ Het betreft de dorpen Avenhorn, Berkhout, Bovenkarspel, Grosthuisen, Grootebroek, Hem, Hoogkarspel, Lutjebroek, Oosterleek, Oosterblokker, Scharwoude, Schellinkhout, Venhuizen, Westerblokker, Westwoud, Wijdenes en Zwaag.

de graanoogst met meer dan de helft was afgenomen – wat duidt op een veel kleiner bezaaid areaal. Deze afname is te groot om toe te kunnen schrijven aan de geleidelijke bodemdaling en moet derhalve gezien worden als een gevolg van de pest. De bevolkingsafname zal arbeidsextensievere vormen van landbouw gestimuleerd hebben ten koste van de arbeidsintensieve vormen. Derhalve zullen akkers tot weides zijn gemaakt. Toch was een deel van dit effect tijdelijk, want de bevolking herstelde zich weer in enige mate. In het boekjaar 1367 was daarom de grafelijke tiende weer toegenomen naar 453 pond, terwijl de graanprijs nauwelijks was veranderd.⁴¹

Bij de zeventien dorpen was de grafelijke tiende tegen het boekjaar 1375 weer gedaald naar 187 pond, terwijl de graanprijs iets toenam. Wederom dus een afname van de graanoogst en wederom eentje waarna herstel volgde. Hoewel de graanprijs daalde, was de grafelijke tiende tegen het boekjaar 1380 zo goed als gelijk gebleven: 188 pond. Dit duidt op een grotere oogst. Opnieuw was deze inzinking het gevolg van de pest. In 1368 en vooral 1369 bracht de pest grote sterfte teweeg in Holland, wat derhalve wederom extensivering stimuleerde.

Na 1380 begon het akkerbouwareaal verder te dalen. De grafelijke tiende van de zeventien dorpen leverde in het boekjaar 1390 ondanks een flink gestegen graanprijs maar 172 pond op. In het boekjaar 1400 was dit 133 pond, maar dat kan ook (ten dele) een gevolg zijn van de daling van de graanprijs.⁴² Akkerbouw moest daardoor steeds meer plaats maken voor veeteelt.

Wanneer we kijken naar de verdeling tussen de dorpen in 1345, 1375 en 1400, dan zien we dat de afname van de grafelijke tiende niet in alle dorpen even snel ging (tabel 1.2.1.1). De grootste afnames tussen 1345 en 1400 waren te Grosthuisen en Oudendijk (94%), Aartswoud (93,5%) en Scharwoude en Schardam (93%). Dit waren niet toevallig voornamelijk dorpen in het Laaggelegen Gebied. Deze dorpen hadden het meeste last van de wateroverlast die voortkwam uit de bodemdaling en het toenemende aantal overstromingen.⁴³ Onder druk van de bevolkingsafname werden de relatief nattere en dus slechtere akkers van deze dorpen daarom sneller omgezet tot weiland dan bij andere dorpen.⁴⁴

⁴¹ Lesger, *Hoorn*, 69; Omdat goede statistiek voor Nederland ontbreekt, heb ik hier gebruikgemaakt van de graanprijzen te Brugge: A. E. Verhulst, 'Prices of cereals, butter and cheese in Brugge (1348-1801)', *Website IISG*. <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#belgium> (23-04-2018); D. E. H. de Boer, *Graaf en Grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het Middeleeuwse 'Noordholland' tussen ±1345 en ±1415* (Leiden 1978) 213.

⁴² Lesger, *Hoorn*, 69; NA, 3.01.01 Graven van Holland, inv. nr. 1560. De Boer, *Graaf en Grafiek*, 72-77; Verhulst, 'Prices in Brugge'.

⁴³ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 32.

⁴⁴ Voor Scharwoude en Schardam zal de afname voor een deel een andere oorzaak hebben gekend. Eind jaren 1380 verloren deze dorpen veel grond toen de dijk landinwaarts verplaatst werd. Echter, veel verschil maakte dit niet voor de akkerbouw, want de grafelijke tiende van deze dorpen stelde in 1375 al weinig voor. P. Boon, 'Voorland en inlagen: de Westfriese strijd tegen het buitenwater', *West-Friesland oud & nieuw* 58 (1991) 78-113, aldaar 108.

Tabel 1.2.1.1: Grafelijke tiende in ponden Hollands (boekjaren 1345-1400) ⁴⁵			
	Boekjaar 1345	Boekjaar 1375	Boekjaar 1400
Hoogwoud	170,3	65,5	12
Wognum	136	49	53,3
Spanbroek	100	40	12,5
Opmeer	80	28	8
Twisk	73,3	25	15
Medemblik	71	42,6	23,5
Schellinkhout	60	15,3	17,3
Grootebroek	52,6	23	20
Bovenkarspel	51,5	25	16,8
Grosthuisen en Oudendijk	50,3	8	3
Nibbixwoud en Hauwert	44	12	10
Benningbroek	42	9,5	7,5
Zwaag	41,8	7,5	8,3
Berkhout	41	14,5	3
Wijdenes en Oosterleek	40,8	11,8	9,5
Westerblokker	40,5	8,3	6,3
Abbekerk en Lambertschaag	38,4	16,5	6,3
Sijbekarspel	38,1	12	8
Hem	33,3	16,8	11,3
Aartswoud	33	5,6	2,2
Westwoud en Binnenwijzend	32,8	12,3	12
Venhuizen	32,3	11	10
Enkhuizen	31,8	57,5	12
Lutjebroek	30,3	10	3
Oosterblokker	30	9	8
Hoogkarspel	25,6	9	3
Scharwoude en Schardam	22,3	3	1,6
Obdam	20,5	5,5	22
Avenhorn	15	3	1,6
Hensbroek	14,3	4,8	16
Oostwoud en Midwoud	8,8	4,3	3,5
Wadway	8,6	3	2
Totaal	1509,5	567,9	348

⁴⁵ Hamaker, *Rekeningen tweede deel*, 353-356; NA, 3.01.01 Graven, inv. nr. 1560 en 1572.

Evenwel, de tiende van Hoogwoud nam ook af met 93% tussen 1345 en 1400, terwijl dit dorp als geen ander van de hoge kreekrug profiteerde. Dit doet vermoeden dat de bodemdaling bij deze ontwikkelingen minder van belang was dan andere lokale verschillen, zoals verschillen in bevolkingskrimp en het effect van de overstromingen. Daarnaast waren er nog meer lokale factoren die invloed konden hebben. Zo verloor Enkhuizen bij een stormvloed in 1375 veel grond aan de zee, waardoor het niet verwonderlijk is dat de grafelijke tiende van die stad daarna flink afnam.⁴⁶

De afnemende trend bij akkerbouw bleef voortgaan in de meeste dorpen. Ondanks een fikse groei van de graanprijs (misschien wel een verdubbeling), bleven de meeste dorpen ongeveer evenveel aan grafelijke tiende afdragen. Deze tiende leverde in het boekjaar 1400 te Hensbroek, Obdam en Spanbroek nog 50,5 pond op, in het boekjaar 1425 was dit 44,3. Benningbroek en Sijbekarspel gingen van 15,5 naar 22,4 pond. In de eerder genoemde zeventien dorpen werd in het boekjaar 1410 totaal 392 morgen bezaaid. In het boekjaar 1420 was dit 363 en in het boekjaar 1430 301 morgen. Toch waren er ook dorpen met, naar wat lijkt, een grotere oogst in het boekjaar 1425 dan in het boekjaar 1400. Aartswoud ging bijvoorbeeld van 2,2 naar 5,3 pond en Opmeer van 8 naar 17,3. Al met al lijkt de afname van het akkerbouwareaal voor sommige dorpen dus minder vanzelfsprekend te zijn geworden.⁴⁷

Ondanks dat veeteelt centraal stond in de West-Friese agrarische sector, is hier veel minder van bekend. Wel mag duidelijk zijn dat de veehouderij groeide in omvang samenhangend met de vermindering van akkerbouw. Dit betrof waarschijnlijk voornamelijk de vetweiderij. Er zijn geen aanwijzingen dat de melkveehouderij verder ging dan de lokale productie. Het is zelfs aannemelijk dat de melkveehouderij afnam in belang, doordat de lokale vraag als gevolg van de pest verzwakte. Dat het zeer arbeidsextensieve vetweiderij wel succes had, zien we in de opbloeiende veemarkten van Hoorn en Medemblik. Zo kreeg Hoorn in 1398 het privilege om belasting te heffen bij elke os of paard die de Denen in Hoorn ter markt zouden brengen. Deze Deense ossen zullen niet allemaal zijn doorgevoerd: een deel zal in West-Friesland vet zijn geweid.⁴⁸ Bovendien, toen gezanten van hertog Albrecht van Beieren in 1398 slachtvee inkochten, deden ze dit onder andere grootschalig in Hoorn en Medemblik. Op de Hoornse markt ging dit om 362 koeien en 210 ossen. Te Medemblik werden er 203 koeien gekocht.⁴⁹

⁴⁶ Boon, 'Voorland en inlagen', 102.

⁴⁷ NA, 3.01.01 Graven, inv. nr. 1572 en 1598; Verhulst, 'Prices in Brugge'; Lesger, *Hoorn*, 70.

⁴⁸ WA, 0348 Oud archief stad Hoorn 1356-1815, inv. nr. 2660.

⁴⁹ E. Verwijs, *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren van der XIVe eeuw* (Utrecht 1869) 127-132.

1.2.2. Een periode van intensivering (1425-1477)

De 301 bezaaide morgen in de zeventien dorpen in boekjaar 1430 vormden een dieptepunt. In het boekjaar 1440 was dit namelijk alweer gestegen naar 333 morgen. Het akkerbouwareaal bleef hierna redelijk stabiel tot en met het boekjaar 1475, toen er 335 morgen werd bezaaid. Natuurlijk waren er lokale verschillen. Zo nam het bezaaide areaal te Oosterblokker toe van 17 morgen in het boekjaar 1425 via 20,2 in 1450 naar 26 morgen in het boekjaar 1475. Stede Grootebroek zag juist een afname van 95,5 morgen in het boekjaar 1450 naar 86,3 morgen in het boekjaar 1475.⁵⁰ Van de dorpen van de Noordwestelijke Kreekrug zijn er geen bezaaide oppervlaktes bekend, maar alleen geldelijke inkomsten. Bij de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Hauwert, Lambertschaag, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Sijbekarspel, Twisk en Wadway bracht de grafelijke tiende in het boekjaar 1425 totaal 61,2 pond op. In het boekjaar 1475 was dit 218,2 pond. Dit ondanks een daling van de graanprijs. Dit betekent dat het akkerbouwareaal op de Noordwestelijke Kreekrug flink moet zijn toegenomen.⁵¹

De stabilisering en zelfs de groei van het akkerbouwareaal is opvallend in een tijd waarin de bodem bleef dalen. Bovendien, het klimaat werkte ook niet mee. Met enkele strenge winters in de jaren 1430 begon in wezen de Kleine IJstijd. Na de pestgolven van de veertiende eeuw stopte de bevolking met krimpen. Hoewel de vijftiende eeuw zeker niet vrij was van de pest, was de sterfte vele malen minder.⁵² Door de bevolkingsgroei konden de akkers die wegens een tekort aan arbeidskracht tot weiland waren omgezet (en niet vanwege extreme nattigheid) weer als akker gebruikt worden. Hoe meer goede (hoge) grond er was in een dorp, hoe meer weiland er werd omgezet tot akkerland. Daarom was er bij het Laaggelegen Gebied eerder stabiliteit dan groei van het akkerbouwareaal en was er op de Noordwestelijke Kreekrug juist een flinke toename.

Zwaag was in dit geheel uitzonderlijk. Hier nam de akkerbouwgrond geleidelijk toe van 14 morgen in het boekjaar 1425 naar 34 morgen in boekjaar 1475. Natuurlijk lag Zwaag op de kreekrug, waardoor er genoeg weides waren waarvan redelijke akkers gemaakt konden worden. Toch zat hier mogelijk ook een andere oorzaak achter. Een deel van het bezaaide areaal van Zwaag was voor tuinbouw bestemd. De naam Bangert (van 'boomgaard') kwam volgens Theodorus Velius vanaf 1469 in zwang voor een gebied in Westerblokker en Zwaag. Dat er in Hoorn behoefte was aan fruit, maakt het aannemelijk dat er evenzeer sprake was van tuinbouw met zaaigoed op kleine schaal. Zo konden de Hoornse burgers naast fruit tevens van allerlei groentes worden voorzien. Dit zal nog niet zeer

⁵⁰ Helaas is het aantal bezaaide morgen van Stede Grootebroek niet genoteerd in het rekeningenboek van 1425.

⁵¹ NA, 3.01.01 Graven, inv. nr. 1598; NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 880 en 1104.

⁵² J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 2: 1300-1450* (Franeker 1996) 637; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 3: 1450-1575* (Franeker 1998) 727; Lesger, *Hoorn*, 67.

professioneel zijn geweest, maar meer als kleinschalige extra inkomen of zelfs 'hobby' van boeren en burgers. Desondanks, een deel hiervan was zelfs voor de handel bestemd. Begin jaren 1460 voer een Hoornse schipper met onder andere appels en uien naar Engeland.⁵³

De intensivering als gevolg van de bevolkingsgroei zorgde niet alleen voor meer akkerbouw, maar tevens voor veranderingen binnen de veeteelt. De vetweiderij verloor aan terrein ten behoeve van de melkveehouderij. Immers, de melkveehouderij was arbeidsintensiever dan de vetweiderij. Waar de melkveehouderij eerst op de lokale markt gericht was, kwam er nu export op. Dit komt onder andere tot uiting in het feit dat Hoorn in 1446 een privilege kreeg om een zuivelmarkt te houden. Op basis van de Kamper pondtolregisters weten we dat deze export vooral bestond uit boter. Kaas was van minder groot belang. Toch was het zeker niet onbelangrijk voor de export. De hierboven genoemde Hoornse schipper nam begin jaren 1460 eveneens kaas mee naar Engeland.⁵⁴

1.3. Een diep dal (1477-1500)

In januari 1477 stierf hertog Karel de Stoute (1433-1477) in een veldslag bij Nancy. Een politiek vacuüm en derhalve politieke chaos was het gevolg. De Franse koning greep de gewesten in het zuiden van het Boergondische rijk. Enkele andere gewesten verklaarden zich onafhankelijk. Oorlogen volgden: de handel werd verstoord en de prijzen stegen (grafiek 1.3.1).⁵⁵

⁵³ Schrickx, *Bethlehem*, 84; P. Koster, *Hoorn in de Middeleeuwen. De economische ontwikkeling van een Westfriesche stad* (Amsterdam 1929) 59. Natuurlijk werd er al eerder fruit geteeld. Zo zijn hiervoor aanwijzingen van eind veertiende eeuw. Evenwel, dit stelde nauwelijks iets voor. C. Koeman, 'De eerste sporen van tuinbouw in West-Friesland', *West-Friesland's Oud en Nieuw* 1 (1926) 94-96, aldaar 95.

⁵⁴ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 32; A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografie en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de Late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) 575.

⁵⁵ Kennedy, *Netherlands*, 93-96.

⁵⁶ G. de Moor, 'Wages and prices from the convent Leeuwenhorst, 1410-1570', *Website IISG*. <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#netherlands> (24-04-2018).

Een economische crisis was geboren. In Holland cumuleerde al die ellende in een opstand van het kaas en broodvolk (1491-1492). Hoewel de hoge oorlogsbelastingen hier de directe aanleiding voor waren, lag de impact van de crisis hierin verscholen.⁵⁷

1.3.1. Akkerbouw

De *Enquete* van 1494 biedt een inkijk in de agrarische sector van dat moment. Het document maakt duidelijk dat veeteelt domineerde (kaart 1.3.1.1). Hier en daar was akkerbouw, maar alleen in combinatie met veeteelt. Bovendien, veel akkerbouw was slootwalakkerbouw. Hierbij werd er bagger uit de sloten op de kant van een weiland gegooid om daar enig graan te telen. Dit soort akkerbouw was zeer arbeidsintensief, want er werden geen paarden bij gebruikt. Normaal zou dergelijke akkerbouw nauwelijks lonend zijn geweest, maar tijdens de crisis wel. Aangezien de graanprijzen zeer hoog lagen en import bijna niet mogelijk was door de oorlogsomstandigheden, moest er zoveel mogelijk lokaal geteeld worden. Zo werden op Grosthuizen op deze manier gerst en andere koren verbouwd. Hoogstwaarschijnlijk was de akkerbouw op Avenhorn en Oudendijk evenzeer eigenlijk slootwalakkerbouw. De akkerbouw was, als verwacht, vooral aanwezig op de kreekrug. Toch, zelfs te Schellinkhout, Oosterleek en Wijdenes was er geen serieuze akkerbouw volgens de *Enquete*. Ondanks dat deze dorpen op de kreekrug lagen. Volgens de grafelijke tiende was er bij deze drie dorpen in 1475 nog totaal 59 morgen bezaaid. De *Enquete* biedt geen vertekend beeld, want tegen 1494 was er veel veranderd.⁵⁸

Waar zeventien West-Friese dorpen in het boekjaar 1475 nog 335 morgen bezaaid hadden liggen, was dit in het boekjaar 1480 al gedaald naar 296 morgen.⁵⁹ Weer een decennia later was weer gezakt naar 272 morgen. Dit was een dieptepunt, maar wel eentje die enige tijd aan bleef houden. In het boekjaar 1500 werd er maar 276 morgen ingezaaid. Bovendien, een deel hiervan zal slootwalakkerbouw zijn geweest.⁶⁰ De afname was niet overal van hetzelfde niveau. Als we boekjaar 1475 met 1500 vergelijken, dan zien we vooral een afname in de Streek en dan met name bij Stede Grootebroek. Daar gingen de bezaaide morgen van 86,3 naar 32. Bij het Laaggelegen Gebied kon het bijna niet minder. Zo werd er bij het tamelijk omvangrijke Berkhout in het boekjaar 1475 slechts 7,5 morgen ingezaaid, wat tegen 1500 niet was veranderd. Op de Noordwestelijke Kreekrug nam de akkerbouw juist toe. Waar de belasting in het boekjaar 1475 over acht dorpen 213,6 gulden opleverde,

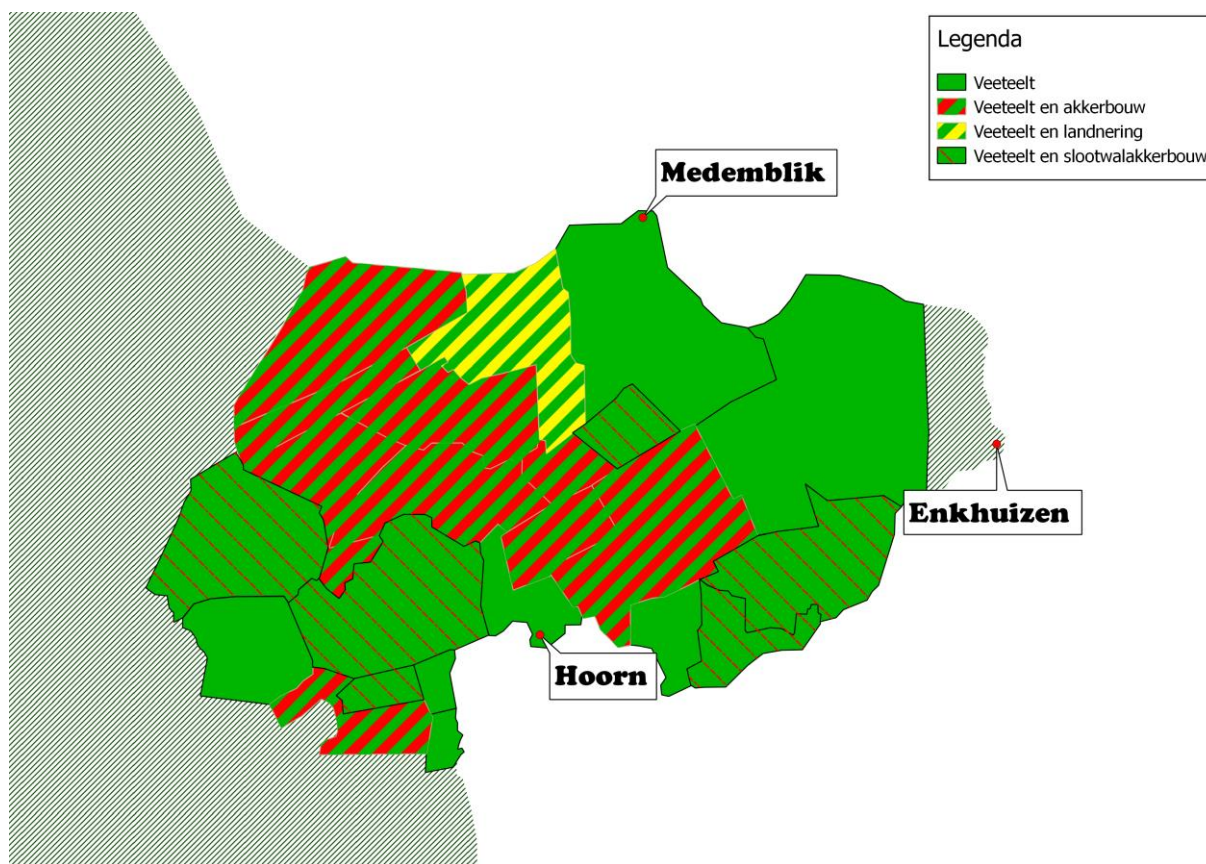
⁵⁷ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 359-361.

⁵⁸ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1104.

⁵⁹ Het betreft wederom de dorpen Avenhorn, Berkhout, Bovenkarspel, Grosthuizen, Grootebroek, Hem, Hoogkarspel, Lutjebroek, Oosterleek, Oosterblokker, Scharwoude, Schellinkhout, Venhuizen, Westerblokker, Westwoud, Wijdenes en Zwaag.

⁶⁰ Lesger, *Hoorn*, 70.

was dit in het boekjaar 1500 202,5 gulden. Dit terwijl de graanprijs lager lag. Toch is het mogelijk dat er tussen de boekjaren 1475 en 1500 wel een dip heeft gelegen.⁶¹

Kaart 1.3.1.1: Agrarisch oostelijk West-Friesland volgens de Enquete (anno 1494)⁶²

Mogelijk op de Noordwestelijke Kreekrug na, was er dus minder akkerbouw. Dit terwijl er meer vraag was naar graan. Helaas was de politieke situatie – in combinatie met de voortgaande bodemdaling – niet de enige bron van problemen. De belangrijkste oorzaak achter de problematische akkerbouw was het weer. Tussen 1475 en 1500 waren de zomers kouder dan gebruikelijk. In verschillende jaren, zoals 1480 en 1494-1496, waren er zelfs zomerse hagelbuien. Er was veel noodweer en nattigheid.⁶³ Over 1483 schreef Velius bijvoorbeeld “dat men naulijcx den somer van den winter onderscheyden conde, dies alle vruchten qualijck ghedijden, selfs het cooren nauwelijck tot zijn volkomen rijpheyte conde comen.” Daarnaast, stormen sloegen regelmatig land weg. Zo had Scharwoude hier veel last van.⁶⁴

⁶¹ De acht dorpen zijn Abbekerk, Benningbroek, Hauwert, Nibbixwoud, Sijbekarspel, Twisk, Lambertschaag en Wadway. NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1104 en 1129; De Moor, ‘Leeuwenhorst’.

⁶² R. J. Fruin, *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van de schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere 1494* (Leiden 1876).

⁶³ Buisman, *Weer deel 3*, 729-730.

⁶⁴ T. Velius, *Chroniick van Hoorn. Daer in particulierlijck verhaelt worden des selven stadts eerste begin / opcomen / en ghedenckweerdighe gheschiedenissen, etc.* (Hoorn 1617) 68-69; Fruin, *Enquete*, 6.

Desondanks probeerden de West-Friese boeren zoveel mogelijk gewassen zelf te verbouwen, omdat de oorlogsomstandigheden import zeer beperkten. Graan was zonder twijfel het belangrijkste gewas. Dit is ook zichtbaar in de Hoornse vermogensopgaven uit die tijd, waarin rogge het vaakst vermeld staat.⁶⁵

1.3.2. Veeteelt

Het slechte weer had niet alleen gevolgen voor de akkerbouw. De veehouderij leed er evenzeer onder. In de *Enquete* staat bij zo goed als ieder dorp geklaag over de natte jaren en de gevolgen die het had voor het vee. Grote delen van het vee overleefden het slechte weer niet, met dank aan ziekte en voedseltekorten. Zo was in 1494 slechts een derde van de veestapel in Stede Grootebroek over ten opzichte van 1477. Op Hem en Venhuizen kwam de helft van het vee om het leven. Het houden van koeien werd bij Hauwert niet eens meer genoemd, alleen nog slootwalakkerbouw. Vogelen en vissen werden vaak als belangrijke inkomstenbronnen genoemd, regelmatig was dit belangrijker dan veeteelt. Bij Stede Abbekerk werd dit verklaard: “midts die natte jaeren” waren “heure coeyen gestorven”, waardoor ze toen gingen “visschen en vogelen”.⁶⁶

Desalniettemin werd het houden van runderen bij de meeste dorpen nog als belangrijkste inkomstenbron genoemd. Omstreeks 1477 had Medemblik acht- á negenhonderd ossen die in de omgeving werden geweid. Ook werden er koeien gevetweid. Zo leverde Oostwoud ieder jaar omtrent vijftig vette koeien voor de Medemblikker markt. Tegen 1494 was hier nog maar weinig van over. Er werden toen slechts vijftig ossen geweid en niet één vette koe werd vanuit Oostwoud naar de stadsmarkt gebracht. Hetzelfde zien we bij Hoorn. Daar werden eerst negenhonderd á duizend ossen geweid in de omgeving, maar in 1494 waren dit er nog maar 125. Dit had gevolgen voor de omliggende dorpen. Zo werden er veel ossen van Hoornse poorters op bijvoorbeeld Scharwoude geweid.⁶⁷

Gijsbers wijst erop dat deze ossen elders opgefokt werden tot een jaar of vijf, meestal in Denemarken. Vervolgens werden ze naar Holland gebracht, waaronder oostelijk West-Friesland. Dan werden ze hier nog enkele maanden geweid, voordat ze naar de markt in Haarlem gingen.⁶⁸ In de vermogensopgaven van Hoorn en omstreken uit deze crisistijd worden enige ossen genoemd. In deze opgaven valt driemaal een leeftijdsindicatie te vinden en driemaal waren deze ossen tamelijk jong. Dit laat zien dat dit geen Deense ossen waren, maar ossen die lokaal gefokt werden. Dit kan een gevolg zijn van de moeizame import in die jaren. Bovendien, in deze vermogensopgaven van grofweg

⁶⁵ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2844c, 2844d en 2845n.

⁶⁶ Fruin, *Enquete*, 9, 17-19 en 33. ‘Vogelen’ is het vangen van wilde vogels voor consumptie.

⁶⁷ Ibidem, 6, 13 en 26.

⁶⁸ Ibidem, 13 en 26. Gijsbers, *Kapitale ossen*, 42.

tweeduizend huishoudens staan slechts 24 ossen vermeld. Dit kan ten dele een beperking zijn van de bronnen, maar het laat evengoed zien dat de ossenweiderij geen centrale plaats innam in de West-Friese agrarische sector. Dat het wel in de *Enqueste* genoemd werd, was vooral omdat het meer van belang was voor Hoorn en Medemblik dan voor de dorpen. De meeste ossenweiders uit de vermogensopgaven lijken dan ook in de steden te hebben gewoond. Achternamen van ossenweiders als Verwer, Cuper en Ghoutsmit laten in ieder geval zien dat het waarschijnlijk vooral (stedelijke) burgers waren. Deze ossenweiders hadden land in diverse dorpen, zoals Beets, Bobeldijk, Hauwert, Oudendijk, Schellinkhout, Wognum en Zwaag.⁶⁹

Te Oostwoud waren er naast de vijftig vette koeien nog vijf- á zeshonderd melkkoeien rond 1477. Tegen 1494 waren dit er slechts zestig á zeventig. Hoewel dit laatste lage aantal waarschijnlijk sterk werd overdreven, staat vast dat de veestapel flink geslonken was. De *Enqueste* maakt duidelijk dat er van de zuivel zowel boter als kaas werd gemaakt. Bij Medemblik werd er bijvoorbeeld genoemd dat kooplieden met schepen kaas en boter exporteerden.⁷⁰ Toch, een halve eeuw eerder was boter nog verreweg het belangrijkste, maar nu lijken kaas en boter erom te spannen. Het groeiende belang van kaas zou geleidelijk doorzetten, want het was uitermate geschikt voor de export. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw komt de export van kaas naar Engeland goed op gang, ondanks de beperkte handel.⁷¹

Op Oostwoud waren er dus meer dan tien keer zoveel koeien bestemd voor de zuivelproductie dan voor de vetweiderij. Dankzij de nattigheid werd dit relatieve verschil nog groter, want tegen 1494 waren er geen vleeskoeien over, maar wel melkkoeien. De vetweiderij moest derhalve plaatsmaken voor de melkveehouderij. Logisch, want door de natte jaren was er veel minder gras. Zo kunnen we in de *Enqueste* bij Opmeer lezen dat waar men eerst drie koeien kon weiden, er nu niet eens genoeg gras was voor anderhalve koe. Bij Medemblik en omstreken werd genoemd dat ze “gheen hoy noch vrucht van heuren landen en connen krijgen”.⁷² Dit weinige gras moest zo efficiënt mogelijk gebruikt worden, wat zuivelproductie bevoordeelde ten opzichte van de vetweiderij.

De al eerder genoemde vermogensopgaven van het bangebied van Hoorn kunnen meer inzicht bieden. Deze bron behelst een verzameling van vele losse briefjes met daarop het bezit per huishouden, bedoeld voor de schotbelasting. Deze stammen allemaal uit de periode 1475 en 1500, dus ten tijde van de crisis.⁷³ De bron biedt 979 huishoudens met vee. Gemiddeld had een huishouden 4,8 runderen. Wanneer we de huishoudens met twee koeien of minder eruit filteren – om grof de

⁶⁹ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2844aa, 2844j, 2844r, 2844s, 2845l en 2845n.

⁷⁰ De zuivelproductie wordt genoemd bij Beets, Opmeer, Oudendijk, Schardam, Ursem en Wognum. Fruin, *Enqueste*, 2-4, 10, 26, 30 en 57.

⁷¹ Lesger, *Hoorn*, 69-70.

⁷² Fruin, *Enqueste*, 26 en 30.

⁷³ Zie de bijlage (B4. Veetellingen) voor meer informatie over deze bron.

burgers te scheiden van de boeren – dan komen we uit op 5,9 runderen per huishouden. Dit was een laag aantal, passend bij de crisissomstandigheden. De briefjes geven evenzeer met grote regelmaat een indicatie over het gebruik van koeien. Zo weten we dat maximaal 28,7% van de koeien haar plaats had in de vetweiderij. Dit was dus een maximum: in realiteit zal dit percentage waarschijnlijk lager hebben gelegen, mogelijk zelfs rond de 20%. De zuivelproductie vormde derhalve de hoofdmoot van de veehouderij, maar de vetweiderij was zeker niet verdwenen. De groei van de zuivelproductie zette daarmee door, nog steeds ten koste van de vetweiderij. Dit is ook te zien in de verspreiding van de vetweiderij. Er waren weinig echte vetweiders, maar veelal melkveehouders met één of enkele vleeskoeien erbij. Het lijkt er daarom op dat melkveehouders uitgemolken koeien en af en toe een jonge vaars vetweidden.⁷⁴

Helaas worden in deze vermogensopgaven zelden andere soorten vee genoemd. Tweemaal staat er een varken genoteerd. Toch zullen de varkens (gedeeltelijk) meegegroeid zijn met de zuivelproductie. Naast de varkens staan er nog drie lammeren in de vermogensopgaven. Als schapen in grote kuddes gehouden werden, hadden ze dermate belangrijk geweest voor de waardebepaling van iemand bezit, dat ze zeker een plaats hadden gehad in de vermogensopgaven. Dat dit niet het geval was, maakt duidelijk dat schapen alleen in kleine aantallen gehouden werden. Hetzelfde gold voor het pluimvee: er was slechts één boer waarbij een haan en twee hennen werden genoemd.

Eén ander dier had wel een belangrijke plaats in de vermogensopgaven. Bij 193 van de 979 schotbetalende boerderijen staat ten minste één paard of veulen genoteerd. De 175 huishoudens met een volwassen paard hadden er gemiddeld 1,4. Er zijn opvallend veel vermeldingen van merries. Er zijn namelijk twintig vermeldingen van merries en slechts drie van ruinen. Dit betekent niet dat er werkelijk meer merries waren, want het specificeren van het geslacht gebeurde vooral wanneer er tevens veulens bij liepen, zoals “merri ende een vil daer bi”. Dit hangt dan ook samen met iets anders zeer opvallends: er waren bijzonder veel veulens. Op elke tien paarden waren er gemiddeld 2,3 veulens. In realiteit zal dit hoger geweest zijn, want de relatief geringe waarde van een veulen zorgde ervoor dat deze vaak genoeg niet genoteerd werd. Pinken en kalveren ondergingen hetzelfde lot, maar daar staan er zelfs nog minder van in de vermogensopgaven. Er werden derhalve op grote schaal paarden gefokt. De vraag is of dit alleen voor de lokale markt was, of dat een deel voor de export was bestemd. Het eerste is aannemelijker, vanwege de slechte handelsmogelijkheden in deze crisistijd. Bovendien, de meeste paarden en veulens waren in de dorpen met akkerbouw: Wognum, Zwaag en Nibbixwoud (in volgorde van belangrijkheid). Er werd derhalve gefokt waar lokaal paarden nodig waren, dus was het

⁷⁴ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2844a-2845p; Niet bij alle koeien werd een indicatie gegeven over waarvoor ze gebruikt werden, maar bij 435,5 koeien wel. De cijfers omtrent gebruik zijn dan ook op deze koeien gebaseerd. Aangezien melkkoeien de standaard waren en vleeskoeien relatief minder voorkwamen, zal men toentertijd bij melkkoeien eerder geneigd zijn gewoon ‘koeien’ op te schrijven zonder verdere indicatie dan bij vleeskoeien. Vandaar dat het percentage vleeskoeien in werkelijkheid waarschijnlijk lager zal hebben gelegen.

waarschijnlijk voor de lokale markt. Hier kan een oud gebruik achter schuilen, dat boeren lokaal fokten, omdat ze nog niet erg marktgericht waren. Echter, het kan evenzeer een abnormaliteit zijn geweest van de crisis, als een oplossing voor de gebrekkige handel. Helaas is hier geen zekerheid bij te verkrijgen, maar een combinatie van beide mogelijkheden is het meest waarschijnlijk.⁷⁵

1.3.3. Dorpsverschillen

De vermogensopgaven geven tevens de mogelijkheid om agrarische verschillen tussen dorpen in kaart te brengen. Van sommige dorpen zijn (redelijk) complete overzichten van het gehele dorp overgebleven. Zo is er een stapeltje opgaven van Grosthuisen (waarschijnlijk uit 1478). Gemiddeld waren er daar 5,1 koeien per huishouden met runderen. Dit was vergelijkbaar met de dorpen Avenhorn en Oostmijzen, waarvan er eveneens opgaven zijn (waarschijnlijk uit hetzelfde jaar). Hier waren er gemiddeld 5,3 koeien per huishouden. Dit was niet lang na het overlijden van Karel de Stoute. De vermogensopgaven van Schardam zijn waarschijnlijk van later datum, want de crisis is nog beter zichtbaar. Er waren hier namelijk slechts 4,4 koeien per huishouden. Hetzelfde geldt voor opgaven uit De Goorn, Oudendijk en Spierdijk. Daar waren gemiddeld 4,2 koeien per huishouden. Het bijzondere is dat er alleen koeien werden genoemd, geen ossen of paarden. Dit laatste maakt nog eens duidelijk dat er in Avenhorn en Oudendijk waarschijnlijk alleen sprake was van slootwalakkerbouw.⁷⁶

In tegenstelling tot deze dorpen, waren er dorpen in het Hoornse gerechtsgedebied die wel profiteerden van de kreekruig. Hier geven de vermogensopgaven een heel ander beeld. Te Nibbixwoud waren er 4 koeien per schotbetaler, maar bij de helft van de huishoudens was minstens één paard aanwezig. Op Zwaag anno 1483 waren er 5,1 koeien per huishouden, waarbij negentien van de 53 huishoudens over minstens één paard of veulen beschikten. Dit waren nog redelijke aantallen, want het was vlak na de grote plundering van Hoorn in 1482. Niet toevallig, zeven jaar later was er veel veranderd. Het aantal koeien per huishouden was toegenomen naar 6,4 en 28 van de 55 huishoudens had ten minste één paard of veulen. Dit maakt nog eens helder dat de crisis niet in alle jaren even zwaar uitpakte. Bovendien is de impact van de crisis ook op een ander punt zichtbaar. In 1483 was te Zwaag maar maximaal 15,9% van de koeien bestemd voor de vetweiderij. Dit was veel minder dan in 1490, toen was maximaal 41,8% bestemd voor de vetweiderij. Hoewel het aantal veegebruikindicaties te laag is om de percentages te exact te nemen, is het verschil overduidelijk. Wederom blijkt: in slechte jaren werd de zuivelproductie bevorderd ten koste van de vetweiderij. Te Wognum waren er evenzeer relatief veel runderen, namelijk 6,4 per huishouden. Daarbij waren er bij 111 van de 167 huishoudens

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem, inv. nr. 2844bb, 2844u-2844v en 2844x.

paarden of veulens aanwezig. Wognum kende derhalve naar wat lijkt meer akkerbouw dan Nibbixwoud en Zwaag. Logisch, want Wognum lag beter op de kreekrug dan Nibbixwoud. Daarnaast, Zwaag was waarschijnlijk meer ingesteld op de Hoornse veemarkt. Mogelijk kwam dit verschil ook in kleine mate doordat er op Zwaag wat tuinbouw was.⁷⁷

1.4. Bevindingen (tot 1500)

De ontginners van West-Friesland begonnen met gemengd bedrijf, grotendeels gericht op zelfvoorziening. Zij ervoeren direct de gevolgen van hun grondgebruik in de vorm van bodemdaling. De bijbehorende vernatting bemoeilijkte akkerbouw. Dit dwong enige specialisatie in de veehouderij af, wat gepaard ging met de opkomst van steden en snelle commercialisering. Naast de veehouderij uitte dit zich evenzeer in de opkomst van tuinbouw in de vijftiende eeuw. De invloed van de natuur in dit proces is overduidelijk, maar er zat nog een belangrijk aspect aan vast. Het effect van de bodemdaling was namelijk niet overal gelijk. De kreekrug kwam relatief hoger te liggen. Daardoor was akkerbouw daar goed mogelijk, terwijl dit bij de lagere gronden steeds ondoenlijker werd door wateroverlast.

De natuur liet eveneens sporen na in de gedaante van klimaatsverandering. Vanaf de jaren 1430 bemoeilijkte de Kleine IJstijd de akkerbouw. Schommelingen in het weer deden er nog een schepje bovenop. In de laatste kwart van de vijftiende eeuw waren er veel natte jaren. Niet alleen was het produceren van graan daardoor een grote uitdaging, maar ook de veesterfte maakte het tot zware jaren. Dit had tot gevolg dat de melkveehouderij werd bevorderd ten koste van de vetweiderij.

De bevolkingsomvang onderging grote veranderingen. De pestuitbraken zorgden voor een enorme bevolkingskrimp. Dit stimuleerde extensievere landbouw in de vorm van meer vetweiderij en minder akkerbouw. Toen in de eerste helft van de vijftiende eeuw de bevolking weer begon te groeien, sloeg dit om in intensivering. Dit draaide met name om de groeiende melkveehouderij en de afnemende vetweiderij.

De invloed van de politiek kwam het sterkst naar voren in de crisis van eind vijftiende eeuw. De oorlogen verstoorden de graanimport. Dit had hoge graanprijzen tot gevolg. Daarom probeerden boeren ondanks de nattigheid zoveel mogelijk graan te verbouwen – zelfs in de vorm van slootwalakkerbouw.

⁷⁷ Ibidem, inv. nr. 2844aa, 2844w, 2844y-2844z en 2845p. Schrickx, *Bethlehem*, 83. De vermogensopgaven van Zwaag en Wognum zijn helaas mogelijk 'vervuild' met enkele huishoudens uit andere dorpen. Dit heb ik er voor een deel weten uit te filteren. Bovendien bevat die van Wognum een samenvoeging van opgaven uit verschillende jaren. Zie voor meer informatie de bijlage (B4. Veetellingen).

2. Groei en bloei (1500-1650)

Na grofweg 1500 zag de toekomst er weer wat zonniger uit. Letterlijk, want het weer werd warmer en droger. De nattigheid die tijdens de crisis zoveel veesterfte had veroorzaakt was voorbij. Op politiek gebied was er nog geen vrede, maar de omstandigheden werden geleidelijk beter. Dit bevorderde de handel wederom. Langzaam zou de agrarische sector in een gouden eeuw belanden.⁷⁸

2.1. Ontbrekende ossen (1500-1570)

De crisis was achter de rug, maar niet alles zag er direct zonnig uit. Integendeel, in het eerste decennium van de vijftiende eeuw was er nog flink wat rampspoed. In de herfst van 1502 waren er vanwege de slechte staat van de Westfrieze Omringdijk meerdere inundaties. Herfst 1507 bracht doorbraken op meerdere plaatsen in de Omringdijk. De twee jaar daarna kenden ook doorbraken.⁷⁹

De impact van deze doorbraken moet vanzelfsprekend niet onderschat worden. Een kopie van een kroniek van het Hoornse Mariaconvent geeft hiervan een goede indruk:

“Anno 1508 op Sint Martijns avont in die winter, waidet alsulken vervaerlijken storm, dat die dijken braken, en die souden vloet gink over dat lant, daer veel lydens en jammers van was, en zoo grooten last van water, datter sommige steden veel volks drenkten, ende op Sint Martijns dach, was dat water alsoo hoog, dat die koeien tot haer buijk toe stonden int water, ende die susteren voeren mit een laden praem binnent convent waer sy wouden, ende dit duirde tot karstijt toe, somwijls wat hooger, somwijls wat lager, dat wijt hadden binnen ’t convent. Anno 1509 des daegs voor Sint Michiels avont, doen waidet en stormdet alsoo vervaerlijken, dat die dijcken weder inbraken tot veel plaetsen, en die souden vloet ging weder over ’t lant, wel een voet hooger dan ’t jaers te voren deede, alsoo dat wy grooten last vant water hadden ende dat onse susteren byna tot hoor middel toe int water gingen, in die huijsen en binnent convent ende dit duirde omtrent karstijt, dat wij ’t hadden binnent concent, somwijls wat hoger, somwijls wat lager, maer ons liever vrouwendach voor karstijt, en daegs daerne was dat water alterhoogste, ende daer sijn ook mede tot sommige plaetsen huijsen en koeien weg gedreven, en veel volks gedrenkt, en tot sommige plaetsen isser luttel gras gewassen om die southheit van

⁷⁸ Buisman, *Weer deel 3*, 731-735.

⁷⁹ Ibidem, 259, 283, 288 en 731-735.

den water dat die koeien noch te pijnkster stonden op te stal ende die beesten leeden ook groot gebrek van gras, over 't gemeene lant, en ook mede van hoy.”⁸⁰

Deze aantasting van het gras door zout was niet gelijk weg na een overstroming, maar kon nog jaren de gewasgroei remmen. Het mag helder zijn: het weer was goed, maar de overstromingen minder. Gelukkig kon de herstelde dijk na het eerste decennium het water langer weerstaan.

2.1.1. Veeteelt

Het herstel en de groei van de handel is af te leiden uit de beestentol van Hoorn. Vanaf ongeveer 1500 begonnen de tolopbrengsten geleidelijk te stijgen. Gijsbers stelt dat deze tol vooral om ossen ging en dat dit een indicatie is dat de osseninvoer toenam. Het is aannemelijk dat dit het lokaal fokken van ossen beperkte of zelfs liet verdwijnen. Geïmporteerde ossen werden hier nog een seizoen geweid voor ze naar de markt gingen.⁸¹ Niet voor niets staat er in de *Informacie* uit 1514 bij Hoorn dat na de lakendraperie het ossenweiden de belangrijkste inkomstenbron was. Bij Medemblik met Oostwoud, Opperdoes en Wervershoof werd er zelfs geen andere inkomstenbron genoemd dan ossenweiden. Daarnaast liepen er te Westwoud slechts tweehonderd koeien. In 1744 waren dit er 565. Het kan zijn dat het aantal in 1514 zo laag was, doordat er ook veel ossen werden geweid.⁸²

De beestentol van Hoorn kende geen stabiele ontwikkeling. Eind jaren 1520 begon deze weer wat af te nemen, om vanaf halverwege de jaren 1540 weer flink te stijgen. Over het geheel genomen, lijkt dit een indicatie dat de ossenweiderij aan belang toenam in West-Friesland, maar dit betwijfel ik. Ossenweiderij werd juist in de loop van de zestiende eeuw minder belangrijk.⁸³

Ossenweiderij was een aangelegenheid van stedelingen en geestelijken. Niet voor niets was het grondbezit van stedelingen en geestelijke instellingen in de dorpen in 1514 enorm. Zo was toen bijna de helft van het areaal van Abbekerk en Twisk in handen van stedelingen. Te Westwoud was maar een zeer klein deel van het areaal in handen van Westwouders: 71,9% van het areaal werd

⁸⁰ Schrickx, *Bethlehem*, 171.

⁸¹ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 103.

⁸² R. J. Fruin, *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltale. Gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866) 85, 106 en 127; Waarschijnlijk zullen de dorpen rond Medemblik meer op de melkveehouderij gericht zijn geweest dan op het ossenweiden. Dat er in de *Informacie* alleen ossenweiden vermeld staat, komt ongetwijfeld door de grote rol die het voor Medemblik speelde. WA, 0120 Oud archief stad Enkhuizen 1353-1815 (1872), inv. nr. 1651. Dat er te Westwoud veel ossen werden geweid, is ook een veronderstelling van Hoogland. Hij betoogt dat dit voortkwam uit Westwouds gunstige ligging aan de Tocht en de goede verbinding met de haven van Wijdenes en de Broekerhaven. M. Hoogland, 'Veehouderij en grootgrondbezit in West-Friesland ten tijde van de Enquete van 1494 en de Informatie van 1514' (nog ongepubliceerd).

⁸³ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 103.

gebruikt door “diversche waerlicke personen, woonende in diversche steden ende dorpen”. Dit Westwouder areaal was niet alleen in bezit van mensen buiten het dorp, maar werd ook door hen gebruikt.⁸⁴

Als de ossenweiderij zou zijn toegenomen, dan zouden de kohieren van de tiende penning van midden zestiende eeuw veel stedelingen moeten noemen die landbouwgrond gebruikten. Dit is echter niet het geval. Bij Scharwoude en Westwoud was de weiderij vanuit de steden omstreeks 1500 een zeer belangrijk onderdeel van de agrarische sector. In de kohieren van de tiende penning van Scharwoude uit 1553 en 1562 zijn geen stedelingen te vinden die daar grond gebruikten. Bij het kohier van Westwoud uit 1558 wordt slechts 1,5 morgen genoemd dat in gebruik was van een Hoornse burger. Ook in het buurdorp Binnenwijzend, dat vaak bij Westwoud werd getrokken, was er in 1561 maar een half morgen in gebruik door een stedeling. Bovendien was dit geen weiland, maar een akker. Dit vormde een groot contrast met de situatie rond 1514, wat er op duidt dat in ieder geval in deze dorpen de ossenweiderij vanuit de steden zo goed als helemaal was verdwenen.⁸⁵

Het zou kunnen dat de ossenweiderij uitgeweken was naar andere dorpen. Het bestuderen van acht tamelijk willekeurige dorpen maakt duidelijk dat dit waarschijnlijk niet het geval was. De kohieren van de tiende penning van Bovenkarspel (anno 1543), Oosterleek (1553), Wijdenes (1553), Avenhorn (1561) en Wadway (1562) bevatten helemaal geen notities van land dat gebruikt werd door stedelingen. In slechts drie dorpen was dit wel het geval. Te Schellinkhout (1562) werd 4,6 morgen door Hoornse burgers gebruikt, maar dit was niet alleen weiland. 2,9 morgen was namelijk hooiland. Op Grosthuizen (1562) werd bijna negen morgen weiland door Hoornse burgers gebruikt. Te Sijbekarspel (1558) was dit zelfs 13,8 morgen. Echter, dit was nagenoeg niets. Sijbekarspel had bijvoorbeeld totaal ruim 678 morgen. Dat maakt dat slechts 2% van het Sijbekarspelse areaal door stedelingen werd gebruikt.⁸⁶

Aangezien er in 1514 veel meer stedelijk grondbezit en -gebruik was dan enkele decennia later, is dit een sterke indicatie dat de ossenweiderij vanuit de steden drastisch in omvang afnam – tot er bijna niets van over was.⁸⁷ Andere bronnen bevestigen dit beeld. Een kohier met aantallen melkkoeien te Medemblik en omstreken laat zien dat er in circa 1555 totaal 739 melkkoeien waren. Tien jaar later waren dit er 777. Een kleine, maar niet verwaarloosbare, toename dus. Deze groei in aantal melkkoeien zal ten koste zijn gegaan van het aantal ossen en vleeskoeien. Dit alles roept de vraag op of de

⁸⁴ Schuijtemaker, ‘Stedelijke weides’, 22-23; Fruin, *Informacie*, 127.

⁸⁵ WA, 0216 Collectie handschriften en losse archivalia, inv. nr. 1420, 1446 en 1455. Het kan zijn dat het verdwijnen van de weiderij te Scharwoude al eerder heeft plaatsgevonden. Waar dit in de *Enqueste* uit 1494 namelijk nog werd genoemd, is enig teken hiervan in de *Informacie* uit 1514 afwezig.

⁸⁶ Ibidem, inv. nr. 1418, 1421, 1429, 1443, 1446, 1448, 1451 en 1457.

⁸⁷ Het zou kunnen dat de ossenweiderij voortaan door dorpelingen zelf gedaan werd, maar hier zijn geen aanwijzingen voor.

ingevoerde ossen niet gewoon steeds vaker werden doorgevoerd. Toch moeten we de ossenweiderij niet helemaal afschrijven. Het bleef zeker bestaan, alleen op veel kleinere schaal dan voor 1500. In 1567 noemde Lodovico Guicciardini niet voor niets dat Hoorn bekend stond om de kaas én de ossen. Evenwel, Guicciardini zal voornamelijk op de ossenmarkt gedoeld hebben en minder op de ossenweiderij.⁸⁸

Het vetweiden van koeien zal net als de ossenweiderij in belang zijn afgenomen. Naast de toename van de melkkoeien bij Medemblik, zijn er meer aanwijzingen voor. In 1567 graasden er op de weides van Zwaag 796,5 koeien, waarvan slechts maximaal 17,1% een plaats had in de vetweiderij. Dit was veel minder dan de 41,8% van 1490 – zelfs als we ervan uitgaan dat dit laatste percentage waarschijnlijk in realiteit lager lag. De gemiddelde boer had in 1567 6 koeien, of 6,3 wanneer de personen met een of twee koeien buiten beschouwing worden gelaten. Verreweg de meeste boeren met vleeskoeien hadden meer melk- dan vleeskoeien.⁸⁹

Het afnemen van de het vetweiden van ossen en koeien was een logisch gevolg van voortgaande ontwikkelingen. Voorafgaand aan de crisis van eind vijftiende eeuw was er al een overgang bezig van vetweiderij naar melkveehouderij. Deze overgang zette zich door na de crisis, want ook de bevolkingsgroei duurde voort. Tussen grofweg 1500 en 1560 verdubbelde de bevolking in deze regio, waardoor intensivering van de landbouw in de vorm van meer melkveehouderij broodnodig was.⁹⁰ Deze melkveehouderij draaide waarschijnlijk voornamelijk om de kaasmakerij. Tijdens de crisis was al duidelijk dat kaas groeide aan belang, maar de opmerking van Guicciardini dat Hoorn bekend stond om haar kaas doet vermoeden dat het boter van de troon had gestoten.

De paardenfokkerij lijkt te zijn verdwenen met de groei van de handel. Te Zwaag anno 1567 waren er 35,5 paarden met daarbij slechts één veulen. Ongetwijfeld zullen meerdere veulens (net als pinken en kalveren) genegeerd zijn, maar zelfs dan was dit duidelijk minder dan tijdens de crisis. De groeiende handel maakte het mogelijk om paarden te importeren, waardoor lokaal fokken niet langer nodig was.⁹¹

Ander vee speelde geen grote rol in de agrarische sector. Een testament van een boer op Wognum uit 1552 laat een boerderij zien met naast koeien en paarden alleen nog schapen. Op een boerderij te Berkhout waren in 1559 alleen runderen aanwezig – ander vee ontbrak volledig. Voor een Enkhuizer boerderij gold in 1568 hetzelfde. In de bron met aantallen koeien te Zwaag uit 1567 is soms ook ander vee opgetekend. Zo was er een boer met negen melkkoeien en “drie oude scape met drie

⁸⁸ WA, 0715-01 Oud archief stad Medemblik, inv. nr. 1409; M. L. Guicciardijn, *Beschryvinghe van alle Neder-Landen, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt, etc.* (Amsterdam 1612) 220.

⁸⁹ WA, 0689 Dorp en gemeente Zwaag 1531-1978, inv. nr. 98.

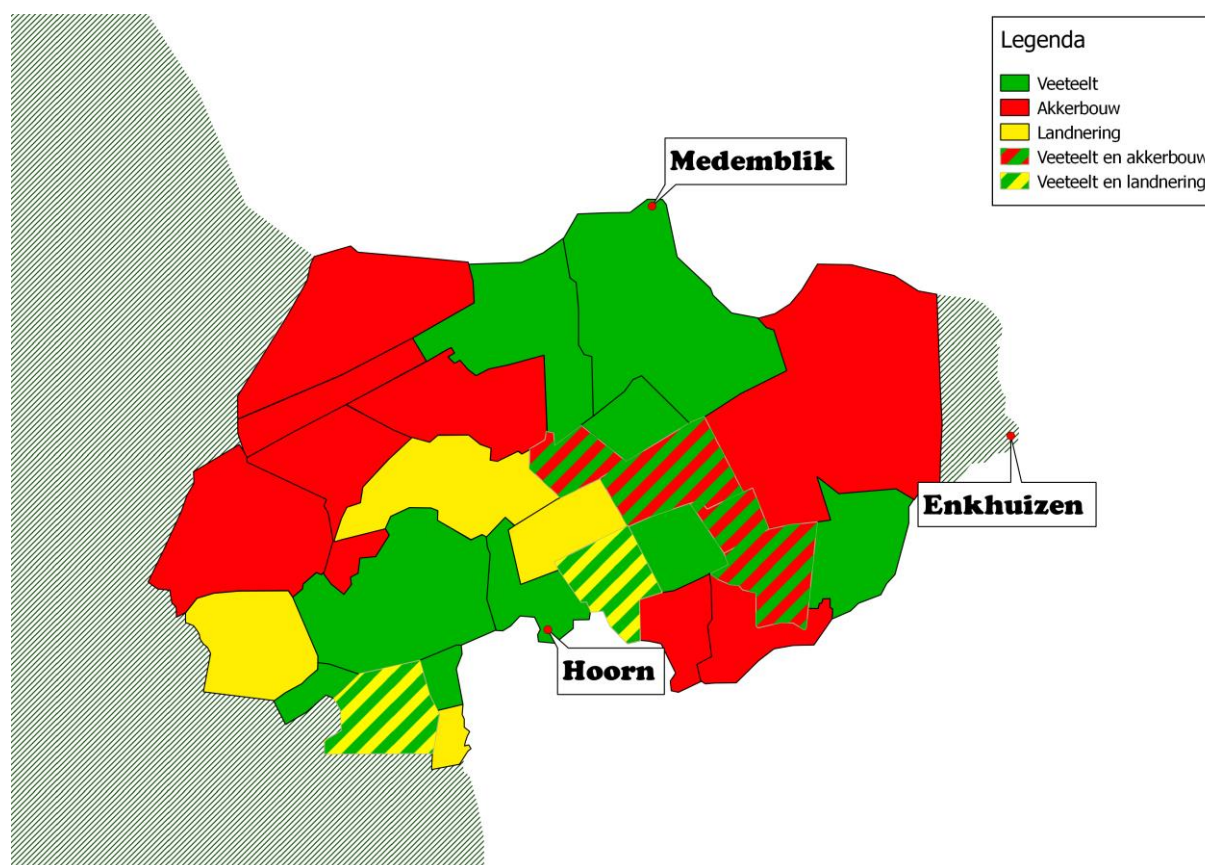
⁹⁰ Lesger, *Hoorn*, 66-67.

⁹¹ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 98.

jonge scape". Een andere boer had nog "twe hennen, sonder haen".⁹² Ander vee dan runderen en paarden kwam derhalve zover bekend slechts in kleine hoeveelheden voor.

2.1.2. Akkerbouw

Twee van de hierboven genoemde boerderijen waren niet alleen veehouderijen, maar daar werd eveneens aan akkerbouw gedaan. De boerderij te Wognum had paarden en zaad. Die te Enkhuizen had "acht ofte negen sacken coorns" en bijbehorend materiaal als "een coornvat" en "een wan ende een schepel".⁹³ Akkerbouw was belangrijk bij deze bedrijven en als we de *Informacie* mogen geloven, dan was dat in 1514 het geval in grote delen van oostelijk West-Friesland (kaart 2.1.2.1).

Kaart 2.1.2.1: Agrarisch oostelijk West-Friesland volgens de *Informacie* (anno 1514)⁹⁴

De *Informacie* laat een groot contrast zien op het gebied van akkerbouw vergeleken met de *Enquete*. De kreekkrug is nog steeds tamelijk zichtbaar, maar ook dorpen die niet of nauwelijks op de kreekkrug

⁹² Ibidem; WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 809 en 2035; WA, 0003 Oud-rechterlijke en weeskamer archieven, inv. nr. 4473.

⁹³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 809 en 2035.

⁹⁴ Fruin, *Informacie*.

lagen hebben aangegeven inkomsten te vergaren uit akkerbouw. De *Informacie* is echter misleidend, onder andere door de uitzonderlijk hoge graanprijs van 1514. In werkelijkheid domineerde veeteelt nog steeds.⁹⁵

In het Laaggelegen Gebied nam het akkerbouwareaal juist af tussen de boekjaren 1500 en 1510, om in 1514 maar iets hoger te liggen dan in 1510. Op de Noordwestelijke Kreekrug bracht de verpachting van de grafelijke tiende minder op in het boekjaar 1514 dan in 1500. Vooral bij Sijbekarspel daalde de verpachtingsopbrengst: van 46,6 naar 27,6 pond. Aangezien de graanprijs toenam, betekende dit een kleinere oogst. Hetzelfde gebeurde bij de steden. De bezaaide morgen van Enkhuizen gingen van veertien naar negen morgen tussen boekjaar 1500 en 1514. Waar de verpachtingsom van Medemblik in boekjaar 1475 nog 79,5 pond bedroeg, was dit in boekjaar 1514 slechts 13,6 – bij een bijna gelijkblijvende graanprijs. Zelfs als we realiseren dat Medemblik door een nieuwe inlaagdijk tussen 1509 en 1514 ongeveer honderd morgen grond verloor, was dit een behoorlijke afname. Helaas zijn er geen gegevens voor de Streek over boekjaar 1514, maar het is aannemelijk dat hier eenzelfde ontwikkeling plaats heeft gevonden.⁹⁶

Het akkerbouwareaal van rond 1500 was niet indrukwekkend. Te Schellinkhout werd er 36,5 morgen bezaaid. De *Informacie* leert ons dat dit dorp over 650 morgen beschikte. Oftewel: slechts 5,6% van de grond werd gebruikt voor akkerbouw. Schellinkhout had de meeste bezaaide morgen van de hele Streek, wat laat zien dat de akkerbouw geen grote rol speelde in de agrarische sector. De afname van na 1500 maakte dit alleen maar erger. Ongetwijfeld werd deze afname voor een belangrijk deel in gang gezet door de dijkdoorbraken. Akkerbouw was immers minder rendabel op de zilte grond die na een overstroming achterbleef.⁹⁷

Niet toevallig nam de akkerbouw toe nadat de dijkdoorbraken ten einde kwamen. Waar in de dorpen Avenhorn, Beets, Berkhout, Grosthuisen, Scharwoude, Schardam en Wervershoof in boekjaar 1514 slechts 20 morgen werd bezaaid, was dit in boekjaar 1520 23 en in 1530 54 morgen. De zaadlandtienden van Hauwert, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Sijbekarspel en Wadway gingen van 78,2 pond in boekjaar 1514, naar 158 pond in boekjaar 1525. Aangezien de graanprijs steeg met maar 60% tot 80%, moet de oogst gegroeid zijn. Alleen Abbekerk en Lambertschaag vormden hierop een uitzondering. Daar ging de verpachtingsopbrengst van 54 naar 58 pond, wat op een kleinere oogst duidt. Een reden kan ik helaas niet geven, maar het zal er een van lokale aard zijn.⁹⁸

⁹⁵ Zie voor meer redenen waarom de *Informacie* een vertekend beeld geeft: de bijlage (B5. Enquête en Informacie).

⁹⁶ Lesger, *Hoorn*, 70; De Moor, 'Leeuwenhorst'; NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1104, 1129 en 1142; Boon, 'Voorland en inlagen', 90.

⁹⁷ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1129 en 1142; Fruin, *Informacie*, 109.

⁹⁸ Lesger, *Hoorn*, 70; NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1142, 1153 en 1179; De Moor, 'Leeuwenhorst'.

De groei van het akkerbouwareaal in het algemeen is wel te verklaren. De bevolkingsgroei stimuleerde niet alleen de lokale vraag naar graan, het zorgde ook voor de beschikbaarheid van meer arbeid. Natuurlijk werkte de natheid van de grond tegen, maar doordat er na 1514 enige tijd geen dijkdoorbraak meer kwam, kreeg te bodem de kans om te ontzilten. Toen konden de boeren profiteren van het warmer en droger wordende klimaat.

Deze groei van de akkerbouw was van korte duur. Het akkerbouwareaal van Avenhorn, Beets, Berkhout, Grosthuisen, Scharwoude, Schardam en Wervershoof bleef tot en met boekjaar 1550 stabiel. De tiendeopbrengsten van Hauwert, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Sijbekarspel en Wadway daalden weer van 158 pond in het boekjaar 1525 naar 41,1 in boekjaar 1550. De graanprijs kan deze verandering niet verklaren. Het zou samen kunnen hangen met de veranderende waterhuishouding. 1537 bracht de grote molenakte van de Vier Noorder Koggen, waarbij de waterhuishouding ingrijpend werd aangepakt. Mogelijk heeft dit de akkerbouw gestimuleerd, maar ook de veenoxidatie, wat de problemen weer verergerde. Niet voor niets volgde de kleine molenakte in 1552. Dat het boekjaar 1550 waarschijnlijk gewoon een slecht jaar was, wordt helder wanneer we deze vergelijken met boekjaar 1570. De verpachtingsopbrengst van de grafelijke tiende van de genoemde dorpen bedroeg toen namelijk 245 pond. Al met al was de groei van de verpachtingsom tussen boekjaar 1525 en 1570 maar iets meer dan de groei van de graanprijs, wat duidt op redelijke stabiliteit van het akkerbouwareaal.⁹⁹

Bij de Streek vonden er vergelijkbare ontwikkelingen plaats. Tussen de boekjaren 1500 en 1540 nam het akkerbouwareaal flink toe, maar boekjaren 1540, 1550, 1560 en 1570 verschilden nauwelijks van elkaar. De toename verschilde wel sterk per dorp. Zo zagen Schellinkhout, Oosterleek en Wijdenes meer dan een verdubbeling tussen boekjaren 1500 en 1550, terwijl het akkerbouwareaal van Bovenkarspel juist iets slonk. Het is zeer opvallend dat de akkerbouw in de Streek sneller in omvang toenam dan bijvoorbeeld op de Noordwestelijke Kreekrug. Dat er relatief meer akkerbouw was in de Streek is evenzeer zichtbaar in de kohieren van de tiende penning. De laaggelegen dorpen Avenhorn en Grosthuisen kenden begin jaren 1560 alleen grasland. Van het areaal van Sijbekarspel was toen slechts 2,1% van het areaal bestemd voor akkerbouw. Te Wadway was dit 3%, de rest van het areaal bestond uit 60,1% weiland en 36,9% hooiland. Bij de Streek lagen de percentages hoger. Zo was te Bovenkarspel in 1543 5,1% van het areaal bedoeld voor de akkerbouw. Bovendien, de percentages van Sijbekarspel en Wadway zijn gestoeld op samen 19,1 morgen akkerland. Alleen het kleine Binnenwijzend had in boekjaar 1550 en 1570 al ruim 23 morgen bezaaid.¹⁰⁰

⁹⁹ Lesger, *Hoorn*, 70; NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1153, 1179 en 1199; De Moor, 'Leeuwenhorst'; A.P. Bouwens, 'Midden West-Friesland. Een waterstaatkundige erfenis uit de Middeleeuwen', *West-Frislands Oud en Nieuw* 52 (1985) 74-89, aldaar 83 en 86.

¹⁰⁰ Lesger, *Hoorn*, 70; NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1129, 1179 en 1199; WA, 0216 Handschriften, inv. nr. 1418, 1421, 1429, 1448 en 1451.

Deze bijzondere positie van de Streek is geen toeval. Hier was de bevolking in 1514 namelijk veel groter dan in de rest van oostelijk West-Friesland. De bevolkingsgroei oefende daarom in de Streek relatief meer druk uit op de agrarische sector. Door verervingen zal steeds meer land in steeds meer handen zijn gekomen. Deze bezitsversnippering zorgde voor akkerbouw op kleine percelen. Te Bovenkarspel werd er bijvoorbeeld in 1543 door 154 personen zaadland gebruikt. Gemiddeld bewerkten deze boeren een oppervlakte van slechts een kwart morgen. Dit waarschijnlijk zonder of met weinig paarden. De lichte veengrond zorgde er namelijk voor dat paard en ploeg geen vereiste waren. Bovendien waren paarden niet praktisch op de zeer kleine percelen. Een dergelijk bestaan was mogelijk met dank aan de zeevaart. De *Informacie* maakt duidelijk wat voor gewichtige plaats de zeevaart innam in de Streek. Zo werd de zeevaart bij veel Streker dorpen als belangrijkste inkomstenbron genoemd. Als de mannen uit varen gingen, konden de achtergebleven vrouwen en kinderen landbouw bedrijven. Doordat zij de mogelijkheid hadden om kleine percelen intensief te bewerken, was er meer ruimte voor akkerbouw dan in andere gebieden.¹⁰¹

Ondanks de grotere bevolkingsdruk in de Streek, waren ook daar logischerwijs natuurlijke grenzen. Alleen de beste en droogste percelen waren geschikt voor akkerbouw. Akkerbouw werd nog eens bemoeilijkt doordat het weer na 1550 ietwat natter werd. De opkomende verbeteringen in de waterhuishouding boden meestal alleen nog oplossingen voor de korte termijn. Immers, meer bemaling betekende snellere bodemdaling en daarmee kwam de noodzaak tot meer bemaling weer terug.¹⁰²

Vanwege de beperkingen was akkerbouw niet voor alle boeren weggelegd. Op Zwaag waren er in 1567 36,5 paarden, waarvan sommige in gedeeld bezit. In ieder geval 29 boeren hadden een akker(tje). In realiteit zal dit meer geweest zijn, want meestal werd land niet verder gespecificeerd dan letterlijk 'land'. Combineren we deze gegevens, dan hadden 48 boeren de beschikking over een akker of een paard. Aangezien paarden in West-Friesland nog nauwelijks voorkwamen bij boeren zonder akkerbouw, waren er te Zwaag in ieder geval 48 akkerbouwers (waaronder eventueel enkele tuinders). Dit betekent dat er niet een paar gespecialiseerde akkerbouwers waren, maar vooral veel veehouders met een beetje akkerbouw. Akkerbouw vond plaats op de beste en derhalve de duurste percelen. Dit maakte akkerbouw iets voor de rijkere boeren. Te Zwaag had de gemiddelde veehouder met akkerbouwindicatie 7,6 koeien, terwijl degenen zonder akkerbouw er maar 5,1 hadden. Wie over genoeg kapitaal beschikte kon aan akkerbouw doen en dat deden boeren niet zonder reden. Akkerbouw zorgde namelijk voor een andere inkomensstroom naast de veehouderij. Dit was daarmee

¹⁰¹ R. Stapel, 'Holland rond 1500. Een geografische verkenning van de *Enquete* (1494) en *Informacie* (1514)', *Holland* 49 (2017) afl. 4, 177-184, aldaar 181.

¹⁰² Buisman, *Weer deel 3*, 735.

een vorm van risicospreiding. Wanneer de kaasprijs bijvoorbeeld slecht was, konden boeren op de akkerbouwinkomsten steunen.¹⁰³

2.1.3. Tuinbouw

Het akkerbouwareaal bij Enkhuizen bleef sinds het boekjaar 1514 redelijk stabiel. Bij Hoorn werd er of niets of nauwelijks iets gezaaid. Bij Medemblik lijkt het areaal wel te zijn toegenomen, want de verpachtingsopbrengsten van de grafelijke tiende bleven toenemen. Dit kan het gevolg zijn van het feit dat omliggend gebied (zoals Opperdoes) werd meegerekend en dat daar eigenlijk de groei in akkerbouwareaal lag.¹⁰⁴

Een deel van het bezaaide land bij de steden was echter geen akkerbouw. Te Enkhuizen was bijvoorbeeld in 1561 slechts 1,8% van het areaal bedoeld om in te zaaien. Dit zaadland betrof heel veel kleine stukjes in vele handen. Dit kan samenhangen met de bevolkingsgroei en de bijbehorende bezitsversplintering van de Streek, maar het kan ook liggen aan tuinbouw. Die vele kleine percelen in allerlei verschillende (burgerlijke) handen kunnen immers moestuinen zijn geweest. Toch noemt de bron slechts één boomgaard. Bij Hoorn was evenzeer tuinbouw, maar dan meer in de dorpen Zwaag en Westerblokker. Denk maar aan de eerder genoemde Bangert. Dit was in de vijftiende eeuw nog kleinschalig, maar nam gedurende de zestiende eeuw in omvang toe. In 1567 waren er redelijk wat Zwager boeren met grote boomgaarden.¹⁰⁵ Banne Hoorn was maar klein en bestond voor een groot deel uit het lage en natte Dampden, terwijl de gronden van Zwaag en Westerblokker zich goed leenden voor tuinbouw. Medemblik kende waarschijnlijk hetzelfde fenomeen, maar dan op kleinere schaal.¹⁰⁶

De Streek kende veel versnippering van het grondbezit en daardoor een relatief groot akkerbouwareaal. Echter, een deel van de akkers werd voor tuinbouw gebruikt. Te Bovenkarspel had de gemiddelde boer met zaadland in gebruik zo'n kwart morgen om in te zaaien in 1543. Zonder de paar relatief grotere boeren met een morgen of meer zaadland, dan hadden boeren nog geen 125 roede per persoon om in te zaaien.¹⁰⁷ Het zal een kleine stap zijn geweest om op deze kleine oppervlaktes geen granen in te zaaien, maar bijvoorbeeld kool of wortelen. Tuinbouwproducten vroegen immers om meer arbeid, maar dat was in overvloed aanwezig in de dichtbevolkte Streek. Aantoonbaar werden er vanaf 1551 al wortelen verbouwd in Stede Grootebroek, maar de tuinbouw was al eerder in de Streek aanwezig, mogelijk zelfs al in de vijftiende eeuw.¹⁰⁸

¹⁰³ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 98.

¹⁰⁴ 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1142, 1153, 1179 en 1199.

¹⁰⁵ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 98.

¹⁰⁶ WA, handschriften, inv. nr. 1425.

¹⁰⁷ Ibidem, 1421.

¹⁰⁸ WA, 0003 Oud-rechterlijke archieven, inv. nr. 5120; Koeman, 'Eerste sporen tuinbouw', 95.

Bovendien kwam de fruitteelt toen eveneens op. In 1555 was hier al sprake van te Westwoud.¹⁰⁹ Ook in Stede Grootebroek waren er flinke boomgaarden. In een van de vier dorpen van deze Stede, waarschijnlijk Grootebroek, stond maar liefst 42,6 morgen aan boomgaarden. Het bijzondere was dat 90,4% van deze boomgaarden verpacht werd. Een groot deel van deze verpachte boomgaarden was in handen van stedelingen (47,4%), gevolgd door Grootebroekers (44,8%). Dat zoveel boomgaarden niet het eigendom waren van boeren zelf was waarschijnlijk een gevolg van de investering die nodig was. Het duurde aardig wat jaren voor fruitbomen iets gingen opleveren. Voor veel boeren was deze investering te groot en kwam het rendement te laat om op eigen houtje fruitbomen te gaan aanplanten. Een rijke grondeigenaar had hiertoe, in samenwerking met de pachtende boer, wel de mogelijkheid.¹¹⁰ De tuinbouw was voor een deel bedoeld voor de export. Zo werden er in 1557 Streker appels, uien en kool verscheept naar Emden. De Streekdorpen hadden hierbij veel baat bij de Broekerhaven, waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1415.¹¹¹

2.2. Overstroming en opstand (1570-1600)

“Op Alderheylighen dagh weydet een seer verbolgen storm uyt den noordwesten, en daer deur werdt het water soo opgedreven, dat het by menschen heugenisse noyt soo hoogh in dese landen gheweest was. Bycans alle zeedijcken liepen over, of braken deur, voornamelijck den Hoogen Dijck by Medenblick. Dies al ’t land hier om Hoorn niet dan een gladde zee was, daer over de schuyten recht toe recht an voeren, uytgenomen dat de Swagedijc, den Huygendijck, en weynich ander hooghe weghe hier en daer boven lagen.”¹¹²

Velius wond er geen doekjes om: deze waterramp was geen kleinigheid. Er “verdroncken in al dese quartieren een ontelijken hoop menschen”.¹¹³ Velius heeft het dan zelfs nog geeneens over al het vee dat omkwam. Deze ramp kwam natuurlijk hard aan, maar het ergste was misschien wel dat de jaren erop geen rustige tijd waren van rouw en herstel. Het uitbreken van de Nederlandse Opstand liet West-Friesland niet ongemoeid. Des te meer, omdat Enkhuizen en Hoorn al in 1572 de kant van Willen van Oranje kozen. Deze chaotische jaren, met soldateninkwartieringen en geweld, maakten het de

¹⁰⁹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2035.

¹¹⁰ WA, 1107 Stede Grootebroek, inv. nr. 449. Dit document is van Stede Grootebroek, maar het gaat maar over één van de vier dorpen. Het is helaas niet zeker welke, maar waarschijnlijk Grootebroek. Dit omdat daar de meeste boomgaardeigenaars vandaan kwamen. De stedelingen met fruitbomen in bezit kwamen het meest uit Enkhuizen, gevolgd door Amsterdam en tot slot Hoorn.

¹¹¹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 808; WA, 1107 Stede en gemeente Grootebroek 1364-1949, inv. nr. 495.

¹¹² Velius, *Chroniick Hoorn*, 163.

¹¹³ Ibidem.

boeren alles behalve gemakkelijk. Niet voor niets schreef Velius dat “t’platte landt by den vyant overal bedorven was”.¹¹⁴

2.2.1. Veeteelt

De lokale problemen van de Opstand werden minder nadat de victorie was begonnen bij Alkmaar in 1573. Evenwel, de handel bleef nog enige tijd verstoord. Zo maakte de ossenhandel een flinke dip door, maar gelukkig duurde dit niet lang. Al aan het einde van de jaren 1570 nam de handel weer toe. Tegen 1600 waren de opbrengsten van de Hoornse beestentol tot ongekeende hoogte gestegen.¹¹⁵ Er werden echter niet meer ossen geweid in West-Friesland. Het aantal melkkoeien bij Medemblik bleef stijgen van de 777 omtrent 1565, via 865 in circa 1572, naar 877 koeien in 1574. Wederom duidt dit op een afname van het aantal ossen en weidkoeien.¹¹⁶ Het lijkt er dus op dat de ossenweiderij niets voorstelde vergeleken met de ossenhandel. Dat laat zien dat ossen via Hoorn werden doorgevoerd. Dat dit gebeurde staat vast. Zo gingen er in maart 1594 drie schepen met ossen vanuit Norden naar Hoorn. De 35 ossen die daar aankwamen werden vervolgens weer naar Utrecht doorgevoerd.¹¹⁷

Met dank aan meerdere veetellingen, kunnen we inzicht krijgen in de veestapels van enkele dorpen. De gemiddelde kuddes waren duidelijk groter dan in de vijftiende eeuw. Op Twisk graasden er in 1574 totaal 792 koeien, verdeeld over 119 eigenaars. Dat maakt 6,7 koeien per huishouden. Negeren we de huishoudens met twee koeien of minder, dan komen we uit op 6,9 koeien per boer. Dit verschil is niet groot. Te Opmeer was dit anders. Daar waren er in 1573 totaal 341 koeien, met 62 eigenaars. Dit geeft ons 5,5 koeien per huishouden. Halen we hier de kleine ‘boeren’ vanaf, dan komen we uit op 7 koeien per boerderij. Blijkbaar woonden er op Opmeer meer burgers en landarbeiders met een of twee koeien dan op Twisk. Bij Medemblik zien we in 1574 hetzelfde verschijnsel: 877 koeien met 133 eigenaars, ofwel 6,6 per persoon. Hier waren er negentien huishoudens met twee koeien of minder. Zonder deze negentien waren er 7,4 koeien per boer. In Medemblik waren duidelijk meer burgers met een of twee koeien voor eigen gebruik. Zo had kastelein Rijswijck van kasteel Radboud maar één koe.¹¹⁸

De eerder genoemde toename van het aantal melkkoeien bij Medemblik doet vermoeden dat de vleeskoeien in aantal afnamen. Te Opmeer waren er in de telling van 1573 weinig indicaties van vetweiderij. Slechts vijfmaal zijn er notities als “een vaerre koei” te vinden. Mochten de boeren met

¹¹⁴ Ibidem, 215.

¹¹⁵ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 52, 97 en 103.

¹¹⁶ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1409.

¹¹⁷ Het Utrechts Archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv. nr. U003a010.

¹¹⁸ WA, 0928 Dorpsbestuur Twisk 1487-1811, inv. nr. 71; WA, 1026 Dorpsbestuur Opmeer, inv. nr. 67; WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1409.

dergelijke aantekeningen representatief zijn geweest voor het hele dorp, dan was maar 10,4% van de koeien voor de vetweiderij bestemd. Een andere telling van Spanbroek uit 1582 biedt meer indicaties over het gebruik van runderen. Hier had maximaal 17,1% van de koeien een plaats in de vetweiderij. Dit percentage was vergelijkbaar met Zwaag in 1567. Hoewel hieraan geen sterke conclusies verbonden kunnen worden, is het wel helder dat de vetweiderij in ieder geval niet in omvang toenam.¹¹⁹ Hoe dan ook, een afname is logisch in verband met de groeiende bevolking en dus een intensievere melkveehouderij. Echter, de steden en de welvaart groeiden evenzeer, wat de vraag naar vlees gestimuleerd zal hebben. Er zou dus ook sprake kunnen zijn geweest van enige stabilisatie in plaats van afname van de vetweiderij. Het is daarom zeer opvallend dat juist in 1582 Hoorn het privilege krijgt om een vette beestenmarkt te houden. De reden hierachter is niet geheel duidelijk, maar mogelijk liep de al bestaande veemarkt uit de hand door de groeiende ossenhandel.¹²⁰

Afbeelding 2.2.1.1: Een “Oudendiker vrouw” met kaas en een “Watwaeier vrouw” met karn (circa 1570)¹²¹

¹¹⁹ WA, 1026 Opmeer, inv. nr. 67; WA, 1048 Heren van Spanbroek en stede en dorpsbestuur Spanbroek 1399-1823, inv. nr. 193a; De 747,5 koeien die de Spanbroeker bron geeft, kunnen geen goede cijfers geven over het aantal koeien per eigenaar. Zie hiervoor de bijlage (B4. Veetellingen).

¹²⁰ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 57.

¹²¹ De schilderijen zijn van het Rijksmuseum, maar deze afbeeldingen komen van https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vrouw_uit_Oudendijk_Rijksmuseum_SK-C-1495.jpeg en <https://nl.pinterest.com/pin/668925350873489485>, omdat ze niet langer staan in de digitale collectie van het

De melkveehouderij bleef domineren. Dat kaas hierbij centraal stond, kwam toen zelfs in de kunst tot uiting. Er zijn meerdere schilderijen uit deze tijd die trotse boerinnen laten zien met lokale producten. In de meeste gevallen hebben zij kaas in hun handen. Een enkele keer, zoals bij Wadway, is een karn afgebeeld (afbeelding 2.2.1.1).

Kaas had boter dus vervangen als belangrijkste product in deze regio. Waarschijnlijk werd het kaasmakerijproces in de loop der eeuwen steeds beter, waardoor kaas over steeds grotere afstanden geëxporteerd kon worden. Daarom had in 1586 schipper Lange Claes Hermansz in zijn schip in de haven van Enkhuizen geen boter ingeladen, maar meer dan duizend “sotenmelx casen”.¹²² Deze ontwikkeling kan gekoppeld worden aan de stolpboerderij, die in de tweede helft van deze eeuw opkwam. Zoals we zagen waren de gemiddelde veestapels van de zestiende eeuw groter dan die van de vijftiende eeuw. Tussen deze gemiddeldes zaten veel grote kuddes. Eind vijftiende eeuw waren er nauwelijks boeren met meer dan tien koeien. Een eeuw later was dit flink veranderd. Zo had 13,4% van de boeren op Twisk in 1574 meer dan tien koeien – de twee grootste boeren hadden er zelfs zestien.¹²³ Deze grote boerderijen hadden een voordeel ten opzichte van kleinere boerderijen. Voor een goede kwaliteit kaas was namelijk bij de bereiding een grote hoeveelheid melk nodig. Het groeiende belang van kaas in deze regio bevorderde daarom de schaalvergroting. De stolp, die ruimte kon bieden aan grote veestapels, was de bekroning van dit proces.¹²⁴

In vier inventarissen uit deze periode komt geen ander vee voor dan koeien. Ander vee was er waarschijnlijk wel, maar in dusdanig kleine aantallen dat de notaris het niet belangrijk genoeg achtte om te noteren. Wel zijn er twee schilderijen die pluimvee laten zien, in dezelfde trant als de vrouwen met kaas. Er is één Oudendijker vrouw met een kip en één Benningbroeker vrouw met een gans. Niettemin zal dit pluimvee geen belangrijke inkomstenbron zijn geweest. Wel is het een indicatie dat pluimvee, in kleine aantallen, wijdverspreid was.

2.2.2. Akkerbouw

De Allerheiligenvloed had grote invloed op de akkerbouw. Verzilting van de grond beperkte de grootte van de oogst voor langere tijd. Gelukkig was de vloed van 1 november na de oogsttijd, maar de boeren die winterkoren hadden gezaaid, kwamen er minder gunstig vanaf.

Rijksmuseum. Andere voorbeelden van dorpen met een dergelijk schilderij met kaas zijn Benningbroek en Hoogwoud.

¹²² WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 816.

¹²³ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2844a-2845p; WA, 0928 Twisk, inv. nr. 71.

¹²⁴ Al vroeg in de tweede helft van de zestiende eeuw werden de eerste stolpboerderijen in West-Friesland gebouwd. Zie bijvoorbeeld D. M. Duijn, P. C. Meijers en C. P. Schrickx, *De oudste stolp van West-Friesland? Het onderzoek naar een 16de-eeuwse stolpboerderij in Hoogkarspel, gemeente Drechterland* (Hoorn 2012).

Het recht om de grafelijke tiende te innen over de graanoogst van 1569 bracht bij de dorpen van de Noordwestelijke Kreekrug 545 pond op.¹²⁵ Ondanks een licht stijgende graanprijs, bracht de verpachting over de oogst van 1570 slechts 368 pond op. Dit komt waarschijnlijk doordat het erg nat weer was tijdens de oogsttijd. Echter, de dijkdoorbraak zorgde voor een nog lagere opbrengst over de oogst van 1571. Hoewel de graanprijs enigszins toenam, daalde de verpachtingssom naar 262,25 pond. De bezaaide oppervlaktes in de Streek maken duidelijk dat er nauwelijks minder gezaaid werd. Te Binnenwijzend, Oosterblokker, Oosterleek, Schellinkhout, Wervershoof, Westwoud en Wijdenes werd er in 1569 242,8 morgen ingezaaid. In 1571 was dit 237,2 morgen. Aangezien de Streek net zo goed last had van de watersnood als de Noordwestelijke Kreekrug, kunnen we ervan uitgaan dat er op de Noordwestelijke Kreekrug ook niet veel veranderde in het totale bezaaide areaal. Dat de belastingverpachting minder opbracht zal vooral een gevolg zijn geweest van de verzilting: er werd evenveel gezaaid, maar de oogsten waren veel minder groot.¹²⁶

Deze problemen duurden gelukkig niet eeuwig. In het boekjaar 1580 bracht de grafelijke-tiende verpachting over de Noordwestelijke Kreekrug 765 pond op. Hoewel de graanprijs bijna was verdubbeld sinds 1569, was dit wel een flinke toename vergeleken met 1571. In het boekjaar 1590 was de verpachtingssom gestegen naar 999 pond, terwijl de graanprijs niet steeg. De akkerbouw van de Noordwestelijke Kreekrug was daarmee dus weer op een vergelijkbaar niveau als in 1569. Echter, in het boekjaar 1600 was de oogst weer veel kleiner. De verpachtingssom bedroeg toen namelijk 1150 pond. Hoewel dit meer was dan in het boekjaar 1590, stond het niet in verhouding tot de fikse stijging van de graanprijs.¹²⁷

Deze laatste schommeling lag waarschijnlijk aan het weer. De zomers van 1580 en 1590 waren tamelijk droog. Aangezien de grond meestal te nat was, was enige mate van droogte soms juist gunstig. Bovendien, mocht het te droog zijn, dan kon dit goed aangepakt worden. Water inlaten was makkelijker dan water de polder uitpomp. Daarom kon het zijn dat 1590 een grotere oogst bracht dan 1600.¹²⁸

In de Streek veranderde er weinig bij het akkerbouwareaal. Tot en met 1600 bleef deze tamelijk stabiel. Wel waren er lokale schommelingen, maar deze stelde niet veel voor. De grootste verandering was te Westerblokker. Daar werd er in 1569 totaal 16,2 morgen bezaaid. In het boekjaar

¹²⁵ Dit betreft de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Hauwert, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway.

¹²⁶ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1199-1201; J. L. van Zanden, 'The prices of the most important consumer goods, and indices of wages and the cost of living in the western part of the Netherlands, 1450-1800', *Website IISG*. <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#belgium> (04-05-2018); Buisman, *Weer deel 3*, 640. Een deel van de afname in de verpachtingssom kan komen door het gebrek aan vertrouwen van de investeerders, omdat boeren dankzij de ellende minder goed in staat waren om de belastingen te betalen.

¹²⁷ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1024, 1210 en 1220; Van Zanden, 'Prices'.

¹²⁸ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 4: 1575-1675* (Franeker 2000) 703.

1580 was dit 19,1 morgen. Deze kleine toename lag mogelijk aan het feit dat er rond 1575 een nieuwe poldermolen werd gebouwd.¹²⁹ Dit alles doet vermoeden dat de bodemdaling niet veel invloed meer had. Bij sommige dorpen was misschien wel het meeste veen al verdwenen en bestond de teeltlaag voortaan voornamelijk uit klei. Niettemin, het zal mogelijk tevens het geval geweest zijn dat de bodemdaling minder problemen veroorzaakte, omdat het beheersbaarder was geworden door meer en betere molens.

De stabiliteit van de akkerbouwomvang is veelzeggend over de rol van de marktprijs. In de tweede helft van de jaren 1590 stegen de graanprijzen veel harder dan de zuivelprijzen. Als boeren hun ingezaaide areaal snel aan de markt konden aanpassen, dan zou een groei in akkerbouw te verwachten zijn. Dat de boeren dit niet deden, laat zien dat andere factoren (zoals de natuurlijke omstandigheden) deze mogelijkheid begremsden.¹³⁰

Het voorbeeld van Zwaag in 1567 liet al zien dat het kleine beetje akkerbouw dat er was, verspreid was over vele veehouders. Op het Opmeer van 1573 waren totaal 14,5 paarden: één paard per 23,5 runderen. Relatief iets minder paarden dus dan bij Zwaag, maar er waren te Opmeer wel twintig eigenaars met een vermelding van zaadland. Al met al hadden 27 van de 62 boeren een paard of een vermelding van zaadland. Bijna de helft van het dorp deed derhalve aan akkerbouw.¹³¹

2.2.3. Tuinbouw

Opvallend genoeg nam het bezaaide areaal bij de steden snel af in deze periode. Waar in Enkhuizen bijvoorbeeld in 1569 nog 9,5 morgen was bezaaid, was dit in het boekjaar 1590 5,4 en in 1600 3,6 morgen. Bij Medemblik was de verpachtingssom in 1569 200 gulden. In het boekjaar 1590 lag de graanprijs bijna twee keer zo hoog, maar de verpachtingssom was slechts 298 gulden, wat duidt op een achteruitgang in het ingezaaide areaal.¹³²

Het zou kunnen dat steeds meer akkerbouw bij de steden plaatsmaakte voor tuinbouw, zoals in de vorm van meer boomgaarden. Vaak begon tuinbouw namelijk dicht bij de steden, omdat veel van deze producten bederfelijk waren en zo dicht mogelijk bij de markt geteeld moesten worden. De grafelijke tiende geeft een indicatie dat er werkelijk meer tuinbouw kwam bij de steden. Bij de

¹²⁹ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1024, 1199-1201, 1210 en 1220; D. Aten, 'Hoofdstuk 10 de grote molen bij Schellinkhout, historie van de laatste poldermolen langs de Zuiderdijk', in: M. Bartels e.a., *Dwars door de dijk. Archeologie en geschiedenis van de Westfriesse Omringdijk tussen Hoorn en Enkhuizen* (Enschede 2016) 227-248, aldaar 228.

¹³⁰ Van Zanden, 'Prices'. Knibbe, *Fryslân*, 206-209.

¹³¹ WA, 1026 Opmeer, inv. nr. 67.

¹³² NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1024, 1199 en 1220.

verpachting van de tiende van Medemblik werd er bij het boekjaar 1570 genoteerd dat deze tiende niet alleen over graan ging, maar ook over uien, wortelen en koolzaad.¹³³

2.3. Het gele goud van de Gouden Eeuw (1600-1650)

In 1612 zouden de VOC-schepen Bantam en Petania naar Indië gaan. Daarvoor moest er voedsel worden ingeslagen. Vanuit verscheidene West-Friese dorpen werden er daarom maar liefst 104 vette varkens geleverd. De VOC kocht niet alleen varkensvlees als proviand voor op de schepen. In 1618 werden er zeven ossen gekocht voor het schip Enchuyzen.¹³⁴

2.3.1. Veeteelt

De Hoornse ossenmarkt was enorm, maar vlak voor de eeuwwisseling begon een grote omslag. Binnen enkele jaren stortte de Hoornse ossenmarkt in. Niet toevallig, want alle handelaren gingen voortaan naar Enkhuizen. De Enkhuizer ossenmarkt werd uiteindelijk zelfs nog groter dan die van Hoorn. In 1624 werden er maar liefst 11.769 ossen verhandeld. Hoewel de Dertigjarige Oorlog de ossenhandel verstoorde, was het misschien juist deze oorlog die zoveel ossen naar Enkhuizen bracht. Immers, routes over land waren nu beperkt door wapengekletter, terwijl ossen nog wel met schepen naar Enkhuizen gebracht konden worden. Hoe dan ook: verreweg de meeste ossen moeten doorgevoerd zijn, want als ook maar een kwart van de verhandelde ossen in deze regio vet zou zijn geweid, dan zouden de boedelinventarissen ervan uitpuilen. Bovendien zouden er in andere bronnen veel sporen van de ossenweiderij zijn achtergebleven, wat niet het geval is.¹³⁵ Slechts één van de twintig inventarissen uit de periode 1601-1650 bevat ossen. De context van die ene vermelding is veelzeggend. Een Enkhuizer boer liet in 1602 namelijk niet alleen ossen na, maar tevens dertien melkkoeien en negen vleeskoeien. Oftewel, het melken en vetweiden van koeien speelde voor deze boer een veel grotere rol dan het vetweiden van ossen.¹³⁶

Bij de koeien waren er eveneens geen schokkende veranderingen. Te Zwaag anno 1611 waren er 737,5 koeien. Met gemiddeld 5,8 koeien per huishouden en 6,4 koeien per boer met meer dan twee koeien, was er nauwelijks iets veranderd ten opzichte van 1567. Op Oostwoud graasden er in 1616 477 koeien, met gemiddeld 6,7 per huishouden. Zonder de huishoudens met twee of minder koeien, waren

¹³³ Knibbe, *Fryslân*, 226-227. Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1199. Eigenlijk stond er geen koolzaad, maar "rontsaet". Echter, hierbij werd hoogstwaarschijnlijk voornamelijk bedoeld op koolzaad.

¹³⁴ NA, 1.04.02 VOC, inv. nr. 14854.

¹³⁵ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 58, 97-98, 103 en 213-214.

¹³⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 848.

er gemiddeld 7,5 koeien per boerderij. Te Spanbroek waren er totaal 789 koeien in circa 1612. Gemiddeld waren dit er 6,6 per huishouden of 7,3 per boerderij met meer dan twee koeien. Helaas staat er in de bronnen van Oostwoud en Spanbroek niets vermeld over het gebruik van de koeien. Bij de bron van Zwaag wel in enige mate. Daar staan 28 vermeldingen van melkkoeien tegenover vier vleeskoeien. Melkveehouderij bleef domineren, maar echt veel grip hierop bieden deze bronnen niet.¹³⁷

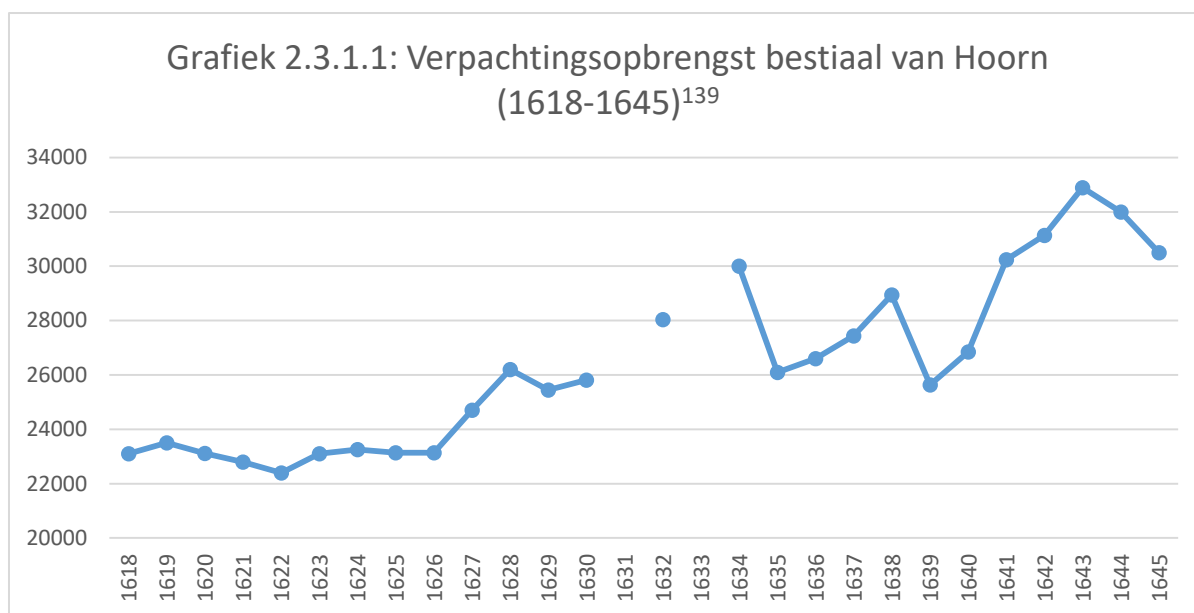
Tabel 2.3.1.1: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1601-1650)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	41	26	38,8%
Laaggelegen Gebied	10	0	0%
Noordwestelijke Kreekrug	7	3	30%
De Streek	9	0	0%
Totaal	67	29	30,2%

Gelukkig zijn er meer bronnen. In inventarissen werd geregeld onderscheid gemaakt tussen melk- en vleeskoeien (tabel 2.3.1.1). Opgeteld biedt dit ons 67 melkkoeien tegenover 29 vleeskoeien. Op het eerste gezicht lijkt het er dus op dat 30,2% van de koeien gebruikt werd in de vetweiderij. Echter, dit was niet het geval. Uit deze periode hebben we vooral inventarissen uit de stad met dergelijke vermeldingen. Vetweiderij was voornamelijk een stedelijke activiteit. In de dorpen zien we juist, ondanks het lage aantal inventarissen, bijna alleen maar melkkoeien. De enige vetweider op de Noordwestelijke Kreekrug (met drie vleeskoeien) was een molenaar. Latere inventarissen van molenaars noemen ook vaak vleeskoeien, want vetweiderij was beter te combineren met het molenwerk dan de melkveehouderij.¹³⁸

Het grootste deel van de agrarische sector draaide dus om de melkveehouderij. Dat er in het Stedelijk Gebied meer vetweiderij was, is niet verwonderlijk. Net als bij ossen konden de vleeskoeien ver van de stad geweid worden en hoefde de boer er niet twee- of driemaal daags bij in de buurt te zijn, zoals bij melkkoeien het geval was. Bovendien, in veel gevallen ging deze vetweiderij samen met melkvee. Er waren maar enkele boeren met alleen weidkoeien.

¹³⁷ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 98; WA, 0849 Dorpsbestuur Oostwoud 1562-1811, inv. nr. 24; WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 194.2.

¹³⁸ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4474.

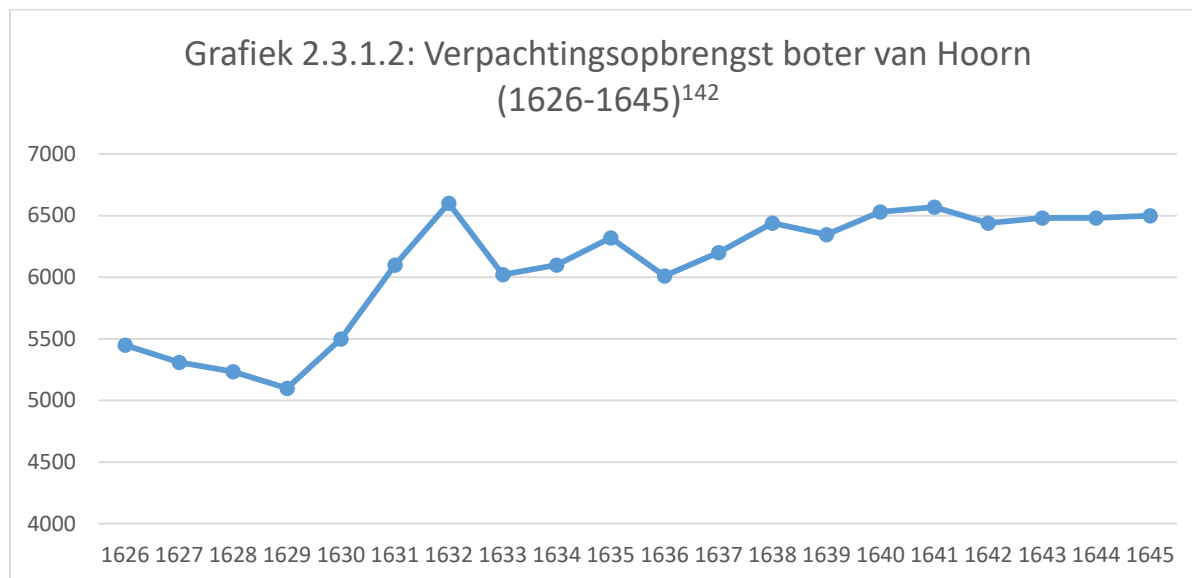
De inventarissen bieden niet genoeg indicaties om een ontwikkeling te duiden in de vetweiderij. Het bestiaal – een belasting op het slachten van vee – kan hierbij mogelijk meer inzicht bieden (grafiek 2.3.1.1). Tussen 1626 en 1643 namen de verpachtingsopbrengsten van deze belasting bij Hoorn flink toe. Het was een toename met ongeveer de helft in minder dan twintig jaar. Dit ging niet alleen om meer geslachte koeien, maar tevens om ossen, varkens, schapen, kalveren, enzovoort. De belasting werd bepaald aan de hand van een vaste hoeveelheid van de koopprijs. Behalve bij het wolvee, daar stond een vast bedrag voor. De belasting was daarmee grotendeels afhankelijk van prijsschommelingen. De toename van het bestiaal kan dan ook deels verklaard worden door een stijging in de vleesprijzen, maar dit verklaart niet alles. Het lijkt er dus op dat er daadwerkelijk meer geslacht werd. Dit is niet verwonderlijk: de bevolking en welvaart groeiden en daarmee de vleesconsumptie. Of we hier ook een toenemende vetweiderij van koeien (en ossen) in moeten zien is moeilijk te zeggen. Het is immers evenzeer mogelijk dat er meer kalveren en varkens werden geslacht.¹⁴⁰

Met dank aan de inventarissen kunnen we meer inzicht verkrijgen in de zuivelproductie. De meeste boeren op het platteland beschikten over gereedschap om zowel kaas als boter te maken. Echter, wanneer boeren bij hun overlijden nog openstaande tegoeden hadden, dan betrof dit vrijwel altijd kaas. Boeren produceerden derhalve wel boter, maar vooral voor eigen consumptie. Bij de steden zat het anders. Hier werd veel consumptiezuivel geproduceerd voor de stedelijke bevolking. Dit werd vaker gecombineerd met boter- dan met kaasproductie. Dit is geen toeval. Karnemelk (een

¹³⁹ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

¹⁴⁰ A. Sterck, *Generaal register op de invordering der gemeene middelen over Holland en Westvriesland* (Delft 1778) 23; J. Post, *De waarde van een koe. Prijsgeschiedenis van melkvee* (Leeuwarden 2002); Van Zanden, 'Prices'.

restproduct bij de botermakerij) kon goed gesleten worden bij de stedelijke consumenten. Aan de andere kant was er voor wei (een restproduct van de kaasmakerij) geen goede bestemming in de steden. Op het platteland werd dit vaak aan kalveren en varkens gevoerd, maar in de stad waren de mogelijkheden beperkter. Het houden van varkens was namelijk verboden in de stad, vanwege de stankoverlast.¹⁴¹

Ondanks de productie in de stad, stelde de boterproductie niet veel voor. In 1626 werd de boterimpost van Hoorn verpacht voor 5450 gulden (grafiek 2.3.1.2). Aangezien de impost vier gulden per ton boter (320 pond) betrof, betekende het dat de pachters hun som al met een productie van 436.000 pond hadden terugverdiend. Als we hier 20% bij optellen voor winst en wanbetalers, dan zou dit neerkomen op een werkelijke productie van 523.200 pond.¹⁴³ Volgens het hoofdgeld van 1622 woonden er 14.941

¹⁴¹ Zie voor Enkhuizen: WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 244, f. 25; Zie voor Hoorn: WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 58, f. 4; Helaas zijn er van Medemblik weinig vroege wetgevingsboeken bewaard gebleven. Zeker is dat het houden van varkens in 1756 (tijdelijk) werd verboden. Hoewel het niet zeker is dat er vóór die tijd nooit een verbod heeft bestaan, zijn hier geen aanwijzingen voor. Waarschijnlijk was het houden van varkens dan ook toegestaan, maar het is aannemelijk dat hieraan wel grenzen zaten in de vorm van een maximum aantal varkens. Dit maximum hing af van het aantal melkkoeien die een boer bezat, zoals bij Hoorn het geval was voor er daar een verbod werd ingevoerd. Dat varkens werden verboden vanwege de stankoverlast en runderen niet, kan vreemd lijken. Evenwel, men hoeft maar een keer het verschil te ruiken om te realiseren dat varkensmest een veel penetrantere geur heeft dan koeienmest. Deze geur kan zelfs met goede wind tot kilometers ver geroken worden, vandaar dat de stad Hoorn in de directe omgeving om de stad het aantal varkens ook aan banden legde. In de keurboeken valt te zien hoe in de eerste helft van de zeventiende eeuw geleidelijk steeds minder varkens gehouden mochten worden in de directe omgeving van de stad. Later (in ieder geval vanaf 1659) werd het mesten van kalveren en schapen binnen de stad eveneens verboden. WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 2a; WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 58-60.

¹⁴² WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

¹⁴³ J. Greeven, *Nationaal impost-boekje of het register op de gemeene middelen te lande, etc.* (Amsterdam 1806) 35.

personen in banne Hoorn alleen al. Tellen we daar de bevolking van het overgebleven belastinggebied bij op, dan komen we uit op een totaal van 28.468 zielen.¹⁴⁴ Dat hield in: maximaal 18,4 pond boter per persoon per jaar. Omgerekend komt dit neer op ongeveer 24,9 gram boter per persoon per dag.¹⁴⁵ Zelfs als we in acht nemen dat niet alle boter netjes werd aangegeven bij de belastinginners is dit nog steeds niet indrukwekkend. Het maakt helder dat er vooral voor lokaal en eigen gebruik werd geproduceerd. Boter was derhalve zeker geen noemenswaardig exportproduct. Wel nam de verpachtingsopbrengst van de boterimpost snel toe tussen 1629 en 1632, waarna stabiliteit volgde. Tegen 1645 bedroeg deze 6500 gulden – nog steeds niet indrukwekkend hoog. Het is aannemelijk dat dit waarschijnlijk samenhang met (vooral de Hoornse) bevolkingsontwikkelingen.

In 1612 werd er ongeveer 3.600.000 pond kaas aangevoerd op de Hoornse markt. Dat was veel meer dan er volgens de bovenstaande berekening aan boter werd geproduceerd.¹⁴⁶ De melkveehouderij draaide dus bij uitstek om kaas. Dit was zoetemelkse kaas om precies te zijn, waarbij er werd gekaasd met volle melk.¹⁴⁷ Dat er niet eveneens boter in groten getale werd geproduceerd is begrijpelijk. Een goede kwaliteit boter vroeg om een grootschalige aanpak. De melk werd in roombakken (ook wel ‘melkmouden’ genoemd) gelegd. Dit bleef staan totdat de room en de zogenaamde ondermelk van elkaar gescheiden waren. De room werd er vervolgens vanaf geschraapt en gekarnd. Zo kreeg men echte roomboter. Hier was veel melk en daarmee enige mate van specialisatie voor nodig. Dit kon dus moeilijk samengaan met een grootschalige kaasproductie – het was het een of het ander. De botermakerij ging hier dan ook anders: men nam de wei die overbleef na het kaasmaken en liet deze in weivaten staan, om de room er later af te kunnen schrapen. Hier kon dan boter mee gemaakt worden. Niet voor niets staan er in de inventarissen uit de gehele zeventiende eeuw heel veel weivaten en staan er in slechts één inventaris melkmouden vermeld.¹⁴⁸

In de inventarissen uit deze periode staan geen varkens, maar deze zullen er ongetwijfeld in kleine aantallen geweest zijn. Schapen staan wel in de inventarissen – zowel in de stad als op het

¹⁴⁴ Het gebied dat de boterimpost besloeg was groter dan alleen het bangebied van Hoorn. Dorpen als bijvoorbeeld Obdam, Opmeer, Westwoud en Wijdenes vielen er ook onder. J. G. van Dillen, ‘Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling’, *Economisch-Historisch Jaarboek* 21 (1940) 167-189, aldaar 186. Uitgegaan dat met “Santwaert” Hauwert werd bedoeld. Daarnaast heb ik “Oostwoude” als Grosthuisen geïnterpreteerd. Oostwoud viel namelijk onder Medemblik en werd daar al eens genoemd. Bovendien staat “Oostwoude” op de plek waar Grosthuisen logischerwijs zou staan (tussen Scharwoude en Avenhorn). Tot slot is het aantal inwoners zeer aannemelijk voor dit dorp. Met dezelfde redenatie heb ik “Oosterkerck” als Oosterleek bestempeld.

¹⁴⁵ 494 gram per pond gerekend.

¹⁴⁶ Lesger, *Hoorn*, 38.

¹⁴⁷ Met enige regelmaat staan er in inventarissen zoetemelkse kazen vermeld. Magere kazen ontbreken. Magere kaas werd gemaakt met afgeroomde melk, dus de melk die overbleef nadat men de room had gebruikt om roomboter te maken.

¹⁴⁸ Nog in de negentiende eeuw was dit zeer gebruikelijk in deze streek. Heel anders dan in Zuid-Holland, waar men echte roomboter maakte. Dit wordt kinderlijk verteld in: G. van Sandwijk, *Lezen en zingen. Leerzaam en onderhoudend leesboek ter bevordering van den briefstijl en der kunstmatige voordragt, etc.* (Purmerend 1851).

platteland. Evenwel, dit stelde niet veel voor. Zo hadden twee boeren allebei slechts één schaap en een ander maar twee. Dus ook de schapenhouderij bleef van marginaal belang.

De inventarissen vermelden geen pluimvee, want kippen en eenden zullen maar in zeer kleine aantallen gehouden zijn. Wel is er een Enkhuizer schilderij met eendenmerken. Hierbij werden tussen omstreeks 1598 en 1610 de merken van eenden per eigenaar op het doek geschilderd. Dit waren vooral rijke burgers. Als er echt door vele mensen grootschalig eenden werden gehouden, dan had men nooit dit met een schilderij proberen bij te houden.¹⁴⁹

2.3.2. Akkerbouw

De dorpen van de Noordwestelijke Kreekrug kenden na de Allerheiligenvloed geen bijzondere schommelingen in hun akkerbouwareaal. Het bleef redelijk stabiel. Tussen 1600 en 1644 was dit eveneens het geval, al waren de schommelingen soms wat heftiger (tabel 2.3.2.1). Zo bracht 1620 een fikse opbrengst bij de verpachting van de grafelijke tiende in vergelijking tot de lage graanprijs van dat jaar. Derhalve zal de oogst van dat jaar veel groter zijn geweest dan gebruikelijk. Anno 1630 bereikte de verpachtingssom een hoogtepunt, maar de graanprijs was evenzeer uitzonderlijk hoog. 1633 was een goed jaar voor de akkerbouw, maar dat gold niet voor ieder dorp. Te Hauwert was de opbrengst van de grafelijke-tiende verpachting nooit zeer hoog, vanwege Hauwerts “laege slechte landen”. Met enige regelmaat pachtte het dorp de tiende daarom zelf.¹⁵⁰ Zo gebeurde dit in 1608 voor zestig pond. Ter vergelijking: de tiende van Abbekerk en Lambertschaag bracht dat jaar 370 pond op. In 1630 stond Hauwert er nog redelijk goed voor met een opbrengst van 182 pond, wat slechts één pond minder was dan Twisk.¹⁵¹ Echter, 1633 werd gekenmerkt door een regenachtige zomer. De dorpen op de kreekrug konden dit redelijk goed afvoeren, maar het laaggelegen Hauwert niet. Het dorp Hauwert kwam onder water te staan, waardoor de oogst van dat jaar belabberd was. De grafelijke tiende bracht toen slechts 47 pond op. Ondanks al deze (lokale) schommelingen waren er geen drastische veranderingen. Kenmerkend hiervoor is het feit dat de verschillen tussen 1600 en 1644 te verwaarlozen zijn.

¹⁴⁹ J. R. Jas e.a., *Enkhuizen en het Grootslag. Twee schilderijen bekeken* (Schoorl 1994) 52.

¹⁵⁰ WA, 1404 Dorpen Nibbixwoud en Hauwert 1587-1811, gemeentebestuur Nibbixwoud 1812-1941, Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf (1919-1924), Levensmiddelenbedrijf (1917-1920), Armenvoogden later Burgerlijk Armbestuur Nibbixwoud (1618-1941) en Armenvoogden later Burgerlijk Armbestuur Hauwert (1809-1941), inv. nr. 58. Vanuit dezelfde redenering besloot het dorp Hauwert in 1668 om het recht om de grafelijke tiende te innen over te kopen van de Staten van Holland.

¹⁵¹ De vergelijking is niet helemaal eerlijk, omdat het oosteinde van Twisk hier niet mee werd gerekend, deze werd standaard met Medemblik mee verpacht.

Tabel 2.3.2.1: Grafelijke tiende Noordwestelijke Kreekrug en de Streek (boekjaren 1600-1644) ¹⁵²			
Boekjaar	Noordwestelijke Kreekrug, ponden Hollands (indexcijfer)	Roggeprijs, gulden per last (indexcijfer)	De Streek, bezaaide morgen
1600	1150 (100)	167,4 (100)	170,8
1608	1100 (95,7)	123,1 (73,5)	192
1620	1126 (97,9)	81,3 (48,6)	166,3
1625	1202 (104,5)	206 (123,1)	-
1629	1826 (158,8)	229,2 (136,9)	170
1630	2163 (188,1)	277,8 (165,9)	170
1633	1555 (135,2)	142,8 (85,3)	-
1639	1342 (116,7)	141,5 (84,5)	160,4
1644	1148 (99,8)	170,6 (101,9)	-

De schommelingen op de Noordwestelijke Kreekrug zullen voornamelijk te maken hebben gehad met de grootte van de oogst en minder met de omvang van het bezaaide areaal. In de Streek veranderde dit laatste dan ook nauwelijks. In 1608 lijkt er veel meer bezaaid te zijn geweest dan in 1600, maar dit was in werkelijkheid niet het geval. Deze toename kwam volledig van Schellinkhout. In het boekjaar 1600 was daar nog 75,8 morgen bezaaid, maar tegen 1608 was dit gestegen naar 97,1 morgen. Dit was het gevolg van een rectificatie. Schellinkhout had lange tijd minder morgen opgegeven dan wat er daadwerkelijk werd ingezaaid. In 1603 werd dit rechtgezet. Dit proces heeft een geweldige kaart opgeleverd (afbeelding 2.3.2.1.). Het mag duidelijk zijn dat de meeste grond die werd bezaaid dicht bij de dorpsweg lag en bij het gedeelte dat het meest op de kreekrug lag.¹⁵³

De afname tussen 1608 en 1620 was wel een echte. Ook deze kwam voor een groot deel voor de rekening van Schellinkhout. Dit kwam niet doordat Schellinkhout weer aan het sjoemelen was met het aantal bezaaide morgen, maar doordat dit dorp in deze jaren veel land aan de zee moest prijsgeven. Er waren vaker van dat soort ingrijpende lokale veranderingen. Tussen 1639 en 1644 veranderde er niet veel in de Streek met het bezaaide areaal, behalve op Oosterblokker. Daar werd in 1639 nog 53,1 morgen ingezaaid, maar in 1644 was dit 40,3 morgen. De oorzaak hierachter is onduidelijk.¹⁵⁴

¹⁵² De Noordwestelijke Kreekrug betreft hier wederom de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Hauwert, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway. De Streek gaat over de dorpen Binnenwijzend, Oosterblokker, Schellinkhout en Westwoud. NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1024, 1029, 1037, 1042, 1046, 1047, 1050, 1052 en 1055; Van Zanden, 'Prices'.

¹⁵³ C. Schrickx, 'Hoofdstuk 18 de Peperstraat van Schellinkhout, wonen buiten de zeedijk', in: Bartels, *Dwars door de dijk*, 383-402, aldaar 385-386; NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1024 en 1029.

¹⁵⁴ Boon, 'Voorland en inlagen', 106.

Afbeelding 2.3.2.1: Bezaaide percelen te Schellinkhout in 1603¹⁵⁵

Hoewel er voor het Laaggelegen Gebied geen gegevens zijn over de grafelijke tiende (Hauwert en Oostwoud uitgezonderd), is het wel duidelijk met dank aan de inventarissen dat hier nog steeds sprake was van akkerbouw. Zo had een boer te Berkhout in 1611 1,8 morgen aan akkerland.¹⁵⁶ Echter, akkerbouw stelde hier weinig voor. Paarden werden namelijk niet genoemd in de inventarissen van het Laaggelegen Gebied.

¹⁵⁵ NA, 4.VTH Kaarten Hingman, inv. nr. 2500.

¹⁵⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2066.

De inventarissen laten evenzeer zien wat er werd verbouwd. Er was een zeer divers palet van soorten graan. Toch lijkt rogge het belangrijkste gewas te zijn geweest. Niet vreemd, want dat was de belangrijkste consumptiegraansoort. Vlas speelde eveneens een grote rol op de Noordwestelijke Kreekrug. In 1639 bestond 8,9% van de tiendeopbrengst aldaar uit vlas. In 1644 was dit 14,4%. Interessant genoeg waren er naar het lijkt geen echte kernen van vlasteelt, het was breed verspreid. Dit zal een logisch gevolg zijn geweest van het feit dat het ook lokaal werd gebraakt en gesponnen.¹⁵⁷

2.3.3. Tuinbouw

Bij de steden was er wel een duidelijke ontwikkeling in het bezaaide areaal (tabel 2.3.2.1). Er was sprake van een afnemende trend. Voor een deel zal dit hebben gelegen aan de groei van de steden. Akkerland rond de stad werd niet alleen opgeofferd voor meer bebouwing en voor de productie van consumptiezuivel, maar tevens voor tuinbouw. Ondanks dat Velius nog benoemd dat “de Hoorensche Peen oft geele wortelen” in “de Nessen by Medemblick” geteeld werd, was de tuinbouw bij Enkhuizen en Medemblick verder niet noemenswaardig.¹⁵⁸ Bij Hoorn begon tuinbouw wel geleidelijk een belangrijke rol te vervullen.

De opkomst van tuinbouw rond Hoorn uitte zich op veel manieren. Er kwam bijvoorbeeld meer regelgeving over tuinbouw. Zo werd in 1605 bepaald dat onder andere moeskruiden, wortelen en uien in de zomer niet voor acht uur verkocht mochten worden. Bovendien werd de verkoop van tuinbouwproducten door buitenlui aan banden gelegd.¹⁵⁹ Er is tevens één inventaris van een Hoornse boer die naast negen weidkoeien ook een tuin in bezit had. Waarschijnlijk was dit niet meer dan wat burgers in Enkhuizen en Medemblick hadden: een tuin voornamelijk voor eigen gebruik. Toch moet de omvang niet onderschat worden. Bij het verpondingskohier van Hoorn uit 1630 blijkt dat er toen 23 morgen aan boomgaarden en tuinen waren.¹⁶⁰ Desondanks was de Hoornse tuinbouw niet belangrijk vanwege de stad, maar dankzij Zwaag (en Westerblokker).¹⁶¹

Op Zwaag begon de tuinbouw in het begin van de zeventiende eeuw grote en professionele vormen aan te nemen, gericht op de Hoornse markt (mogelijk al om door te voeren naar Amsterdam). Vooral na 1608 werden er minder morgen bezaaid. Anderzijds graasden er eveneens minder koeien te Zwaag. In 1611 waren dit er 716, terwijl er in 1567 nog 796,5 waren. Ook het aantal paarden nam af, van 35,5 naar 26. De tuinbouw die hiervoor in de plaats kwam, was voornamelijk fruitteelt. In de

¹⁵⁷ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1052 en 1055 (wederom Hauwert en Oostwoud ook meegerekend).

¹⁵⁸ Velius, *Chroniick Hoorn*, 290.

¹⁵⁹ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 58, f. 16.

¹⁶⁰ Boon, *Zeevarenden*, 30.

¹⁶¹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2092.

Zwager belastingopgaven van 1611 komen met enige regelmaat vermeldingen van boomgaarden voor. Toch is het aannemelijk dat er eveneens meer groente werd geteeld, maar dit is moeilijk hard te maken. Er waren ook aanzetten van beginnende tuinbouw te Westerblokker (tabel 2.3.3.1), maar nog niet op dusdanige schaal als te Zwaag.¹⁶²

Tabel 2.3.3.1: Grafelijke tiende Stedelijk Gebied (boekjaren 1600-1644) ¹⁶³					
Boekjaar	Medemblik, ponden Hollands	Hoorn, bezaaide morgen	Enkhuizen, bezaaide morgen	Westerblokker, bezaaide morgen	Zwaag, bezaaide morgen
1600	455	4,9	3,6	18,1	38,5
1608	300	4,8	2,8	19,7	39,8
1620	275	1,6	0	16,5	31,3
1625	280	1,2	0	-	-
1629	290	2	0	20	29,6
1630	290	1,2	0	19,6	30,6
1639	290	0	0	20,7	29,5
1644	290	0	0	23,2	27,9

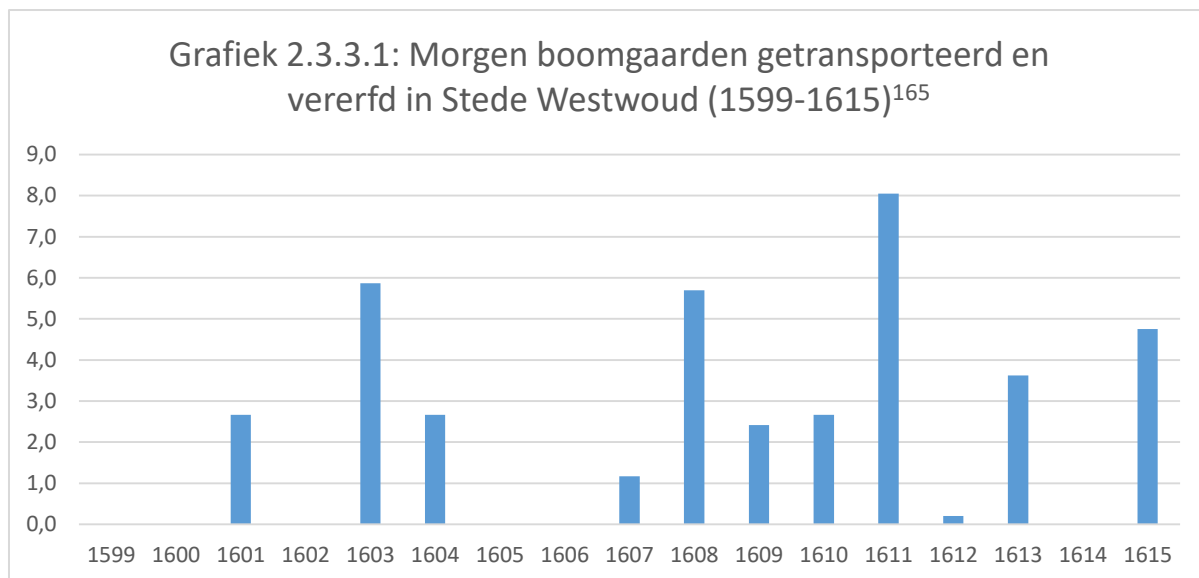
De Streek stond al bekend om opkomende tuinbouw, maar dit bloeide verder op. Te Oosterblokker en Westwoud begon de fruitteelt serieuze vormen aan te nemen. In een inventaris van een tuinder te Oosterblokker uit 1609 werd maar liefst meer dan 4,5 morgen aan boomgaarden genoemd.¹⁶⁴ De twintigste en veertigste penning van Stede Westwoud maken het mogelijk om deze opkomst in meer detail te bekijken (grafiek 2.3.3.1). De grafiek laat zien dat er steeds meer boomgaarden werden vererfd en getransporteerd. Tussen 1607 en 1615 was er slechts één jaar waarin er geen boomgaard van eigenaar wisselde. Dit maakt het aannemelijk dat er daadwerkelijk meer boomgaarden waren.

Wanneer we de verschillen per dorp vergelijken, dan valt voornamelijk de positie van het kleine Oudijk op (tabel 2.3.3.2). Hier stonden relatief veel fruitbomen. Dit zou in de loop der eeuwen alleen maar meer worden, zodat Oudijker boomgaarden al snel een begrip werden. Al in de zeventiende eeuw werd er in inventarissen met boomgaarden benadrukt wanneer er een op de Oudijk stond. Dit gebeurde vrijwel nooit met boomgaarden in andere plaatsen.

¹⁶² WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 98.

¹⁶³ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1024, 1029, 1037, 1042, 1046, 1047, 1052 en 1055. Medemblik inclusief Opperdoes en oosteinde Twisk. Hoorn inclusief Dampten.

¹⁶⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2056.

Tabel 2.3.3.2: Morgen boomgaarden getransporteerd en vererfd in Stede Westwoud (1599-1615) ¹⁶⁶	
Westwoud	13,8
Oosterblokker	11,7
Oudijk	10,7
Westerblokker	2,7
Binnenwijzend	1,2

Evenwel, in een groot gedeelte van de Streek draaide tuinbouw helemaal niet om fruitbomen, maar om groenteteelt. Al eerder kwamen de kleine percelen van Stede Grootebroek aan de orde. Begin zeventiende eeuw zijn deze op twee schilderijen vereeuwigd (afbeeldingen 2.3.3.1 en 2.3.3.2). Beide keren betrof het de polder Het Grootslag, dus de noordkant van deze Stede.¹⁶⁷

Beide schilderijen laten zien hoe waterrijk dit gebied was. Het was een vaarpolder met vele kleine perceeltjes. Op de schilderijen zijn vooral weilanden, hooilanden en koeien te zien. Er is geen teken van tuinbouw, behalve de boomgaarden tussen de huizen. We zien tevens geen duidelijke akkers, hoewel er in de verponding van 1630 bijna driehonderd morgen aan zaad- en moesland werd genoemd in Stede Grootebroek. Akkerbouw en tuinbouw zullen dan ook voornamelijk aan de zuidkant van deze dorpen hun plek hebben gehad. Daar was de kreekrug immers het hoogst. Bovendien, de tuinbouw was nog in opkomst. Net als in bijvoorbeeld Oosterblokker en Zwaag zal het relatief maar

¹⁶⁵ WA, 0094 Stede Westwoud 1414-1810, dorpen Westwoud 1712-1810 en Binnenwijzend 1499-1811, gemeente Westwoud 1817-1930, inv. nr. 102 en 103.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Deze schilderijen zijn uitgebreid onderzocht. Zie hiervoor: Jas, *Het Grootslag*, 24.

een klein onderdeel zijn geweest van de agrarische sector. Niettemin was het belangrijk genoeg voor Velius om te noemen dat er in de Streek, net als in Medemblik, op grote schaal wortels werden geteeld.¹⁶⁸

Afbeelding 2.3.3.1: Schilderij polder Het Grootslag omstreeks 1606¹⁶⁹

Afbeelding 2.3.3.2: Schilderij polder Het Grootslag omstreeks 1616¹⁷⁰

Op de Noordwestelijke Kreekrug en in het Laaggelegen Gebied speelde tuinbouw geen rol van betekenis. Het bestond daar alleen kleinschalig, voor eigen en lokaal gebruik. Kleine boomgaarden naast de boerderij waren zeker aanwezig, soms met bessenstruiken erbij. Zo werd er een boomgaard met aal- en kruisbessen genoemd in een pachtcontract te Hauwert uit 1638. Ook in de belastingopgaven van Opmeer uit 1638 werd één boomgaard opgetekend. In een inventaris van een

¹⁶⁸ Velius, *Chroniick Hoorn*, 290.

¹⁶⁹ Stadhuis Collectie Enkhuizen. Linksboven is Enkhuizen te zien, rechtsboven Grootebroek.

¹⁷⁰ Met dank aan het Zuiderzeemuseum Enkhuizen. Linksboven is Enkhuizen zichtbaar, rechtsboven Hoogkarspel.

boer op Grosthuisen uit 1603 werden “tuynackers” vermeld. Het is maar de vraag of dit meer voorstelde dan wat moestuintjes.¹⁷¹

2.4. Bevindingen (1500-1650)

De voortgaande commercialisering uitte zich voornamelijk in de opkomende hegemonie van kaas. Al vanaf het einde van de vijftiende eeuw werd kaas geleidelijk van meer belang voor de export dan boter. De steeds sterker wordende kaasmarkt maakte dit product tot het centrum van de West-Friese agrarische productie. Deze regionale specialisatie zat andere vormen van specialisatie zeker niet in de weg. Bij de steden richtten agrariërs zich op de productie van consumptiezuivel, groente en fruit.

De bodemdaling remde de toename van de akkerbouwactiviteiten in de tweede helft van de zestiende eeuw. Toch werd de impact hiervan minder. Bij sommige dorpen was mogelijk al klei tevoorschijn gekomen, maar belangrijker nog: de polderbemaling kon de bodemdaling bijbenen. De bemaling haalde niet alle problemen weg: er bleven lokale verschillen door nattigheid. Het zorgde voor een soort maximum in de mogelijkheid tot het produceren van graan. Ondanks dat bijvoorbeeld in de jaren 1590 de graanprijzen sneller stegen dan de zuivelprijzen, werd er niet meer graan geproduceerd. Daarnaast hadden overstromingen als de Allerheiligenvloed van 1570 grote gevolgen. De verzilting beperkte tijdelijk de akkerbouw. Soms was natuurgeweld van lokale invloed. Zo sloeg de zee bijvoorbeeld land weg bij Schellinkhout.

De bevolkingsgroei zette door, waardoor de vraag naar graan toenam en er meer arbeid beschikbaar kwam. De intensivering die dit opleverde zorgde in de eerste helft van de zestiende eeuw voor meer akkerbouw. Daarnaast stimuleerde het wederom de melkveehouderij ten koste van de vetweiderij. De lokale verscheidenheid in bevolkingsomvang had eveneens gevolgen. Door grotere bevolkingsdruk in de Streek begon tuinbouw daar op te bloeien.

De politiek bemoeide zich met de agrarische sector op stedelijk niveau. De varkensmesterij werd in en rond de steden aan banden gelegd, wat indirect tevens de kaasproductie daar beperkte. De Opstand sloeg toe in de vorm van verderf op het platteland en beperking van de handel. Evenwel, er lijken geen grootschalige agrarische veranderingen uit voort te zijn gekomen.

¹⁷¹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2044 en 3872; WA, 1026 Opmeer, inv. nr. 62.

3. Verlies, vloed en veepest (1650-1754)

In 1657 stonden de zaken er voor Brant Pietersz op Westerblokker niet goed voor. Hij zat namelijk diep in de schulden. Zo moest hij nog zeshonderd gulden betalen aan Burghjen Dircks te Hoorn, vanwege twee jaar landpacht. Daarnaast moesten zijn dienstmaagd Teet Entis en zijn arbeider Jan Entesz eveneens nog twaalfhonderd gulden krijgen voor landpacht, loon en voorgesloten geld. Daarom beloofde Pietersz voor de schepenen van Hoorn dat hij deze schulden zou aflossen en verbond hij zijn vijftien koeien en al zijn andere bezittingen als onderpand.¹⁷²

Ondanks slechte jaren, zoals met de Allerheiligenvloed, was er meer dan een eeuw lang sprake van economische vooruitgang – niet alleen in de agrarische sector. Dit kon natuurlijk niet eeuwig duren: omstreeks 1650 begon er een zware crisis. Pietersz was een van de eerste slachtoffers, maar andere boeren zaten soms nog dieper in de problemen. Jan Wortellaer van Bovenkarspel liep twee jaar achter met zijn pachtbetalingen. Aangezien Wortellaer geen middelen had om te betalen, verkocht hij al zijn vee en ander bezit aan zijn schuldeiser Cornelis Cousebant te Enkhuizen. Met de opbrengst werd de achterstallige pacht voldaan en vervolgens kon hij waarschijnlijk zijn vee en dergelijke huren.¹⁷³

Dergelijke constructies als bij Pietersz en Wortellaer kwamen vaker voor om faillissement te voorkomen. Desalniettemin liep het niet voor iedereen goed af. Legio boeren zagen al hun hebben en houden geveild worden op last van schuldeisers.

3.1. Ontvouwend onheil (1650-1675)

Al voor 1650 begonnen de eerste tekenen van de crisis zich te vertonen in de vorm van een beginnende bevolkingskrimp. Dit is zichtbaar in het aantal dopen (tabel 3.1.1). Hoewel er veel lokale verschillen waren, nam het aantal dopen in veel dorpen al af vanaf de jaren 1620 en 1630.

Een andere indicatie voor de bevolkingsontwikkeling is de verpachtingsopbrengst van de gemaalbelasting. Deze belasting betrof een vast bedrag per zak graan die tot meel werd gemaal.¹⁷⁴ Derhalve hangt deze belasting samen met de ontwikkeling van de lokale bevolking, waaronder de steden. Uit grafiek 3.1.1 kan opgemaakt worden dat de bevolking in het belastinggebied van Hoorn tot in ieder geval 1643 bleef stijgen. Het is niet zeker of de afname die toen volgde gelijk doorzette, maar het is wel aannemelijk. Aangezien de aantallen dopen eerder afnamen in de dorpen, kan het zo zijn

¹⁷² WA, 0003 Oud-rechterlijke archieven, inv. nr. 4583.

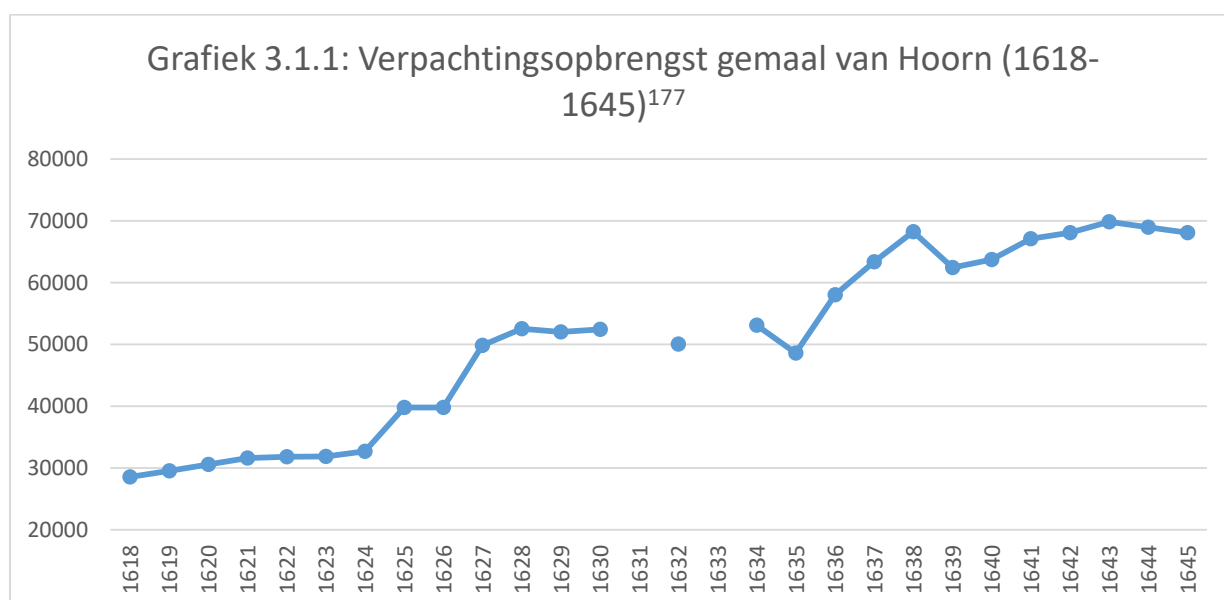
¹⁷³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1129.

¹⁷⁴ Greeven, *Impost*-boekje, 29.

dat dit het gevolg was van een trek naar de stad. Evenwel, dit is op basis van deze bronnen niet hard te maken.

Tabel 3.1.1: Totaal aantal dopen per decennium (1591-1650) ¹⁷⁵						
	1591-1600	1601-1610	1611-1620	1621-1630	1631-1640	1641-1650
Beets					247	212
Bovenkarspel	330	472	425	389	347	332
Oosterblokker				118	121	
Sijbekarspel			69	50		
Wervershoof				201	211	197
Wognum				94	73	62

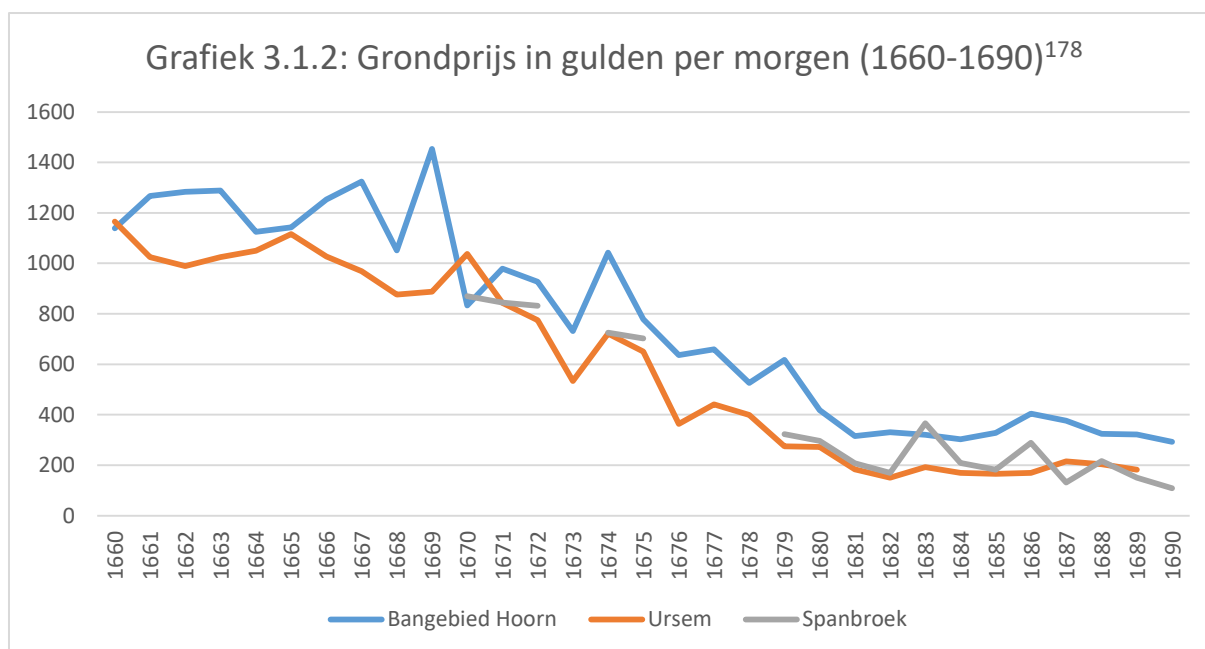
Voor de agrarische sector kwamen de problemen pas echt toen de prijzen van landbouwproducten begonnen te dalen, vooral vanaf 1670. Eerst daalden de graanprijzen sneller dan de zuivelprijzen, waardoor de crisis nog minder hard werd gevoeld in West-Friesland. Echter, na 1690 sloeg het tij om: de zuivelprijzen kregen het zwaarder te verduren dan de graanprijzen.¹⁷⁶ Dit valt terug te zien in de ontwikkelingen van de grondprijs (grafiek 3.1.2). Deze was voor 1670 al in een ietwat dalende tendens, met name bij Ursem. Dit was slechts het begin, want na 1670 schoot de grondprijs echt omlaag, totdat deze zich in de jaren 1680 stabiliseerde op een zeer laag niveau.

¹⁷⁵ Boon, *Zeevarenden*, 19. Dit zijn alleen gereformeerde dopen.

¹⁷⁶ Lesger, *Hoorn*, 153.

¹⁷⁷ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

De grondprijs was een symptoom van de diepe crisis waarin de agrarische sector terechtkwam. In het begin konden de meeste boeren de klappen wel opvangen met hun eigen kapitaal, maar naar mate de crisis bleef doorslepen raakten veel boeren hun buffer kwijt. Dit resulteerde vooral vanaf 1680 in een groot aantal faillissementen. Jaar op jaar waren er boedelveilingen.¹⁷⁹ Vanwege het gebrek aan kapitaal gingen boeren soms over op ruilhandel. Zo werd te Spierdijk in 1685 een perceel van 550 roede geruild “om een out paert”.¹⁸⁰ Daarnaast werd er met enige regelmaat land weggegeven. In 1682 gaf Evert Backer 340 roede Ursemmer land aan Jan Kleij voor niets. De belastingtaxateurs bevestigden dat dit perceel inderdaad niets waard was. Dit kon omdat aan grond regelmatige grote (belasting)schulden kleefden.¹⁸¹

3.1.1. Veeteelt

De ossenhandel bloeide op na 1660, maar niet in West-Friesland. De Enkhuizer ossenmarkt slonk snel na 1650, want de handel verplaatste zich naar Amsterdam.¹⁸² Toch verdween de ossenweide niet uit West-Friesland, het bleef bestaan op de kleine schaal die het al had. Er zijn twee inventarissen met ossen (anno 1667 en 1671), beide van Enkhuizenaren. In de inventaris uit 1667 staan twee ossen

¹⁷⁸ WA, 1562 Ambacht van West-Friesland genaamd Drechterland en hoofdingelanden van West-Friesland (Drechterland), inv. nr. 1665-1666 en 1688; WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 238a.

¹⁷⁹ Dit is goed zichtbaar in de transporten waarop de berekende grondprijzen gebaseerd zijn. Hier werd namelijk geregeld genoemd of een getransporteerd perceel uit een failliete boedel kwam.

¹⁸⁰ WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 238a.

¹⁸¹ WA, 1562 Drechterland, inv. nr. 1688.

¹⁸² Gijsbers, *Kapitale ossen*, 75-76 en 214.

vermeld, in die uit 1671 staat er slechts één. Beide boeren hadden er ook nog tien koeien bij, wat wederom typerend is voor het feit dat de ossenweiderij weinig voorstelde.¹⁸³

In tegenstelling tot de ossen, nam het belang van koeien bij veel dorpen wel ietwat toe. Zo geeft een veetelling van circa 1672 te Spanbroek een totaal van 913 koeien. Dit waren er bijna veertig meer dan in circa 1612. Opvallender is het gemiddelde per huishouden: 8,2 koeien. Zonder de huishoudens met twee of minder koeien, waren er zelfs 8,9 koeien per boer. Dit laatste gemiddelde was in circa 1612 nog 7,3. Er was dus sprake van schaalvergroting.¹⁸⁴

Tabel 3.1.1.1: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1651-1675)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	189	75	28,4%
Laaggelegen Gebied	31	2	6,1%
Noordwestelijke Kreekrug	62	6	8,8%
De Streek	31	13	29,5%
Totaal	313	96	23,5%

In de dorpen stelde de vetweiderij wederom weinig voor (tabel 3.1.1.1). Het waren alleen uitgemolken koeien en wat vaarzen die vet werden geweid. In de steden was het anders. Daar had een redelijk deel van de melkveehouders er een paar vleeskoeien bij. Er waren evenzeer enkele stedelingen met echt alleen vleeskoeien. In de dorpen waren er veel minder van dat soort personen. Toch waren er ook daar boeren die van vetweiderij een belangrijke inkomstenbron maakte. Zo waren elf van de dertien vleeskoeien in de Streek van één boer te Lutjebroek, maar zelfs deze boer was met nog 23 melkkoeien vooral een melkveehouder.¹⁸⁵

Achter deze cijfers gaat een interessante ontwikkeling schuil (tabel 3.1.1.2). In de inventarissen uit de periode 1651-1660 was gemiddeld 13,6% van de koeien bestemd voor de vetweiderij. Tussen 1661 en 1665 was dit 34% en tussen 1666 en 1670 33,8%. Hoewel de aantallen vooral voor de periode 1651-1660 erg laag zijn om te exact te interpreteren, is het wel helder dat er in de jaren 1660 meer werd gevetweid dan in de jaren 1650. Na 1670 slaat dit weer om: tussen 1671 en 1675 was maar 14,9% van de koeien bestemd voor de vetweiderij.¹⁸⁶

¹⁸³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1065 en 1135.

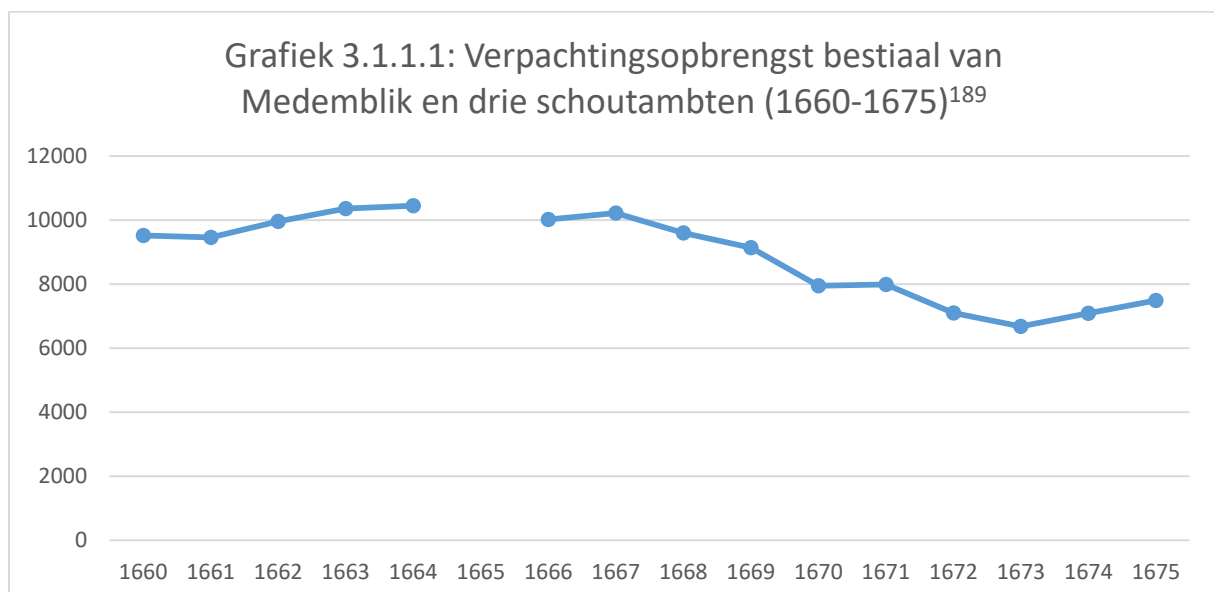
¹⁸⁴ WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 194.3.

¹⁸⁵ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 5407.

¹⁸⁶ Deze schommelingen komen niet voort uit een verschil in verdeling tussen stedelijke en dorpse inventarissen.

Tabel 3.1.1.2: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen, per vijf jaar (1651-1675)					
	1651-1655	1656-1660	1661-1665	1666-1670	1671-1675
Melkkoeien	19	27	31	116	120
Vleeskoeien	5	3	16	51	21
Aandeel vetweiderij	20,8%	10%	34%	30,5%	14,9%

Andere bronnen maken evenzeer duidelijk dat er veranderingen plaatsvonden in de vetweiderij. De verpachting van het Hoornse bestiaal bracht in 1645 totaal 30.500 gulden op en in 1668 maar iets minder: 27.550.¹⁸⁷ Het bestiaal van Medemblik biedt een gedetailleerder beeld (grafiek 3.1.1.1). Wanneer we ervan uitgaan dat deze belasting voor overgrote deel bestond uit koeien, dan sluit het goed aan bij de inventarissen. De jaren 1660 kende veel vetweiderij en het bestiaal bracht dan ook veel op. Pas vanaf ongeveer 1667 begint er een daling plaats te vinden. Dit is bijzonder, want dit lag niet aan de prijsontwikkelingen. De kaasprijs daalde namelijk flink, tot dieptepunt in 1669, terwijl de vleesprijs stabiel bleef. Wel hadden prijsschommelingen invloed op het bestiaal in de jaren 1674 en 1675, want toen lag de vleesprijs hoger. Echter, de kaasprijs was nog meer gestegen.¹⁸⁸

De verklaring achter de ontwikkelingen in de vetweiderij zit dan ook niet in de prijzen. Wel van groot belang was de bevolkingsafname. Een sterke terugloop in het aantal dopen deed zich voor in zo goed als alle dorpen, al waren er belangrijke lokale verschillen (tabel 3.1.1.3). De steden werden niet direct

¹⁸⁷ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

¹⁸⁸ R. C. Allen, 'Consumer price indices, nominal / real wages and welfare ratios of building craftsmen and labourers, 1260-1913', *Website IISG*. <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#europe> (09-05-2018).

¹⁸⁹ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1030-1031.

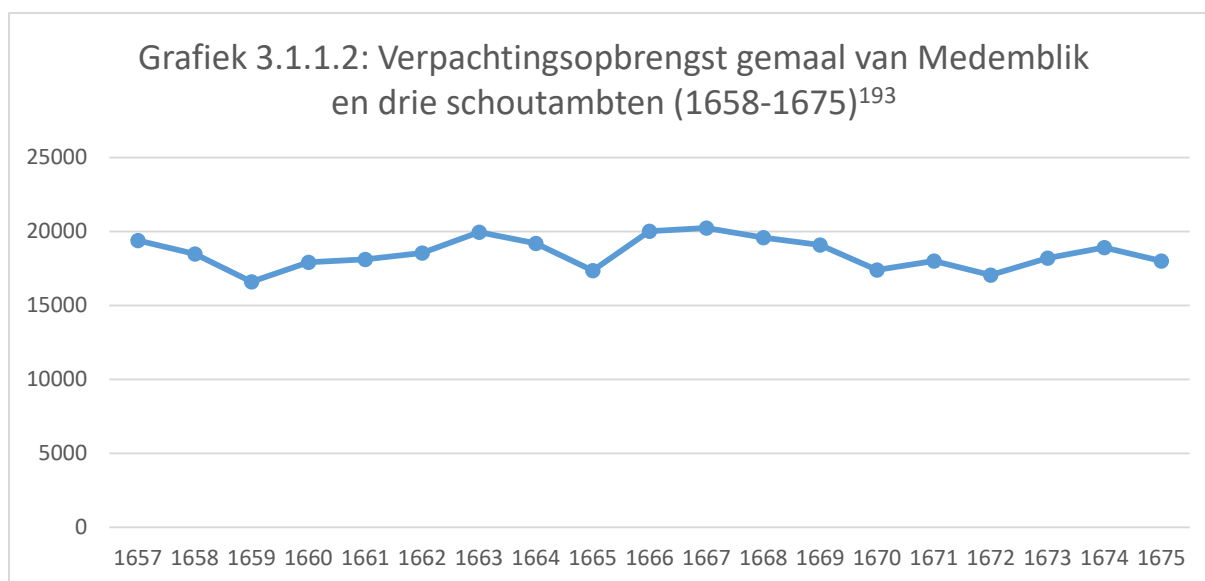
getroffen door bevolkingsachteruitgang. De gemaalbelasting van Hoorn werd in 1645 voor 68.100 gulden verpacht, in 1668 was dit 57.300 – geen enorme afname dus.¹⁹⁰ Het gemaal van Medemblik nam begin jaren 1660 zelfs toe en begon pas later af te nemen (grafiek 3.1.1.2). Dit alles maakt het aannemelijk dat er sprake was van een trek naar de stad vanuit het West-Friese platteland. Immers, door de nieuwe aanwas bleef de bevolking van de steden op pijl (Enkhuizen buiten beschouwing gelaten). Niet toevallig nam het stedelijk landbouwgrondbezit in deze tijd flink toe, hoewel dit evenzeer voortkwam uit meer durfinvesteringen vanwege de dalende grondprijzen.¹⁹¹ (Nieuwe) stedelingen zullen lang niet altijd het boerenleven achter zich hebben gelaten. Vetweiderij was goed mogelijk vanuit de stad. Echter, in de jaren 1673-75 piekte de kaasprijs kortstondig als gevolg van de oorlog met Frankrijk en Engeland. Dit zal de kaasmakerij hebben bevorderd ten koste van de vetweiderij. Maar er speelde meer. Het was het begin van enkele structurele veranderingen, welke zich vooral na 1675 zouden gaan uiten.

Tabel 3.1.1.3: Totaal aantal dopen per decennium (1640-1679) ¹⁹²				
	1640-1649	1650-1659	1660-1669	1670-1679
Abbekerk en Lambertschaag (G)		78	123	107
Benningbroek (G)			49	63
Hauwert (G)	75	54	59	47
Hem (G)	181	148	164	133
Lutjebroek (G)	103	83	61	74
Obdam (G)		49		26
Schellinkhout (G)			162	122
Twisk (G)			141	135
Wervershoof (K)	442	444	469	372

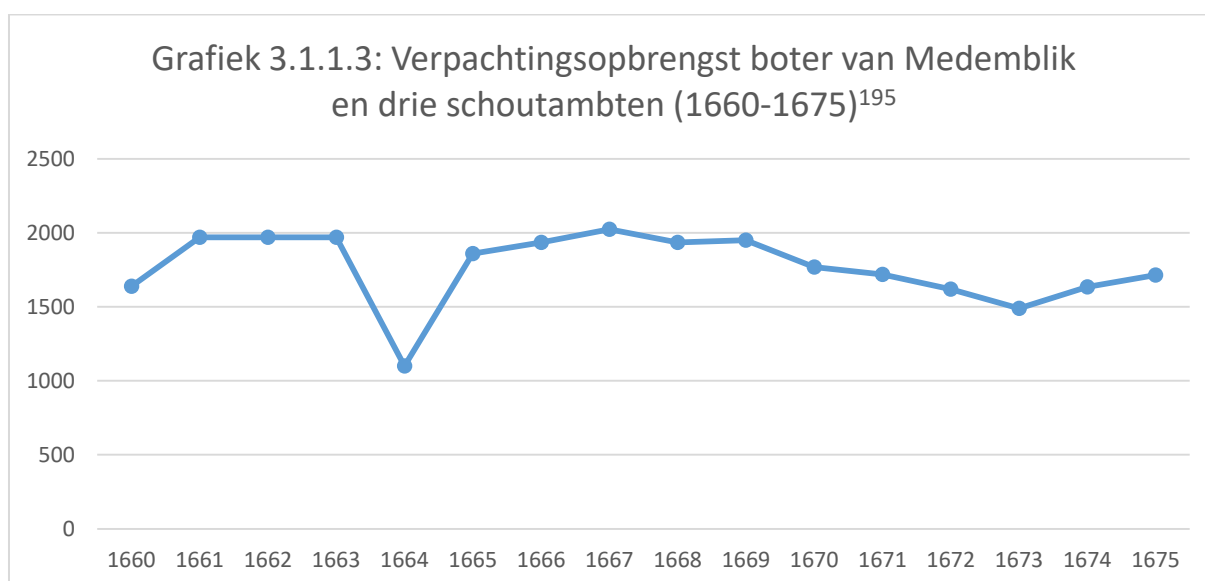
¹⁹⁰ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

¹⁹¹ Schuijtemaker, 'Stedelijke weides', 29-30.

¹⁹² G=gereformeerd, K=katholiek. WA, 1702-02 Doop-, trouw- en begraafboeken Abbekerk, inv. nr. 1; WA, 1702-05 Doop-, trouw- en begraafboeken Benningbroek, inv. nr. 1; WA, 1702-12 Doop-, trouw- en begraafboeken Hauwert, inv. nr. 1; WA, 1702-13 Doop-, trouw- en begraafboeken Hem, inv. nr. 2; WA, 1702-19 Doop-, trouw- en begraafboeken Lutjebroek, inv. nr. 1; WA, 1702-23 Doop-, trouw- en begraafboeken Obdam, inv. nr. 1; WA, 1702-31 Doop-, trouw- en begraafboeken Schellinkhout, inv. nr. 1; WA, 1702-34 Doop-, trouw- en begraafboeken Twisk, inv. nr. 1; WA, 1702-38 Doop-, trouw- en begraafboeken Wervershoof, inv. nr. 2.

De aard van de melkveehouderij veranderde niet noemenswaardig. Wel is het inzichtelijker door de grotere precisie van notarissen en het hogere aantal inventarissen. Zo staan er in inventarissen van het Stedelijk Gebied vaker melkketels genoteerd. In deze ketels kon melk worden opgeslagen die bestemd was voor de stedelijke consumptie. De verpachtingsopbrengst van de boterbelasting bleef tamelijk stabiel. In Hoorn was deze in 1645 6500 gulden en in 1669 5740 gulden.¹⁹⁴ Te Medemblik waren de ontwikkelingen vergelijkbaar (grafiek 3.1.1.3). Daar was de boterpacht ook zeer stabiel. Op een domper in 1664 na, begon de afname pas vanaf ongeveer 1669. Dit hing samen met de bevolkingsontwikkeling van Medemblik, wat in de volgende paragraaf nog aan bod zal komen.

¹⁹³ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1030-1031.

¹⁹⁴ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

¹⁹⁵ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1030-1031.

Natuurlijk was er meer in het leven dan runderen alleen, maar niet veel meer. Het aantal varkens was zowel laag in het Stedelijk Gebied als op het platteland (tabel 3.1.1.4). Alleen de Streek en het Laaggelegen Gebied springen eruit, al zijn er te weinig inventarissen om hier conclusies aan te verbinden. Dit kon samenhangen met het feit dat de vetweiderij tamelijk belangrijk was in een groot deel van deze periode. Immers, wei kon evenzeer aan mestkoeien en -kalveren gevoerd worden.

Tabel 3.1.1.4: Varkens in inventarissen (1651-1675)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekkrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	35	4	16	3	58
Inventarissen met varkens of biggen	2,9%	25%	6,3%	66,7%	8,6%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	1	2	3	5,5	3,4
Varkens en biggen per rund	0	0,05	0,03	0,22	0,03

Er waren veel meer schapen op de West-Friese boerderijen. De verspreiding en schaal zullen echter groter zijn geweest dan tabel 3.1.1.5 impliceert, want regelmatig heeft de notaris verzaakt om het wolvee netjes te noteren.¹⁹⁶ Naar wat lijkt, waren er vooral weinig stadsboeren met schapen, maar ook op het platteland waren de kuddes tamelijk klein. Ten opzichte van het aantal runderen waren er de meeste schapen op de Noordwestelijke Kreekkrug. Desondanks, zelfs daar waren er maar 2,9 stuks wolvee per tien runderen. Schapen werden niet alleen voor het wol gehouden, maar soms eveneens voor de melk. Zo had een boerin uit Opperdoes in 1666 “een schaepkaeskopke”.¹⁹⁷ Daarnaast gingen er geregeld oudere schapen en lammeren voor de slacht. Dat terzijde, het is aannemelijk dat boeren vooral schapen hadden om het wol zelf te gebruiken. Bovendien was er nog een praktisch nut. Schapen waren zeer geschikt als grasmaaier. Zo kon het gras van kleine stukjes grond nuttig gebruikt worden, denk maar aan erven en boomgaarden. In ieder geval zal het niet aan regelgeving hebben gelegen, zoals bij varkens enigszins het geval was. Het stadsbestuur van Enkhuizen vaardigde in de jaren 1656 en 1658 twee keuren uit om het schapenweiden bij de Noorderdijk aan banden te leggen. Zo mocht een schapenhouder daar niet meer dan tien schapen weiden. Maar weinig boeren zullen last hebben

¹⁹⁶ Voor meer hierover, zie de bijlage (B1. Boedelinventarissen).

¹⁹⁷ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4149.

gehad van deze wetgeving. Tussen de Enkhuizer boereninventarissen zit er maar één waarin meer dan tien stuks wolven genoteerd zijn. Bovendien, het ging hierbij niet om volwassen schapen, maar om twaalf lammeren.¹⁹⁸

Tabel 3.1.1.5: Schapen in inventarissen (1651-1675)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekkrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	35	5	16	3	59
Inventarissen met schapen of lammeren	22,9%	80%	81,3%	66,7%	45,8%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	2,9	2,8	2,2	7	2,8
Schapen en lammeren per rund	0,07	0,26	0,29	0,28	0,15

In enige zeer gedetailleerde inventarissen werd ook pluimvee genoteerd, maar dit waren zeer kleine aantallen. Hoewel er veel boerderijen met pluimvee zijn geweest, waren ze binnen de agrarische sector vanwege hun aantallen nog steeds van gering belang.

3.1.2. Akkerbouw

De bevolkingsachteruitgang op het platteland ging dus gepaard met enige extensivering in de vorm van meer vetweiderij. Desondanks sloeg dit om naar intensivering vanaf ongeveer 1670. Dit laatste zou veroorzaakt kunnen zijn door meer extensivering in de vorm van minder akkerbouw. Echter, dit was niet het geval. De verpachting van de grafelijke tiende van Abbekerk, Benningbroek, Lambertschaag, Midwoud, Oostwoud, Twisk en Wadway leverde in 1644 nog 1018 pond op. In 1681 was dit maar iets lager: 923 pond. Dit was een daling van 9,3%. De roggeprijs lag in 1681 48% lager dan in 1644, waardoor er sprake moet zijn geweest van een fikse uitbreiding van het akkerbouwareaal. Dit was daarmee juist intensivering en geen extensivering. Wel waren er belangrijke verschillen tussen

¹⁹⁸ WA, 120 Enkhuizen, inv. nr. 243; WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1674.

dorpen. Zo kende Benningbroek juist een sterke afname. In 1644 werd de grafelijke tiende daar nog verpacht voor 251 pond, maar in 1681 was dit slechts 102.¹⁹⁹

Deze intensivering met akkerbouw was zeer bijzonder – net als bij de intensievere melkveehouderij vanaf grofweg 1670. Immers, deze intensivering ging samen met bevolkingskrimp. Toch staat een bevolkingsafname niet gelijk aan minder arbeid in de agrarische sector. De scheepvaart stond er namelijk ook niet goed voor. Bij meerdere dorpen op de Noordwestelijke Kreekrug speelde de scheepvaart een beduidende rol. Bijvoorbeeld, te Aartswoud, Hoogwoud en Twisk waren schippers sterk gericht op de vaart op Noorwegen. In de jaren 1650 en 1660 nam deze vaart flink af.²⁰⁰ Dit zeevolk zal voor een deel in de agrarische sector zijn gaan werken. Zo kwam er meer arbeid beschikbaar en was intensivering mogelijk. Desondanks waren de hannekemaaiers waarschijnlijk een belangrijkere bron van extra arbeid. Niet toevallig was het juist tussen grofweg 1670 en 1700 dat het aantal seizoenarbeiders vanuit Duitsland enorm toenam.²⁰¹

De boedelinventarissen bieden een helder beeld: de echte West-Friese akkerbouw was te vinden op de Noordwestelijke Kreekrug. Van de negentien inventarissen van de Noordwestelijke Kreekrug met vee aantallen was er bij tien sprake van akkerbouw. Dit is een minimum, want niet alle inventarissen boden genoeg details om dit vast te stellen.²⁰² In zeven inventarissen staat een paard genoteerd en geregeld werden ploegen vermeld. Graanbouw stond nog steeds centraal. Zo staat er een wan in de meeste van deze inventarissen. Ook een vermelding als “drie zacken rogge” laat hier geen twijfel over bestaan. Een boerderij te Hoogwoud beschikte over “ontrent vijftig roeden unjerlandt”.²⁰³ Er werd dus gebraakt. Het grondtransportenboek van Westwoud tussen 1670 en 1677 geeft hier evenzeer blijk van. Geregeld werd er een braakliggend perceel verhandeld.²⁰⁴ Er was meer dan graan: in veel inventarissen werd vlas opgeschreven. Wel was dit geregeld in combinatie met een spinnenwiel, waardoor het niet altijd tot de agrarische productie gerekend kan worden. De productie van vlas was zelfs mogelijk afgenomen. Waar de vlastienden in 1644 nog 165 pond opleverden, was dit in 1681 slechts 52 pond.²⁰⁵

¹⁹⁹ Helaas ontbreken de bronnen van de grafelijke tiende van een paar decennia (de jaren 1650, 1660 en 1670). NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1055 en 1057; Van Zanden, ‘Prices’.

²⁰⁰ Boon, *Zeevarenden*, 56-61.

²⁰¹ J. M. W. G. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1800* (Gouda 1984) 178-182.

²⁰² Voor meer over dit soort problemen: zie de bijlage (B1. Boedelinventarissen).

²⁰³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1998 en 2000.

²⁰⁴ WA, 0094 Stede Westwoud, inv. nr. 115.

²⁰⁵ Dit gaat om de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Hauwert, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway. Helaas ontbreekt de tiende van Hauwert in 1681, maar dit zal maar enkele ponden verschil hebben gemaakt. NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1055 en 1057. Het opbrengstverschil van vlas kwam niet voort uit een veranderende vasprijs, want die bleef zo goed als gelijk: N. W. Posthumus, *Nederlandsche prijsgeschiedenis. Deel I, goederenprijzen op de boers van Amsterdam 1585-1914, wisselkoersen te Amsterdam 1609-1914* (Leiden 1943) 306.

Van het Laaggelegen Gebied zijn er bijzonder veel inventarissen met akkerbouw: wel bij vijf van de negen inventarissen. Echter, deze ‘akkerbouw’ betrof meestal het bezit van een akkertje of wat rogge. Niet voor niets werd er in geen van deze inventarissen een paard of ploeg genoteerd. Ondanks de bevolkingsachteruitgang was akkerbouw nog niet verdwenen in deze dorpen, waarschijnlijk vanwege dezelfde oorzaken als op de Noordwestelijke Kreekrug.

In de Streek ging het anders. Hier verloor akkerbouw juist aan terrein. Neem bijvoorbeeld Schellinkhout (tabel 3.1.2.1). In 1639 werd daar nog 74 morgen bezaaid. Tegen 1655 was dit gedaald naar 53,9 morgen. Dit nam met het jaar af, tot 41,7 morgen in 1681. Bij Oosterblokker was de afname eveneens groot. In 1644 was het bezaaide areaal daar 40,3 morgen en in 1681 nog maar 23,7. Te Westwoud viel de afname mee: van 14 naar 13 morgen.²⁰⁶

Tabel 3.1.2.1: Grafelijke tiende Schellinkhout (boekjaren 1639-1681) ²⁰⁷	
Boekjaar	Bezaaide morgen
1639	74
1655	53,9
1656	53,5
1658	51,9
1659	50,6
1681	41,7

Dat de akkerbouw in de Streek minder belangrijk werd, kwam waarschijnlijk door de uitbreiding van de tuinbouw. Op akkers konden boomgaarden worden aangeplant. Bovendien, groenteteelt was winstgevender per morgen dan akkerbouw, waardoor er minder morgen bezaaid hoefde te worden om rond te kunnen komen als boer. De Streek kende dus zowel een proces van extensivering (meer veehouderij en minder akkerbouw) als een proces van intensivering (meer tuinbouw).²⁰⁸

Eenzelfde ontwikkeling vond plaats bij de steden. Bij Enkhuizen en Hoorn was er al geen zaadland meer in 1644, maar nu nam het bezaaide areaal van Zwaag en Westerblokker ook snel af.

²⁰⁶ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1055 en 1057. Wederom gaat het hierbij om de dorpen om de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Hauwert, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway.

²⁰⁷ Ibidem, inv. nr. 1052 en 1057; WA, 1156 Stede en gemeente Schellinkhout 1450-1970, inv. nr. 33.

²⁰⁸ De inventarissen kunnen hier helaas weinig licht op werpen, want er zijn er uit deze periode slechts vijf van de Streek. Wel is het zo dat er hier drie van zijn met akkers. Evenwel, de oppervlaktes zijn zeer klein en er zijn geen paarden en ploegen. Dit zou dus goed tuinbouw kunnen zijn.

Waar deze twee dorpen in 1644 nog 51,1 morgen hadden bezaaid, was dit in 1681 slechts 22,8 morgen. Net als in de Streek lag dit mogelijk aan de uitbreiding van tuinbouw.²⁰⁹

3.1.3. Tuinbouw

Akkerbouw maakte dus ruimte voor tuinbouw, zoals waarschijnlijk op Zwaag en Westerblokker. Tuinbouw was al duidelijk aan de orde in Zwaag voor 1650, maar Westerblokker bleef nog achter. De sterke afname van de grafelijke tiende doet vermoeden dat in beide dorpen flink fruitbomen zijn aangeplant. Helaas is dit moeilijk hard te maken. Dat deze tuinbouw groeide is wel aannemelijk. Immers, de belastingen drukten zwaar op de grond, terwijl de teelten niet veel opbrachten. Tuinbouw was een manier om op een klein perceel (dus weinig grondkosten) veel van waarde te produceren.

Ook bij Enkhuizen was professionele tuinbouw. In de inventaris van de Enkhuizenaar Thonis Houtcooper uit 1656 worden “thien appelboomen, vier pruymeboomen, vierthien kruisbessenboomen, tweeëndartich aelbesseboompjes, noch een ander boom” genoemd. Deze combinatie van bomen en struiken was geen toeval, maar zeer gebruikelijk. Dit was efficiënt grondgebruik, want de kruis- en aalbessenstruiken konden onder hoge fruitbomen worden geplant. Zo werd de beschikbare grond optimaal benut. Het ging hier derhalve duidelijk om professionele productie.

Bij Medemblik stelde de tuinbouw maar weinig voor. Het was er wel op kleine schaal. Dit waren voornamelijk burgers en boeren met bijvoorbeeld een boomgaard als kleine bijverdienste. Zo had Trijn Pieters in 1666 een boomgaard te Opperdoes. Hiervoor had ze “drie appelvaetjes” en “twee appeltommentjes”. Dit was dus zeer kleinschalig.²¹⁰ Dat de tuinbouw bij Medemblik niet grootschalig was, valt op te maken uit de belastingregisters. Er was namelijk een impost op warmoesproducten. Elk jaar werd deze belasting geveild, maar niemand wilde het pachten. De arbeid die de belastinginning kostte woog niet op tegen de opbrengst.²¹¹

Met dank aan gedetailleerde inventarissen kunnen we wel meer te weten komen over de ‘tuinbouwhobby’ van burgers. In de regel waren het personen uit de gegoede burgerij, maar niet per definitie de rijkste poorters. Zo zaten er onder de burgers met tuinen een winkelier, een biersteker en een meester chirurgijn.²¹² Vanwege de kleinschaligheid werden er geregeld bijzondere producten verbouwd, vaak zal dit bedoeld zijn als extra inkomen. De Enkhuizer lakenverver Engel Mathijsz liet in

²⁰⁹ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1055 en 1057.

²¹⁰ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4149.

²¹¹ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1030-1031.

²¹² WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1123, 2114 en 2144.

1669 niet alleen zijn lakenververij na, maar tevens "een thuyt versien met diverse tulpen". Daarnaast had hij nog "in de thuyt van Cornelis Pietersz Meurs dertien bedden beplant met tulpen".²¹³

Het is aannemelijk dat de tuinbouw in de Streek ook in omvang toenam. Dit was deels in de vorm van de uitbreiding van het aantal boomgaarden. Tussen 1610 en 1615 werd er nog in Stede Westwoud gemiddeld 3,2 morgen aan boomgaarden per jaar getransporteerd. In 1671 werd er wel 14,4 morgen getransporteerd.²¹⁴ Desondanks, bij veel dorpen in de Streek speelde de fruitproductie geen grote rol. De stad Hoorn ontmoedigde dit ook. In 1673 verordende het Hoornse stadsbestuur dat er onder andere geen fruit van buiten de jurisdictie verkocht mocht worden in de stad.²¹⁵ Aangezien Westerblokker evenzeer buiten de jurisdictie lag en de fruitteelt daar van belang bleef, is het maar de vraag of deze wet werd gehandhaafd. Waar in Grootebroek in de zestiende eeuw nog vele morgen aan boomgaarden waren, was er begin jaren 1650 nagenoeg niets van over. Wel was er veel zaad- en moesland.²¹⁶ In het grootste deel van de Streek nam de groei van de tuinbouw dan ook vooral de vorm aan van meer groenteteelt.

Zoals eerder al aan de orde kwam, hadden veel Strekers kleine percelen akkerland. Zo hadden Pieter Praeger en Grietje Thijmonsdr in 1668 drie akkertjes van totaal nog geen 310 roede te Lutjebroek.²¹⁷ Zij waren niet uitzonderlijk. In 1673 bestond 70,3% van Lutjebroek uit grasland en 29,2% uit zaadland (naast rietbosjes en enig niet nader bepaald land). Dit was vergelijkbaar met Andijk in datzelfde jaar: 68,5% grasland en 31,4% zaadland. De verdeling van het areaal te Lutjebroek was bijzonder. Slechts 133 van de 323 grondeigenaars (verreweg de meeste hiervan lokale bewoners) hadden grasland in bezit, met gemiddeld 2,38 morgen per persoon. Veelal was dit verdeeld over drie tot vijf percelen. Bij het akkerland was er iets compleet anders aan de hand. 219 van de 323 eigenaars hadden zaadland, maar gemiddeld slechts 0,6 morgen. Dit was opgeemaakt uit vele kleine perceeltjes van meestal tussen de vijftig en honderd roede. Dit laat zien dat de al kleine stukjes land door vererving in nog kleinere percelen waren opgedeeld. Daarnaast, maar 29 eigenaars hadden zowel grasland als zaadland. De meeste boeren hadden zich dus op of de veehouderij gericht of op de (akker- en) tuinbouw.²¹⁸

Op Andijk was het niet veel anders. 63 van de 136 eigenaars hadden gemiddeld 2,3 morgen grasland in bezit. 104 eigenaars hadden zaadland – net als te Lutjebroek gemiddeld maar 0,6 morgen, bestaande uit vele kleine stukjes. Hoe dan ook: deze situatie stimuleerde net als in voorgaande eeuwen duidelijk tuinbouw. Doordat de akkertjes zo klein waren, was tuinbouw lonender dan akkerbouw.

²¹³ Ibidem, inv. nr. 1141.

²¹⁴ WA, 0094 Stede Westwoud, inv. nr. 103 en 115.

²¹⁵ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 61.

²¹⁶ Ibidem, inv. nr. 2554.

²¹⁷ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1659.

²¹⁸ WA, 1107 Stede Grootebroek, inv. nr. 236.

Bovendien, toen meer mannen thuis bleven door de afnemende scheepvaart, was intensiever landgebruik in de vorm van tuinbouw een praktische oplossing. Wel zal de tuinbouw ook juist verdere versnippering gestimuleerd hebben, doordat het mogelijk werd om met een beetje grond een inkomen te verdienen.²¹⁹

3.2. Een nog diepere dip (1675-1713)

Op 4 november 1675 brak “den Westvriesen Omringhdijk door den laesten langduurigen stormwint en hooge watervloet”. Dit gebeurde “omtrent het dorp van Scherwoude alias Swartekerkjen”. Het gevolg was dat “niet alleen de Westercog ofte Veenhoop, ja maer ook de geheele Vier Noordercoggens in alle zijn hoecken wierden overstroomt”.²²⁰ Dit schreef het stadsbestuur van Medemblik twee weken na de doorbraak in hun resolutieboek. Zij wisten toen nog niet dat de Streek ook onder zou komen te staan, want op 5 december brak de Zwaagdijk. Heel oostelijk West-Friesland werd derhalve overspoeld. Een pamflet uit die tijd geeft een indruk van deze ramp:

“hier sag men arme boeren aenkomen met schuytjes met goet, daer weder andere, die de verdroncken beesten gevilt hadden, met huyden om die te verkoopen, daer sag men eenige landtloopers, die de verckens en schapen de keel afgesneden hebbende, in sacken t’huys brachten, daer eenige andere met stucken van doode koeyen aenkomen, hier en ginder, daer de luyden gevlucht waeren, daer andere met wagens vol huysraet, schuyten met opgeviste kaes, en andere goederen; ook sag men vele huisluiden loopen die alle hare beesten, vrouw en kinderen verlooren hadden, in somma de droefheyt is met geen penne uyt te drucken.”²²¹

Afbeelding 3.2.1: Prent van de dijkdoorbraak in 1675 bij Scharwoude²²²

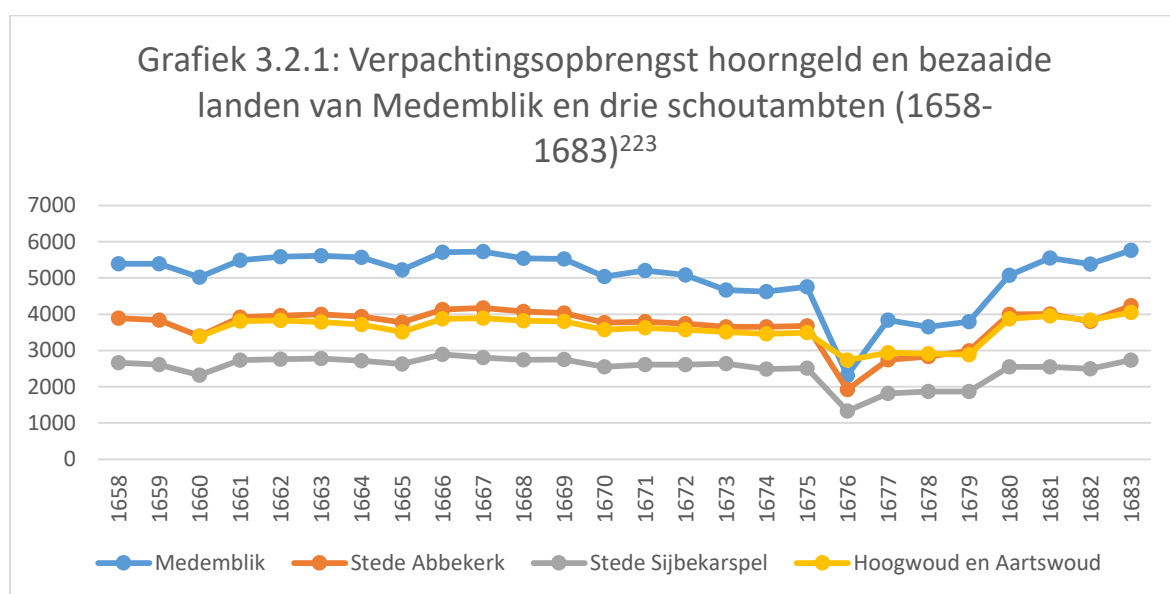
²¹⁹ Ibidem.

²²⁰ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 12.

²²¹ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 5: 1675-1750* (Franeker 2006) 26-30.

²²² Rijksmuseum.

Zoals de schrijver van het pamflet al duidelijk maakte, had de doorbraak grote impact op de agrarische sector. Dit zien we terug in de verpachting van de impost van het hoorngeld en de bezaaide landen te Medemblik en omliggende dorpen (grafiek 3.2.1). Bij de meeste plaatsen halveerde de belastingopbrengst. Vooral Medemblik werd hard getroffen. Logisch, want bij Medemblik lag veel laag land, zoals te Oostwoud. Het spreekt voor zich dat hoe lager het bodemniveau, hoe moeilijker het was om vee naar droge stukken te krijgen. Niet toevallig werden Hoogwoud en Aartswoud het minst getroffen. De agrariërs van die dorpen hadden de mogelijkheid om naar het droge Niedorp en Winkel te gaan met hun vee. De verzilting van de grond zorgde nog enkele jaren voor problemen, maar tegen 1680 was de verpachtingsopbrengst weer op niveau – een teken dat de meeste schade was hersteld.

3.2.1. Veeteelt

In 1684 werden veertien vette ossen geveild van een failliete boer te Medemblik. Het is niet duidelijk of deze boer over meer vee beschikte, maar het lijkt er niet op. Er zullen meer van dit soort specialisten zijn geweest, maar de combinatie van ossen en ander vee was gebruikelijker. Een jaar later werden acht ossen geveild van een andere boer te Medemblik. Deze boer had ook nog tien koeien. Hierna verdwenen de ossen voor een lange tijd uit de inventarissen. In 1686 werd namelijk de ossenhandel in de Nederlanden aan banden gelegd met importheffingen op vet vee. Hoewel de ossenhandel hierdoor niet geheel tot stilstand kwam, kreeg het wel een flinke klap te verduren. De verminderde import van ossen kan de lokale ossenfokkerij gestimuleerd hebben, maar niet op grote schaal.²²⁴

²²³ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1030-1031.

²²⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 5354; Gijsbers, *Kapitale ossen*, 81 en 223.

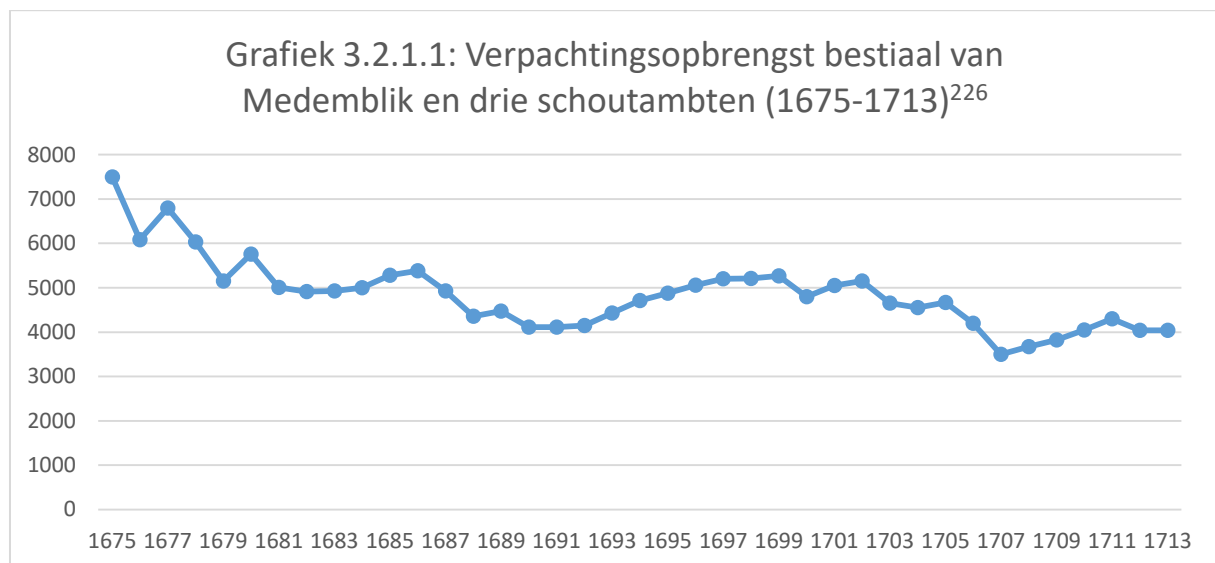
Tabel 3.2.1.1: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1676-1713)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	568	125	18%
Laaggelegen Gebied	89	13	12,7%
Noordwestelijke Kreekrug	191	41	17,7%
De Streek	98	2	2%
Totaal	946	181	16,1%

Vetweiderij bleef belangrijk in het Stedelijk Gebied (tabel 3.2.1.1). 18% van de koeien was daar bedoeld voor de vetweiderij. Dit verschilde niet veel van de Noordwestelijke Kreekrug, waar 17,7% van de koeien voor de vetweiderij was bestemd. In het Laaggelegen Gebied en de Streek waren deze percentages lager. Op de Noordwestelijke Kreekrug en in de stad waren er enkele professionele vetweiders. Toch had ook daar het merendeel van de boeren maar enkele vleeskoeien naast veel melkkoeien. Specialisatie in vetweiderij kwam derhalve slechts op kleine schaal voor. Dat er relatief veel vetweiderij was op de Noordwestelijke Kreekrug, kan een toevallige schommeling zijn van de statistiek. Desondanks, het is evenzeer mogelijk dat er daar meer arbeid in akkerbouw werd gestopt en daardoor minder in de veehouderij, wat de vetweiderij ten goede kwam.

Tabel 3.2.1.2: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen, per vijf jaar (1676-1713)							
	1676- 1680	1681- 1685	1686- 1690	1691- 1695	1696- 1700	1701- 1705	1706- 1713
Melkkoeien	59	96	162	240	90	90	209
Vleeskoeien	8	34	29	46	12	19	33
Aandeel vetweiderij	11,9%	26,2%	15,2%	16,1%	11,8%	17,4%	13,6%

Op een piek in de jaren 1681-1685 na, bleef het aandeel van de vetweiderij redelijk stabiel in deze periode (tabel 3.2.1.2). De piek begin jaren 1680 kan voort zijn gekomen uit een toevalligheid in de bronnen, maar het kan tevens samenhangen met de zeer lage kaasprijs van die jaren. Het bestiaal van Medemblik geeft eenzelfde indruk (grafiek 3.2.1.1). Het hoge niveau tot 1680 was een gevolg van de hoge vleesprijs. De vleesprijs bleef tot begin jaren 1690 dalen, waarna deze redelijk stabiel bleef. Pas omstreeks 1710 volgde er weer een stijging, wat terug te zien is bij de bestiaalverpachting. De vleesprijs bepaalde dus niet exact, maar wel in belangrijke mate, het niveau van de bestiaalverpachting. Dit past

bij het idee dat de vetweiderij op een tamelijk stabiel niveau bleef, meebewegend met de stabiele Medemblikker markt.²²⁵

Het is opvallend dat de vetweiderij niet toenam. De bevolkingskrimp zette zich namelijk in alle hevigheid door in veel West-Friese dorpen (tabel 3.2.1.3). Hoewel er dorpen waren, zoals Obdam, waar er geleidelijk vaker werd gedoopt, was de trend toch afnemend. Wel lijkt er een beginnende omslag te zijn geweest: bij sommige dorpen ging de daling langzaam over in een stijging. Bij een kleinere bevolking zou een extensievere landbouw te verwachten zijn – derhalve meer vetweiderij. Evenwel, de steden waren traditioneel de centra van vetweiderij, niet de dorpen.

De verpachting van de gemaalbelasting te Medemblik bleef schommelend op een vergelijkbaar niveau tot 1694, waarna een afname inzette (grafiek 3.2.1.2).²²⁷ Het was echter al omstreeks 1670 dat er drastisch minder gebouwd werd in de drie West-Friese steden.²²⁸ De trek van de dorpen naar de stad zal derhalve afgenomen zijn. Dit zal de vetweiderij vanuit de steden niet bevorderd hebben. Bovendien, vanaf de jaren 1680 en 1690 nam de grondbelastingdruk flink toe.²²⁹ Vetweiderij was nadelig door het arbeidsextensieve karakter en een lage opbrengst per morgen. Grond moest per morgen intensief gebruikt worden om belasting te kunnen betalen. Dit gaf de melkveehouderij een voordeel ten opzichte van de vetweiderij.

²²⁵ Allen, 'Price indices'.

²²⁶ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1031.

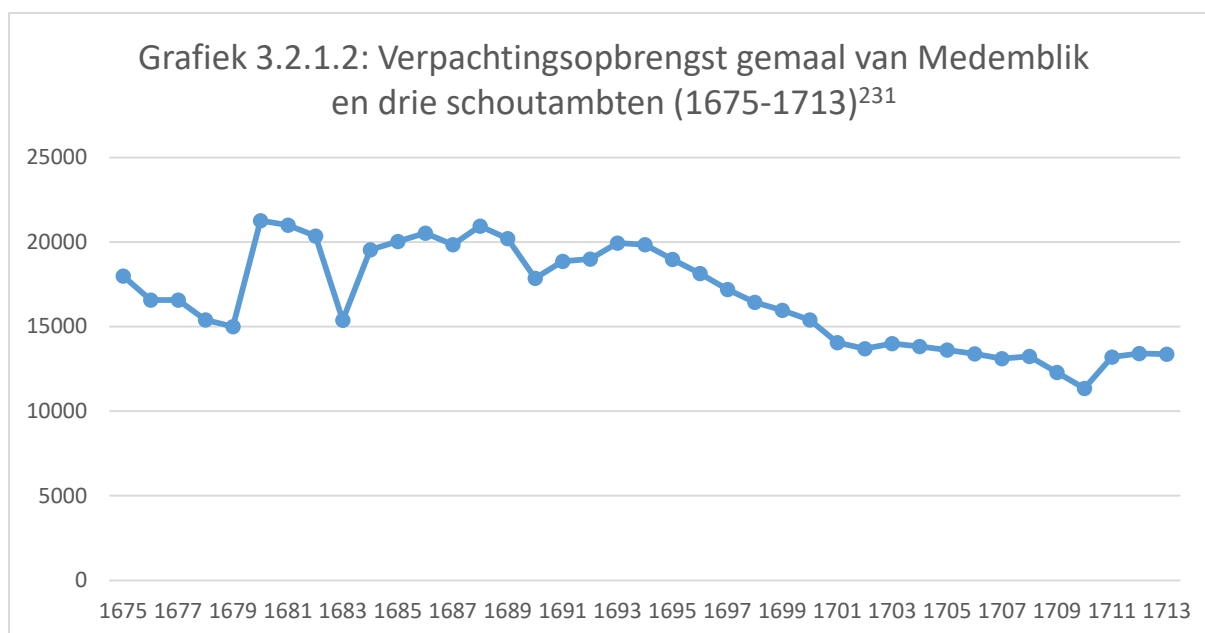
²²⁷ De vlugge verhoging in 1680 was een gevolg van de uitbreiding van de belasting, zie hiervoor de bijlage (B3. Belastingpacht).

²²⁸ Lesger, *Hoorn*, 158.

²²⁹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 835.

Tabel 3.2.1.3: Totaal aantal dopen per decennium (1670-1719) ²³⁰					
	1670- 1679	1680- 1689	1690- 1699	1700- 1709	1710- 1719
Abbekerkerk en Lambertschaag (G)	107	70	74	94	
Benningbroek (G)	63	53	61	51	35
Grootebroek (G)	125	133	115	116	136
Grootebroek (K)			247	236	280
Hauwert (G)	47	24	23	31	42
Hem (G)	133	125	116	107	112
Hoogwoud (K)				206	214
Lutjebroek (G)	74	49	52	52	44
Lutjebroek (K)			211	177	158
Midwoud (G)				33	37
Obdam (G)	26	39	43		53
Oosterblokker (G)	171			67	68
Schellinkhout (G)	122	141	170	129	99
Spierdijk (K)		157	208	217	172
Twisk (G)	135	106	99	89	103
Twisk (M)			34	7	19
Ursem (G)		37	30	61	
Wervershoof (K)	372	342	343		332
Westwoud en Binnenwijzend (G)				54	62
Zwaag (G)	62	60			55

²³⁰ G=gereformeerd, K=katholiek, M=mennoniet. WA, 1702-02 DTB Abbekerkerk, inv. nr. 1-2; WA, 1702-05 DTB Benningbroek, inv. nr. 1; WA, 1702-06 Doop-, trouw- en begraafboeken Berkhout, inv. nr. 6; WA, 1702-10 Doop-, trouw- en begraafboeken Grootebroek, inv. nr. 2 en 9; WA, 1702-12 DTB Hauwert, inv. nr. 1; WA, 1702-13 DTB Hem, inv. nr. 2; WA, 1702-16 Doop-, trouw- en begraafboeken Hoogwoud, inv. nr. 7; WA, 1702-19 DTB, inv. nr. 1 en 5; WA, 1702-21 Doop-, trouw- en begraafboeken Midwoud, inv. nr. 2; WA, 1702-23 DTB Obdam, inv. nr. 1-2; WA, 1702-24 Doop-, trouw- en begraafboeken Oosterblokker, inv. nr. 2-3; WA, 1702-31 DTB Schellinkhout, inv. nr. 1 en 3; WA, 1702-34 DTB Twisk, inv. nr. 1 en 6; WA, 1702-35 Doop-, trouw- en begraafboeken Ursem, inv. nr. 1; WA, 1702-38 DTB Wervershoof, inv. nr. 2; WA, 1702-40 Doop-, trouw- en begraafboeken Westwoud, inv. nr. 2; WA, 1702-43 Doop-, trouw- en begraafboeken Zwaag, inv. nr. 1.

De crisis en de bijbehorende zoektocht naar kostenmindering stimuleerden schaalvergroting. Op Spanbroek graasden er in 1707 704,5 koeien. Dit waren er ruim tweehonderd minder dan in 1672. Wel waren er meer koeien per huishouden: 8,7 in plaats van 8,2. Zonder de huishoudens met twee of minder koeien was dit verschil zelfs groter. In circa 1672 waren er 8,9 koeien per boerderij en in 1707 waren dit er 10.²³² Deze schaalvergroting is tevens zichtbaar in de inventarissen (tabel 3.2.1.4). Vooral in het Laaggelegen Gebied vond er schaalvergroting plaats, al moet de snelle stijging van 8,7 runderen (1676-1696) naar 13 runderen (1696-1713) niet te exact genomen worden. Onder de inventarissen zaten namelijk twee zeer grote boeren: één te Berkhout (anno 1704) met wel dertig koeien en één te Bobeldijk (anno 1707) met 36 koeien. Dat er in het Laaggelegen Gebied de meeste runderen waren per boer is niet verwonderlijk. Daar was immers minder de mogelijkheid om met akkerbouw uit te breiden, zoals op de Noordwestelijke Kreekrug gebeurde. Het hoge cijfer van de Streek bij de periode 1651-1675 is misleidend door het lage aantal inventarissen en één grote boer met 34 koeien.²³³ Al met al was er dus overal op het platteland een groei in de veestapel per boerderij. De stijging lijkt vooral in de paar jaar rond 1700 plaats te hebben gevonden. Dit zou kunnen komen doordat het weer warmer en droger werd. Hoewel dit evenzeer een geleidelijke ontwikkeling was, waren vooral de zomers vanaf 1699 plots tamelijk droger en warmer. Dit zal het weid- en hooiseizoen verlengt hebben, wat het aantal runderen ten goede kwam.²³⁴ Het Stedelijk Gebied vormde hierop een uitzondering. Daar was juist

²³¹ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1031.

²³² WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 194.3-194.4.

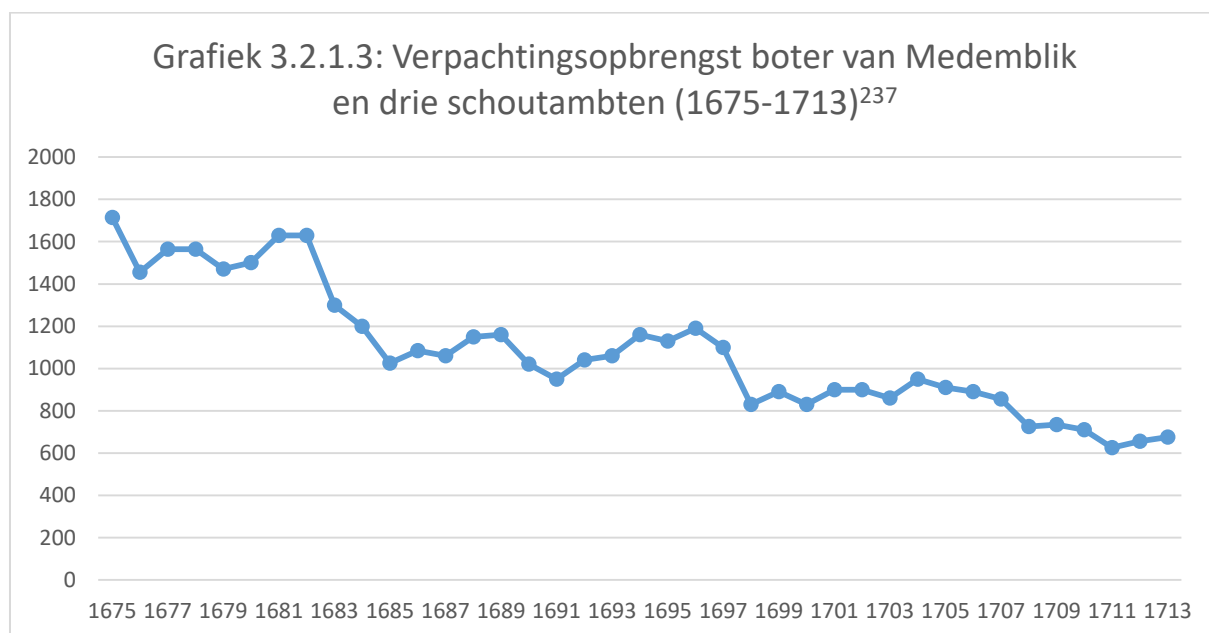
²³³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 227 en 5407.

²³⁴ Buisman, *Weer deel 5*, 929 en 937-938.

sprake van een steeds kleiner wordende veestapel per boerderij. Dit zal samenhangen met de uitbreiding van de tuinbouw.

Tabel 3.2.1.4: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1651-1713) ²³⁵			
	1651-1675	1676-1695	1696-1713
Stedelijk Gebied	9,5	9,3	7,5
Laaggelegen Gebied	8,4	8,7	13
Noordwestelijke Kreekrug	6,1	8,4	10,9
De Streek	16,5	8,5	9,9
Totaal	8,9	9,1	9,6

Met minder vleeskoeien bij de stadsboeren, werd de consumptiezuivel relatief belangrijker voor het inkomen. In de inboedels bleven karnen aanwezig. De afzet van karnemelk bij de stedelijke bevolking heeft eveneens sporen nagelaten in de inventarissen. Twee Enkhuizer boeren hadden een karnemelkwagen in bezit.²³⁶ Op het platteland bleef kaas van het grootste belang, maar we moeten de boterproductie niet onderschatten. Sommige boeren hadden zelfs twee karnen. Toch zal dit vooral samenhangen met de schaalvergroting, want de openstaande tegoeden bleven vrijwel altijd voor kaas en nauwelijks voor boter.

²³⁵ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden. Het gemiddelde van 16,5 runderen van de Streek (1651-1675) is gebaseerd op slechts drie inventarissen.

²³⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1092 en 1104.

²³⁷ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1031.

De totale boterproductie volgde dan ook de afnemende trend van de bevolkingsomvang (grafiek 3.2.1.3). In 1675 stelde de verpachtingssom van de boterimpost al niet veel voor met 1715 gulden, maar in de loop der jaren nam het alleen maar verder af. In 1713 was deze nog slechts 675 gulden. De bevolkingsdaling zal derhalve de lokale vraag naar boter af hebben doen nemen. Toch, 675 gulden was zeer weinig. Mogelijk schuilt hier een vorm van specialisatie achter. Meer kaas produceren en exporteren tegenover meer boter importeren. Niettemin moet dit niet te ver getrokken worden. Immers, de meeste boeren hadden nog karnen.

De inventarissen bieden nu ook inzicht in de verspreiding van het jongvee. Er waren relatief weinig kalveren en pinken in het Stedelijk Gebied. In slechts de helft van de stedelijke inventarissen waren pinken aanwezig en kalveren in maar 10,2% van de inventarissen. Logisch, want de ruimte die de stad bood voor melkvee werd zo intensief mogelijk gebruikt. De veefokkerij zat daardoor meer in de dorpen. Zo waren er in het Laaggelegen Gebied in 36% van de inventarissen kalveren aanwezig en pinken in 68% van de inventarissen. Ongeveer de helft van de aangehouden kalveren was bestemd voor de vetmesterij. Dit waren niet alleen de bulletjes, ook een deel van de kuitjes zal vetgemest zijn. Mestkalveren bleven immers korter op de boerderij dan kuitjes die bestemd waren voor de fok.

Bij de pinken vond er een belangrijke ontwikkeling plaats: vanaf ongeveer 1700 nam het aantal pinken flink toe. Dit hing samen met de toename van het aantal koeien. Voor het in stand houden van een grotere veestapel was logischerwijs meer jongvee nodig. Het is opvallend dat het aantal kalveren niet noemenswaardig toenam. Dit kan alleen verklaard worden door het feit dat er minder kuikalveren werden vetgemest. De mesterij ging zich vervolgens meer op varkens richten. Het aantal varkens nam dan ook flink toe (tabel 3.2.1.5 en 3.2.1.6). Waar tussen 1676 en 1699 nog in maar 3,9% van de inventarissen varkens of biggen aanwezig waren, was dit tussen 1700 en 1713 in 14,9% van de inventarissen. Bovendien, het gemiddelde aantal varkens en biggen per inventaris schoot flink omhoog: van 2,8 naar 7,8. Al met al kwam het erop neer dat waar er eerst één varken was op elke honderd runderen er daarna elf waren. Dit beeld is deels vertekend, omdat er van de periode 1676-1699 meer inventarissen uit het Stedelijk Gebied zijn en daar waren minder varkens. Toch, zonder het Stedelijk Gebied waren er eerst vier varkens voor elke honderd runderen (1676-1699) en later vijftien (1700-1713).²³⁸

²³⁸ Dit effect komt mogelijk voor een deel door een probleem van de bronnen, zie hiervoor de bijlage (B1. Boedelinventarissen).

Tabel 3.2.1.5: Varkens in inventarissen (1676-1699)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	91	12	12	12	127
Inventarissen met varkens of biggen	1,1%	8,3%	16,7%	8,3%	3,9%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	1	6	2,5	2	2,8
Varkens en biggen per rund	0	0,06	0,05	0,02	0,01

Tabel 3.2.1.6: Varkens in inventarissen (1700-1713)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	26	13	22	6	67
Inventarissen met varkens of biggen	3,8%	15,4%	27,3%	16,7%	14,9%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	4	10,5	7	11	7,8
Varkens en biggen per rund	0,02	0,12	0,17	0,17	0,11

Het aantal schapen nam toe tussen 1650 en 1713 (tabel 3.2.1.7 en 3.2.1.8). Per rund ging het aantal stuks wolvee van 0,15 (1651-1675), naar 0,22 (1676-1695), naar 0,41 (1696-1713). Bij dit laatste cijfer is één boerderij eruit gefilterd, want daar was een bijzonder grote kudde van 45 schapen en 68 á 69 lammeren. Schapen kwamen steeds vaker voor in inventarissen. In 45,8% van de inventarissen uit de periode 1651-1675 staan schapen of lammeren. Bij de periode 1676-1695 is dit 46,7% en bij 1696-1713 is dit 75,3%. Deze toename komt voor een deel voort uit een bronprobleem, want de notaris vergat nogal eens schapen en vooral lammeren te noteren.²³⁹ Desondanks lijkt er evenzeer sprake te zijn geweest van een geleidelijke toename van het aantal schapen en lammeren. Deze toename was niet indrukwekkender dan de groei van het aantal runderen. De toename hing dan ook samen met de

²³⁹ Zie de bijlage (B1. Boedelinventarissen) voor meer.

schaalvergroting. Het aantal schapen bleef onbeduidend. Bovendien waren de verschillen tussen plaatsen niet erg groot.

Tabel 3.2.1.7: Schapen in inventarissen (1676-1695)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	77	10	11	9	107
Inventarissen met schapen of lammeren	36,4%	60%	81,8%	77,8%	46,7%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	4,2	4,8	5,2	2,7	4,2
Schapen en lammeren per rund	0,16	0,33	0,56	0,25	0,22

Tabel 3.2.1.8: Schapen in inventarissen (1696-1713)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	40	16	23	9	88
Inventarissen met schapen of lammeren	60%	100%	82,6%	77,8%	75%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	4,8	5,1	6,6	3,4	5,2
Schapen en lammeren per rund	0,38	0,39	0,51	0,27	0,41

Na grofweg 1700 begonnen notarissen steeds vaker pluimvee te noteren (tabel 3.2.1.9).²⁴⁰ De meeste inventarissen met pluimvee draaien om kippen, gevolgd door eenden. Ganzen en zwanen kwamen nauwelijks voor. Gemiddeld hadden boeren met kippen er 7,9, waaronder vaak een haan. Als men eenden had, dan waren dit er geregeld iets meer: 9, waaronder meestal een woerd. Deze aantallen waren vanzelfsprekend tamelijk laag. De enige zwanen en ganzen komen uit de inventaris van Tames Gerritsz te Zwaag. Deze boer had daarnaast wat kippen en maar liefst 75 eenden. Daarmee was hij een

²⁴⁰ Zie voor de bijlage meer informatie over deze ontwikkeling (B1. Boedelinventarissen).

van de weinige boeren die noemenswaardig verdiende met pluimvee. Dit combineerde hij met koeien, schapen en akkerbouw. Een goed voorbeeld dus van vergaande risicospreiding.²⁴¹ Er was veel meer pluimvee dan deze cijfers doen vermoeden. In Stede Grootebroek was er bijvoorbeeld een eendenmerkenboek om te zorgen dat er geen verwarring ontstond over het eigendom van eenden. Bovendien waren er reglementen met betrekking tot eenden. Bij een zo'n reglement uit 1681 werd verondersteld dat het aantal eenden snel toenam. Helaas valt niet met zekerheid te zeggen of deze veronderstelling juist was.²⁴²

Tabel 3.2.1.9: Pluimvee in inventarissen (1700-1719)				
	Kippen	Eenden ²⁴³	Ganzen	Zwanen
Aantal inventarissen met ...	9	7	1	1
Gemiddeld per inventaris	7,9	9	2	-

Opvallend is de eerste vermelding van een geit in de inventaris van Jan Wortellaer te Bovenkarspel (anno 1681). Dat het er maar één was, kwam door het feit dat geiten niet als inkomstenbron bedoeld waren. Zij hadden een rustgevende functie. Wanneer een paard alleen op stal stond, kon deze veel herrie maken. Dit kon de nachtrust van het boerengezin en de knechten flink verstoren. De oplossing was om een geit bij het paard te zetten. Dit kostte niet veel en het paard bleef dan rustig.²⁴⁴

3.2.2. Akkerbouw

Het akkerbouwareaal was ondanks de bevolkingskrimp toegenomen, doordat er toch meer arbeid beschikbaar kwam. Echter, dit was van korte duur. Naarmate de bevolking bleef afnemen, kwam de akkerbouw onder druk te staan. Op de Noordwestelijke Kreekrug volgde dan ook een snelle daling van het akkerbouwareaal (tabel 3.2.2.1). De grafelijke tiende hield de graanprijs niet bij. Waar deze tiende in 1681 nog voor 1034 pond verpacht werd, was dit in 1700 1100 pond, terwijl de graanprijs verdubbelde. De oogst was derhalve gehalveerd. Ook in de Streek nam het bezaaide areaal snel af: van 141,4 morgen in 1681 naar 85,4 morgen in 1690. Daarna volgde er een omslag. Het bezaaide areaal

²⁴¹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 369.

²⁴² WA, 1107 Stede Grootebroek, inv. nr. 547-548.

²⁴³ De eenden uit de inventaris van Tames Gerritsz zijn niet in deze berekening meegenomen.

²⁴⁴ Wortellaer had geen paard op het moment dat de inventaris werd opgemaakt. Dit kan zo zijn geweest doordat het winter was en het paard al was verkocht (gebeurde vaker 's-winters). Toch is het aannemelijker dat dit het gevolg was van financiële problemen. De inventaris van Wortellaer kwam al eerder aan de orde. Deze werd opgemaakt in verband met de verkoop van al zijn vee aan een rijke Enkhuizenaar. WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1129.

begon geleidelijk toe te nemen naar 106,9 morgen in 1710. Op de Noordwestelijke Kreekrug kwam deze omslag evenzeer. Hier verdubbelde de opbrengst van de tiende tussen 1700 en 1710, terwijl de graanprijs slechts met een kwart toenam.

Tabel 3.2.2.1: Grafelijke tiende Noordwestelijke Kreekrug en de Streek (boekjaren 1681-1710) ²⁴⁵			
Boekjaar	Noordwestelijke Kreekrug, ponden Hollands (indexcijfer)	Roggeprijs, gulden per last (indexcijfer)	De Streek, bezaaide morgen
1681	1034 (100)	88,2 (100)	141,4
1690	763 (73,8)	105,3 (119,4)	85,4
1700	1100 (106,4)	177,7 (201,5)	91,9
1710	2077 (200,9)	224,8 (254,9)	106,9

De bevolkingsafname leidde ertoe dat steeds minder boeren zich bezighielden met akkerbouw. Echter, ondanks de verder dalende bevolking, begon akkerbouw weer in omvang toe te nemen. Zo nam het aantal dopen te Benningbroek flink af (tabel 3.2.1.3), maar daar werd wel steeds meer graan geoogst. Dit ontstond uit noodzaak. De Negenjarige Oorlog (1688-1697) bemoeilijkte de graanimport en de zuivelexport. Toen hierna de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) en de Noordse Oorlog (1701-1721) nog meer roet in het eten gooiden, werd het voor boeren nog aantrekkelijker om lokaal graan te produceren. Immers, dit bevorderde de graanprijzen ten opzichte van de zuivelprijzen. Steeds meer weiland werd daarom gescheurd: weides werden akkers. Dit was voor lokale consumptie, want graanexport was regelmatig verboden.²⁴⁶ Deze toename van akkerbouw zal vanzelfsprekend tevens in de rest van West-Friesland hebben plaatsgevonden, zoals te Spanbroek. Dit verklaart dat er op dit dorp in 1707 bijna tweehonderd koeien minder graasden dan in circa 1672.²⁴⁷ Om deze intensivering mogelijk te maken waren meer arbeiders nodig. Hierbij werd gesteund op seizoenarbeiders – het aantal hannekemaaiers nam daarom snel toe in deze periode.²⁴⁸

Achter deze ontwikkelingen zat veel lokale diversiteit. Waar de oogsten van Benningbroek tussen 1681 en 1710 steeds groter werden, slonk de omvang van de akkerbouw bijna alleen maar in het buurdorp Sijbekarspel. In de Streek bleef het aantal bezaaide morgen te Oosterleek, Schellinkhout

²⁴⁵ De Noordwestelijke Kreekrug betreft hier wederom de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway – ditmaal inclusief de polder de Bennemeer. De Streek gaat over de dorpen Binnenwijzend, Oosterblokker, Oosterleek, Schellinkhout, Westwoud en Wijdenes. NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1057, 1066, 1076 en 1086; Van Zanden, 'Prices'.

²⁴⁶ Boon, *Zeevarenden*, 39; Allen, 'Price indices'. Bij Hoorn waren er bijvoorbeeld keuren tegen de export van graan in 1698 en 1709. In 1698 gold dit ook voor bonen en erwten. WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 61, f. 179 en 217.

²⁴⁷ WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 194.3-194.4.

²⁴⁸ Lucassen, *Trekarbeid*, 178-182.

en Wijdenes afnemen, terwijl dit bij Binnenwijzend, Oosterblokker en Westwoud na een diep dal al weer snel herstelde. Dergelijke verschillen zullen voort zijn gekomen uit diverse lokale ontwikkelingen in bevolkingsomvang, bodemgesteldheid en de aanwezigheid van tuinbouw. Evenwel, soms zijn lokale verschillen gemakkelijker te verklaren. In 1700 was er een grote muizenplaag rond Hoorn. Sommige dorpen zullen hier behoorlijk onder geleden hebben, maar niet allemaal. Het kan nog concreter: in 1710 bracht de verpachting van de grafelijke tiende van Midwoud en Oostwoud maar iets meer op dan in 1700. In veel andere dorpen nam de verpachtingsopbrengst juist flink toe. Dit verschil kwam doordat er in 1710 een grote brand woedde te Oostwoud. Dit zal niet zozeer de gewassen hebben aangetast, maar wel de mogelijkheid van boeren om hun belastingen te betalen.²⁴⁹

Deze ontwikkelingen zijn evenzeer zichtbaar in de inventarissen. Waar er bij de Noordwestelijke Kreekrug van de veertien inventarissen tussen 1676 en 1699 er slechts vier waren met akkerbouw, waren er van de drieëntwintig inventarissen tussen 1700 en 1713 maar liefst veertien met akkerbouw. Het aantal paarden nam eveneens toe. Tussen 1676 en 1700 waren er op de Noordwestelijke Kreekrug en in de Streek op een derde van onze boerderijen één of meer paarden aanwezig. Tussen 1701 en 1713 was dit toegenomen naar 64,3% van onze boereninventarissen. De graanbouw bleef logischerwijs domineren – zeker toen de oorlogen de graanimport beperkten. Toch waren er ook andere belangrijke gewassen. Zo had Pieter Pade te Opmeer in 1713 de restanten van zijn koolzaadoogst in zijn inventaris staan.²⁵⁰ In 1705 werden er “80 grote sacke koolzaed” van Hoogwouder bodem verhandeld.²⁵¹ Dit alles ging mogelijk ten koste van de vlasproductie. De verpachtingsopbrengst van de vlasiende van de Noordwestelijke Kreekrug nam tussen 1681 en 1710 met bijna een kwart af.²⁵²

Zelfs in het Laaggelegen Gebied waren er relatief veel bedrijven met akkerbouw. In vijftien van de 27 inventarissen uit deze periode zijn akkerbouwindicaties aanwezig, waarvan de meeste in de inventarissen van na 1700. Wel was dit op kleinere schaal dan op de Noordwestelijke Kreekrug, want in slechts 17,9% van de inventarissen werd een paard genoteerd. De grote verspreiding van de akkerbouw in het Laaggelegen Gebied is deels het gevolg van een vertekend beeld van de bronnen. Er zijn uit deze periode meer inventarissen van bijvoorbeeld Obdam en Oostwoud. Deze dorpen lagen relatief iets hoger dan dorpen als Grosthuisen en Scharwoude, daardoor was er te Obdam en Oostwoud relatief meer akkerbouw mogelijk.

²⁴⁹ Buisman, *Weer deel 5*, 274 en 375.

²⁵⁰ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2008.

²⁵¹ Ibidem, inv. nr. 2007.

²⁵² NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1057, 1066, 1076 en 1086. Wederom lag dit niet aan de vasprijzen. Porsthumus, *Prijsgeschiedenis deel I*, 306-307.

Tabel 3.2.2.2: Grafelijke tiende Westerblokker en Zwaag (boekjaren 1681-1710) ²⁵³	
Boekjaar	Bezaaide morgen
1681	22,8
1690	14
1700	14,4
1710	22,8

Bij de stad vond er een vergelijkbare ontwikkeling plaats. Het bezaaide areaal van Westerblokker en Zwaag nam eerst af, waarna het weer toenam (tabel 3.2.2.2). Dat er op Westerblokker in 1710 meer was ingezaaid dan in 1700 is opvallend, want het dorp verloor in april 1702 vele tientallen morgen aan landbouwgrond aan de zee toen de Uiterdijk doorbrak.²⁵⁴ Deze toename draaide niet zozeer om tuinbouw, maar vooral om akkerbouw. Er zijn namelijk meerdere inventarissen met akkerbouw in het Stedelijk Gebied, zoals die van de eerder genoemde Tames Gerritsz te Zwaag (de man met de vele eenden). Er waren evenzeer inventarissen met akkerbouw te Enkhuizen en Opperdoes. Niettemin waren er ten opzichte van de Noordwestelijke Kreekrug maar weinig boeren met akkerbouw bij de steden.²⁵⁵

3.2.3. Tuinbouw

De tuinbouw bij Hoorn groeide sterk in deze periode, vooral te Zwaag. In de notariële archieven ben ik gestuit op een drietal bijzondere pachtcontracten over percelen te Zwaag. Het eerste pachtcontract stamt uit 1684. Pieter Backer ging een stuk zaadland pachten voor de uitzonderlijk lange periode van 31 jaar. Er zat wel een belangrijke voorwaarde aan vast: hij moest het perceel met fruitbomen beplanten – welke na de pachtduur moesten blijven staan. Vandaar de lange duur van de pacht, want het duurde vele jaren voordat fruitbomen een noemenswaardige oogst opleverden. Een ander pachtcontract, uit 1705, draaide om een perceel die voor 25 jaar werd verpacht met dezelfde voorwaarde: de pachter zou fruitbomen planten. Bovendien staat geschreven dat er eveneens wilgen moesten worden geplant. Ongetwijfeld moesten deze langs de rand van het perceel komen te staan om de fruitbomen tegen wind te beschermen. Het laatste pachtcontract (anno 1702) ging om de pacht

²⁵³ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1057, 1066, 1076 en 1086.

²⁵⁴ Buisman, *Weer deel 5*, 286; Boon, 'Voorland en inlagen', 106.

²⁵⁵ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 369.

van een boomtuin met fruitbomen en aalbessen en had een looptijd van tien jaar. Hierbij was de voorwaarde dat de pachter ook jonge boompjes aan zou planten wanneer dit nodig was.²⁵⁶

De eerste twee pachtcontracten maken helder dat de fruitteelt nog belangrijker werd voor Zwaag. Logischerwijs werden in steeds meer inventarissen van boerderijen te Zwaag de aanwezigheid van fruitbomen genoteerd, vooral na 1700. In vijf van de zes Zwager inventarissen van tussen 1700 en 1713 zijn fruitbomen opgetekend. Dit ging voornamelijk om boomgaarden met aalbessenstruiken. Eenmaal had een boerin in een boomgaard ook “aertvrughten”.²⁵⁷ Evenwel, groenteteelt kwam maar weinig voor op Zwaag. Waarschijnlijk was de fruitteelt belangrijker voor Zwaag dan alle andere vormen van tuinbouw, doordat fruitteelt zo dicht mogelijk bij Hoorn moest gebeuren. Zo kon dit fruit zo snel mogelijk naar de Hoornse markt om vervolgens verscheept te worden naar Amsterdam. Uit afspraken tussen Hoorn en Amsterdam van 1718 blijkt dat de beurtschepen tussen beide steden geregeld fruit meenamen, zoals appels, pruimen en kersen.²⁵⁸

Een verpondingskohier van Zwaag uit 1690 laat de enorme schaal van de tuinbouw zien in die tijd. Naast het dominerende grasland was maar liefst een kwart (24,9%) van de grond gevuld met boomgaarden. Nog eens 5,5% van de grond werd getypeerd als tuin. Waarschijnlijk zullen dit evenzeer deels boomgaarden zijn geweest, maar dan in combinatie met bessenstruiken en enige groentes.²⁵⁹

Voor sommige boeren was schaalvergroting een antwoord op de problemen van de crisis, maar vanzelfsprekend gold dit niet voor iedereen. Voor sommige agrariërs lag het antwoord in de tuinbouw. Er waren zelfs boeren die het vee volledig loslieten en zich specialiseerden in de tuinbouw. Toch hadden legio tuinders nog gewoon een melkveehouderij. Tuinbouw was voor hen een belangrijke extra inkomstenbron, als risicospreiding. Bovendien, de gespecialiseerde tuinders waren in de regel minder gespecialiseerd dan op het eerste gezicht lijkt. Zo hadden Teunis Kleijer en Maerijtje Weesels een tuinderij zonder vee, maar wel veel obligaties en een groentewinkel.²⁶⁰

De grote vlucht die de Zwager tuinbouw nam spreekt overduidelijk uit de bronnen. Evenwel, ook bij Westerblokker groeide de tuinbouw – al was dit waarschijnlijk in kleinere mate dan te Zwaag (tabel 3.2.3.2). Zo hadden Jan Jacob Elis en zijn vrouw te Westerblokker in 1689 een tuin “beplant met alderhande ooftboomen”. Hun inventaris werd vlak na de fruitoogst opgemaakt, waardoor er ook 41 manden met appels werden opgetekend.²⁶¹

Rond Medemblik groeide de tuinbouw evenzeer, zowel in de vorm van boomgaarden als tuinakkertjes. Zozeer zelfs dat vanaf 1679 de impost op warmoesland werd verpacht. De opbrengst

²⁵⁶ Ibidem, inv. nr. 367-369.

²⁵⁷ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2288.

²⁵⁸ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2567.

²⁵⁹ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 149.

²⁶⁰ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2288.

²⁶¹ Ibidem, inv. nr. 1967.

was slechts 5,15 gulden, maar er was wel sprake van een snelle toename. In 1683 werd de impost voor 11 gulden verpacht.²⁶² Desondanks stelde dit vanzelfsprekend weinig voor. Het kan niet meer geweest zijn dan productie voor de Medemblicker consumenten. Hetzelfde gold voor Enkhuizen. In slechts drie inventarissen van Enkhuizer veehouders staat een tuin vermeld. Dit had lang niet de schaal van de Zwager tuinbouw. De Enkhuizer gebroeders Blauw hadden in hun tuin in 1693 een “aspergiebedt”, het jaar daarop “boonbedden”, vervolgens “spinagiebedden” en tot slot in 1696 weer asperges. Het feit dat ze steeds maar één gewas in hun tuin hadden staan, maakt duidelijk dat dit ging om productie voor inkomen in plaats van eigen gebruik.²⁶³ De groenteteelt rond Hoorn was van dezelfde aard, alleen de fruitteelt was daar op grote professionele schaal. Toch werd niet alles lokaal geteeld. De stad Hoorn vaardigde in 1690 een keur uit dat er geen groente en fruit verkocht mocht worden in Hoorn door buitenlui. Hierbij werden verschillende producten uitgezonden – ongetwijfeld hetgeen dat niet binnen het eigen bangebied voldoende geteeld werd. Dit draaide om artisjokken, augurken, rapen, uien, kool en wortelen.²⁶⁴

In de Streek nam de tuinbouw evenzeer grotere vormen aan. In Stede Westwoud werden er steeds meer boomgaarden getransporteerd en vererfd (tabel 3.2.3.1). Dat er in 1710 minder boomgaarden van eigenaar wisselden, betekent vanzelfsprekend niet dat er sprake was van een afname – transporten en erfenissen konden immers per jaar flink in aantallen schommelen.

Tabel 3.2.3.1: Totaal aan boomgaarden getransporteerd en vererfd in Stede Westwoud (1671-1710) ²⁶⁵		
	Aantal percelen	Totaal aantal morgen
1671	11	16,7
1678	6	9,5
1690	7	17,5
1700	13	29,7
1710	11	14,5

Waar in het begin van de zeventiende eeuw vooral Westwoud een belangrijk boomgaardendorp was, zat de kern van de fruitteelt later te Blokker (tabel 3.2.3.2). Op Oosterblokker wisselde in vijf verschillende jaren totaal maar liefst 38,2 morgen van eigenaar. Aangezien grond over het algemeen

²⁶² Helaas werd de belasting vervolgens met andere belastingen samen verpacht. WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1031.

²⁶³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1088, 1100, 1107 en 1181.

²⁶⁴ Dit bleef lang zo, want nog in 1730 werd de keur opnieuw uitgevaardigd. WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 62, f. 162-163.

²⁶⁵ WA, 0094 Stede Westwoud, inv. nr. 115, 116, 119, 120.

niet vaak van eigenaar wisselde, kon deze hoeveelheid alleen zo hoog zijn doordat er zeer grote oppervlaktes met fruitbomen waren.

Tabel 3.2.3.2: Morgen boomgaarden getransporteerd en vererfd in Stede Westwoud in 1671, 1678, 1690, 1700 en 1700, totalen per dorp ²⁶⁶	
Oosterblokker	38,2
Westerblokker	31,9
Westwoud	10,9
Oudijk	6,8
Binnenwijzend	0

Tabel 3.2.3.2 laat het lijken alsof er geen boomgaarden waren te Binnenwijzend, maar die waren er weldegelijk. Ente Overpost, een boer te Binnenwijzend, had naast zijn vee en zijn akkerbouwgewassen ook fruitteelt op grote schaal. Daarnaast had Overpost een partij erwten.²⁶⁷ Dit laatste paste beter bij de rest van de Streek, buiten Stede Westwoud. In de meeste Streekdorpen speelde de fruitteelt namelijk niet zo'n grote rol. Zo zat er geen enkele boomgaard tussen de 283 grondtransporten te Schellinkhout tussen 1660 en 1689.²⁶⁸

Helaas komt het verbouwen van groentes slecht naar voren in de inventarissen. Het staat vast dat dit een belangrijk onderdeel was van de agrarische sector in de Streek en dan met name Stede Grootebroek. Het is moeilijk te zeggen of de groenteteelt net als de fruitteelt belangrijker werd. Aangezien het net als op Zwaag voor velen een antwoord kon zijn op de crisis, is het wel aannemelijk dat er eveneens meer tuinbouwgewassen ingezaaid werden.

Ook in de rest van oostelijk West-Friesland was er sprake van tuinbouw. Zo bezat een boer te Oostwoud een wortelton en een te Wognum een wortelvat. Vrerik Huijsman van Obdam had in 1711 vijftig roede ingezaaid met kool. In 1683 werd een Spanbroeker perceel betaald met kool. Tot slot werden er in een inventaris van een boerderij op Hauwert erwten genoteerd.²⁶⁹ Dit waren allemaal crisismaatregelen: extra inkomen en tevens vergaande risicospreiding. Niettemin waren dit enkele gevallen, tuinbouw kwam buiten de Streek en het Stedelijk Gebied nog steeds niet op grote schaal voor.

²⁶⁶ Ibidem.

²⁶⁷ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 370 en 2331.

²⁶⁸ Uitgezonderd kleine boomgaarden op erven. WA, 1562 Drechterland, inv. nr. 1668-1669.

²⁶⁹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2307, 3230, 3404 en 4074; WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 238a.

3.3. De verschrikkelijke veepest (1713-1719)

Op 2 december 1713 vaardigde het stadsbestuur van Hoorn een keur uit vanwege de “on-geneeslijke sieckte, als bij ’s mensen geheugen niet is voorgevallen”. De veepest was uitgebroken, men zag het “over-groot getal van rund-vee (...) dagelijks sterven”. Het dode vee werd begraven, maar niet altijd diep genoeg. Als gevolg dat “de beenen ende de bouten der verstorvene beesten, of boven de aarde uytsteecken, of door de honden kunnen werden opgegraven.” Daarom verplichtten de burgemeesters van Hoorn om de runderen in kuilen te werpen van ten minste zes voet diep. Bovendien werd het verboden om ook maar iets van het gestorven vee (zoals de huid) te gebruiken. Dit werkte blijkbaar niet, want het jaar daarop besloot het stadsbestuur dat niemand nog zijn vee mocht begraven. In plaats daarvan moest het naar een van de verzamelpunten gebracht worden.²⁷⁰

Al in mei 1713 verspreidden de eerste berichten zich in Holland dat er runderen ziek werden en stierven. Tegen december was de ziekte wijdverspreid. Dat het even duurde voor de ziekte overal grote problemen veroorzaakte, is tevens zichtbaar in de inventarissen. Drie inventarissen uit september en oktober 1713 geven geen enkele blijk van veesterfte. Bij de eerstvolgende inventaris, uit februari 1714, was het goed mis. Deze boer had nog maar één koe en één pink over.²⁷¹

Tabel 3.3.1: Rundersterfte te Twisk (1713-1719) ²⁷²		
	Aantal gestorven koeien	Aantal gestorven pinken
1713	143	25
1714	596	122
1715	207	80
1716	144	42
1717	54	17
1718	253	104
1719	27	7

Van Twisk is er bekend hoeveel vee er stierf (tabel 3.3.1). De aantallen zijn indrukwekkend. De grootste sterfte vond plaats in januari 1714. Toch zijn ook daarna de aantallen niet laag. Nog in 1718 stierven er 253 koeien en 104 pinken. Drie decennia later, in 1744, zouden er 676 koeien grazen op Twisk. Als

²⁷⁰ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 62, f. 25 en 35.

²⁷¹ Daarom houd ik met de statistiek 1714 aan als begin van de veepest in plaats van 1713. D. Burger van Schoorel, *Chronyk van de stad Medenblik, waar in van deszelfs eerste begin, opkomst, en florizante staat uytvoerig werd gehandelt, etc.* (Hoorn 1728) 365; WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 131, 229, 2371 en 4793.

²⁷² Burger van Schoorel, *Medenblik*, 366.

dit vergelijkbaar was met de situatie in 1713, dan mag het helder zijn dat met een totale sterfte van 1424 koeien, boeren gemiddeld meer dan twee keer hun veestapel hebben moeten vervangen.²⁷³

Het steeds maar weer moeten aankopen van nieuw vee kostte de boeren veel kapitaal, soms te veel. Pieter Coensz te Zwaag had zijn koeien aan de ziekte verloren. Met dank aan leningen van zijn schoonvader Jan Wever had Coensz nieuwe koeien kunnen aanschaffen. Helaas sloeg de veepest wederom toe, waarna Coensz niet meer de middelen had om nieuw vee aan te kopen. Wever werd daarom de eigenaar van alle bezittingen van Coensz. Dit was zeker niet de enige boer die alles verloor dankzij de veepest. De veepest kwam immers middenin de zware economische crisis.²⁷⁴

3.3.1. Veeteelt

In de inventarissen van de jaren voor de veepest werden gemiddeld 11,8 runderen genoteerd (tabel 3.3.1.1). Tijdens de veepest waren dit 7,7 runderen per inventaris. Deze dip lijkt mee te vallen, maar dit kwam alleen doordat boeren snel waren in het aankopen van nieuw vee. In de zes inventarissen van 1714 en 1715 werden er gemiddeld slechts 3,8 runderen opgeschreven. Hier zit een inventaris tussen van een boer te Westwoud met zeven koeien. De inventaris werd op 23 november 1714 opgesteld. Nog geen twee maanden later, op 16 januari 1715, waren er van de zeven koeien vijf gestorven, plus nog twee kalveren.²⁷⁵

Tabel 3.3.1.1: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1705-1725) ²⁷⁶			
	1705-1713	1714-1719	1720-1725
Aantal inventarissen	34	26	33
Gemiddeld aantal runderen	11,8	7,7	11,7
Gemiddeld aantal pinken	2	2,2	2,2
Gemiddeld aantal kalveren	1,3	1,7	1

Niet alle nieuwe runderen werden geïmporteerd, zover het mogelijk was werd er lokaal gefokt. Dat de veesterfte de lokale fokkerij stimuleerde, is zichtbaar in het aantal pinken en kalveren. Ondanks de sterfte, waren er meer kalveren in de inventarissen dan gebruikelijk. In de jaren voor de veepest waren dit er 1,3 per inventaris, tijdens de veepest 1,7. Dit maakt het aannemelijk dat er niet langer kuikalveren vet werden gemest. Ook het stabiel blijven van het aantal pinken is een indicatie dat er

²⁷³ Ibidem; WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1651.

²⁷⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 372.

²⁷⁵ Ibidem, inv. nr. 371.

²⁷⁶ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden.

meer jongvee werd aangehouden. Zonder deze tegenmaatregelen, zou het aantal pinken immers door de ziekte flink zijn gedaald.

De overheid stimuleerde het op peil brengen van veestapel. De importbeperking van 1686 op vet vee werd tussen 1714 en 1720 opgeschort.²⁷⁷ In hoeverre dit ook de ossenweiderij nieuw leven inblies, is moeilijk te zeggen. Waarschijnlijk had het niet veel effect. Onder de 28 inventarissen van tijdens de veepest, was er maar één met een os. Willem Botjager te Bovenkarspel had in 1718 zestien melkkoeien, zes pinken, een ram met dertien schapen en dus nog één os. De os speelde derhalve geen belangrijke rol in zijn bedrijfsvoering.²⁷⁸

De koeien die er nog waren, werden voor het grootste gedeelte gebruikt voor de zuivelproductie (tabel 3.3.1.2). Hoewel er helaas uit deze periode geen stedelijke inventarissen zijn met indicaties over het gebruik van koeien, is het overduidelijk dat de vetweiderij nog nauwelijks iets voorstelde. Dit is niet verwonderlijk. Alle prijzen piekten, zowel voor vlees als voor kaas, want er waren grote tekorten. Om het weinige vee dat er was zo goed mogelijk te gebruiken, kreeg de melkveehouderij voorrang op het extensieve vetweiderij. De vijf vleeskoeien die in de inventarissen stonden waren dan ook steeds een enkeling in een kudde melkkoeien. De enige maal dat er twee vleeskoeien in een kudde werden vermeld, waren dit (waarschijnlijk oud en uitgemolken) melkkoeien die vet werden geweid.²⁷⁹

Tabel 3.3.1.2: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1714-1719)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	-	-	-
Laaggelegen Gebied	36	2	5,3%
Noordwestelijke Kreekrug	60	3	4,8%
De Streek	23	0	0%
Totaal	119	5	4%

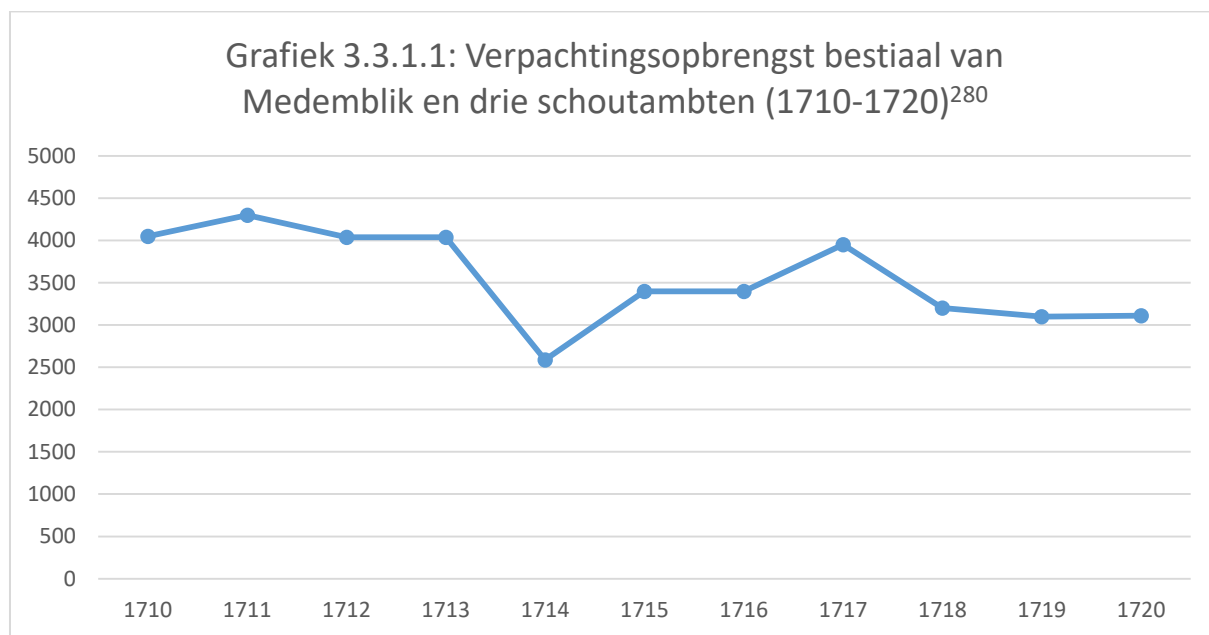
De gevolgen van de rundersterfte en het afnemen van de vetweiderij, is ook zichtbaar in het bestiaal (grafiek 3.3.1.1). De verpachtingsopbrengst van deze belasting schoot van 4040 gulden in 1713 naar 2590 gulden in 1714. Toch stond deze belasting er in 1715 al weer redelijk goed voor. Dit kwam mogelijk deels door de varkenshouderij. De varkens namen flink in aantal toe (tabel 3.3.1.3). In de periode 1700-1713 werden er in 15% van de inventarissen varkens genoteerd, tijdens de veepest (1714-1719) was dit in 37% van de inventarissen. Dit kwam deels doordat er minder inventarissen uit

²⁷⁷ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 84.

²⁷⁸ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1666.

²⁷⁹ Ibidem, inv. nr. 1717. Allen, 'Price indices'.

het Stedelijk Gebied waren. Zonder de stedelijke inventarissen was de toename van varkens in 22% van de inventarissen (1700-1713) naar 40% (1714-1719). Deze toename werd echter grotendeels teniet gedaan door een afname in het aantal varkens per varkensboer van 7,8 (1700-1713) naar 3,6 (1714-1719). Dit was een gevolg van de rundersterfte. Immers, minder koeien betekende minder wei en derhalve minder varkensvoer.

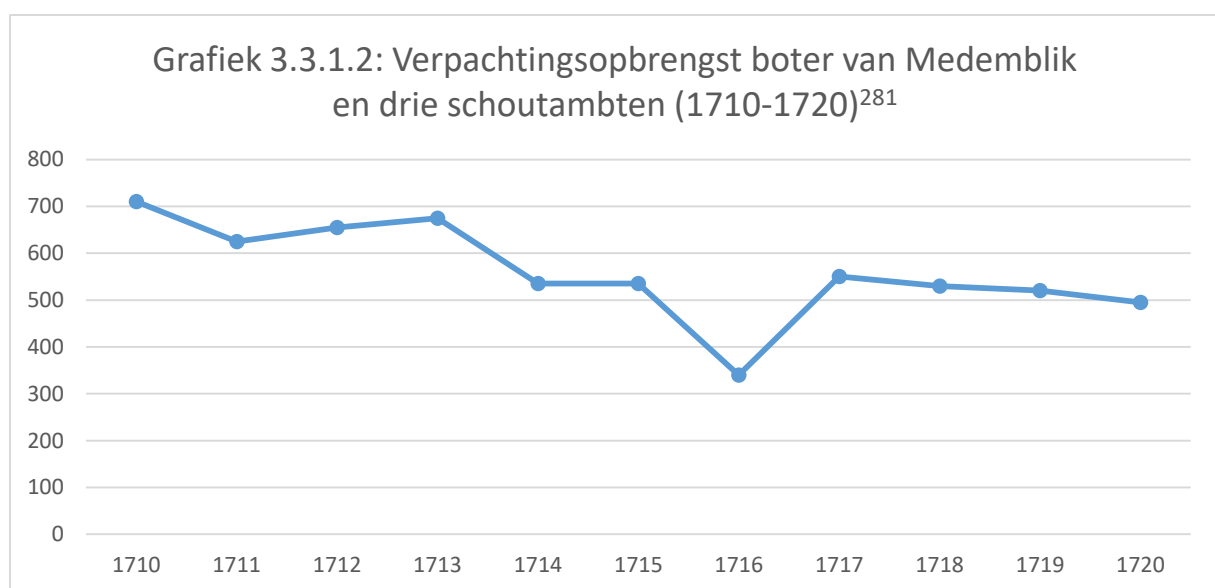

Tabel 3.3.1.3: Varkens in inventarissen (1714-1719)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	2	3	13	9	27
Inventarissen met varkens of biggen	0%	66,7%	53,8%	11,1%	37%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	-	6,5	3,14	1	3,6
Varkens en biggen per rund	0	0,31	0,25	0,02	0,18

²⁸⁰ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1031 en 1032.

Desondanks zullen de varkens ook in absolute aantallen gestegen zijn, maar dan vooral op de Noordwestelijke Kreekrug en in het Laaggelegen Gebied. De toename van het aantal varkens vond nauwelijks in de Streek plaats. Van de negen inventarissen was er slechts één met een varken. Dit is geen vertekening als gevolg van een bronprobleem – er waren daar werkelijk minder varkens dan in de rest van oostelijk West-Friesland. De reden daarachter is onduidelijk.

Hoewel een groter deel van de koeien voor de melkveehouderij bestemd was, was het vanzelfsprekend niet genoeg om de kaas- en boterproductie op peil te houden. Mogelijk leed de boterproductie relatief minder onder de veepest dan de kaasproductie. De boterimpost van Medemblik, die al dalende was, daalde nog sneller in de eerste drie jaar van de veepest (grafiek 3.3.1.2). Niettemin viel de dip mee, want een deel kwam voort uit de dalende trend en de beperktere mogelijkheden van boeren om hun belastingen te betalen. Omdat veel boter voor lokale consumptie geproduceerd werd en kaas vooral een exportproduct was, zullen boeren hun schaarse melk relatief meer voor boter zijn gaan gebruiken dan voor kaas. Vanzelfsprekend bleef de boterproductie wel ver ondergeschikt aan de kaasproductie.

Het waren niet alleen de varkens die in aantal toenamen, er kwamen eveneens meer schapen (tabel 3.3.1.4). Waar er tussen 1696 en 1713 in 75% van de inventarissen schapen werden opgetekend, was dit tussen 1714 en 1719 85%. Daarnaast zijn de aantallen hoger: van 6,9 per schapenboer naar 11. Dit was deels de groei als onderdeel van schaalvergroting. De inventarissen van de Noordwestelijke Kreekrug maken dit helder. Tussen 1710 en 1713 werd er wolvee genoteerd in 90% van de die inventarissen. Tijdens de veepest was dit 92%. Dit verschilde dus nauwelijks. Het aantal schapen per

²⁸¹ Ibidem.

schapenboer ging echter van 6,9 naar 12 – bijna een verdubbeling. In andere woorden: de veepest veroorzaakte een aardige groei onder het wolvee, maar ondanks de toename bleven de kuddes redelijk klein.

Tabel 3.3.1.4: Schapen in inventarissen (1714-1719)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	2	3	13	8	26
Inventarissen met schapen of lammeren	50%	100%	92,3%	75%	84,6%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	10	7	12	11,7	11
Schapen en lammeren per rund	1,11	0,5	1,64	1,1	1,21

Tot slot nam het aantal geiten tevens toe. In maar liefst vier van de 28 inventarissen zijn ze opgeschreven. Dit kwam door een groei van het aantal paarden, wat weer een gevolg was van meer akkerbouw.

3.3.2. Akkerbouw

De veepest zorgde voor een opbloei van de akkerbouw. Bij sommige dorpen was er zelfs niet meer zoveel verbouwd sinds de Middeleeuwen. Van de 28 inventarissen zijn er maar liefst twintig met tekenen van akkerbouw. Dit was zowel meer dan voor de veepest, als na de veepest. Voor veel boeren was akkerbouw de belangrijkste oplossing voor de rundersterfte. Immers, de lege weides moesten toch ergens voor gebruikt worden. De groei van de akkerbouw is eveneens terug te zien in het aantal paarden. In twee derde van de inventarissen van de Noordwestelijke Kreekrug uit de periode 1701-1713 werden paarden genoteerd, tegenover 76,9% van de veepestinventarissen. Dit was een redelijke toename. Evenwel, de belangrijkste groei zat in het aantal paarden. Boeren met paarden hadden er eerst gemiddeld 1,1 (1701-1713) en tijdens de veepest 1,9. Dit laat zien dat voornamelijk boeren die al aan akkerbouw deden voor de veepest, dit gedurende de veepest op veel grotere schaal gingen doen. Logisch, want om aan akkerbouw te doen was kennis en kunde nodig. Vandaar dat de akkerbouw

het meest groeide op de Noordwestelijke Kreekrug, omdat daar al het meest aan akkerbouw werd gedaan.

Dit laatste komt tot uiting in de rekeningen van de grafelijke tiende. De tiende van Wadway werd in 1716 zelfs verpacht voor meer dan het zesvoudige van de opbrengst in 1710. Aangezien de graanprijs ongeveer halveerde, was de oogst te Wadway in 1716 ongeveer twaalf keer zo groot als die van 1710. De situatie te Wadway was uitzonderlijk, maar was zeker niet de enige. De tienden van de dorpen van de Noordwestelijke Kreekrug werden in 1710 nog voor 2077 pond verpacht. In 1716 was dit 3076 pond. Er werd dus ongeveer drie keer zoveel geoogst als voor de veepest.²⁸²

Natuurlijk waren er dorpen waar de tiende niet zo sterk toenam. Van Benningbroek viel de toename relatief mee (van 529 naar 606 pond), terwijl het buurdorp Sijbekarspel een enorme toename kende (van 267 naar 792 pond). De veepest zorgde voor lege weides, maar niet al dit land was geschikt voor akkerbouw. Natuurlijk zal een deel van het land waar boeren normaal geen genoeg mee namen, met de veepest wel gebruikt zijn. Evenwel, er waren grenzen. De toename hing waarschijnlijk vooral af van de grond die redelijk geschikt was voor akkerbouw, maar nog niet ten prooi was gevallen aan het intensiveringsproces. Benningbroek en Sijbekarspel hadden lange tijd een vergelijkbare verpachtingsopbrengst van de tiende, maar tussen 1700 en 1710 was de opbrengst van de Benningbroeker tiende al gaan stijgen door een grotere graanproductie. Dit gebeurde nagenoeg niet te Sijbekarspel, waardoor daar meer groei in akkerbouw mogelijk was toen de veepest uitbrak.²⁸³

Dat er op de Noordwestelijke Kreekrug zoveel meer akkerbouw kwam, zal niet alleen gelegen hebben aan het feit dat boeren daar meer ervaring met akkerbouw hadden. Het hebben van middelen was immers ook belangrijk. Maar weinig boeren in het Laaggelegen Gebied beschikten over een ploeg. Het was tamelijk duur om én een nieuwe ploeg te kopen én een nieuwe veestapel. Bovendien, de grond was nauwelijks geschikt voor akkerbouw. Niettemin staan er in twee van de drie inventarissen van het Laaggelegen Gebied indicaties van akkerbouw. Hoewel dit niet genoeg is om conclusies aan te verbinden, is het weldegelijk aannemelijk dat in het Laaggelegen Gebied eveneens meer aan akkerbouw werd gedaan. Desondanks zal de toename hiervan niet zo spectaculair geweest zijn als op de Noordwestelijke Kreekrug.

Bij de Streek namen de bezaaide morgen evenzeer toe, maar niet overal even indrukwekkend. Westwoud en Binnenwijzend waren grote stijgers. Daar werd in 1710 totaal 17,1 morgen bezaaid en in 1716 bijna drie keer zoveel: 45,5 morgen. In de rest van de Streek werd er echter nauwelijks meer gezaaid. Zo ging het bezaaide areaal van Oosterblokker van 37,1 naar 43,5 morgen. Bij Wervershoof

²⁸² Het betreft de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway. Dit inclusief de polder de Bennemeer. NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1086 en 1092; Van Zanden, 'Prices'; Allen, 'Price indices'.

²⁸³ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1086 en 1092.

nam het zelfs iets af van 7,8 naar 6,8 morgen. Het antwoord op de veepest zat voor de Streek dan ook niet in akkerbouw, maar in tuinbouw. Hoewel er te weinig inventarissen zijn om vergaande conclusies te trekken, lijkt het erop dat er niet of nauwelijks paarden zijn bijgekomen. In slechts vier van de negen inventarissen zijn paarden genoteerd.²⁸⁴

De toename van het bezaaide areaal was spectaculairder bij Westerblokker en Zwaag. In 1710 werd hier 22,8 morgen ingezaaid en in 1716 wel 59,1 morgen. Deze toename leek het meest op die van Binnenwijzend en Westwoud. Al deze vier dorpen kenden tuinbouw in de vorm van fruitteelt. Dit was minder flexibel dan de groenteteelt, want nieuwe fruitbomen droegen niet gelijk vrucht. Logischerwijs lagen voor deze dorpen meer mogelijkheden in de akkerbouw.²⁸⁵

Uiteindelijk werd er bijna in heel oostelijk West-Friesland meer gezaaid dan voor de veepest. De inventarissen geven hier mooie voorbeelden van. Zo had Sijmon Kleij te Hoogwoud in 1715 “een stucke weyderland tot saadlant ingestoken”.²⁸⁶ Een boer te Opmeer had in datzelfde jaar “omtrent anderhalve morgen nieu zaedlant met rogge”. In deze laatste inventaris is nog veel vaker opgeschreven wat er was gezaaid dat jaar. Er was “omtrent een morgen oud zaadlant met haver, bonen ende somerkoorn bezayt” en “een stuck lants daer besuyden aen, groot omtrent twee morgen, althans met tarwe ende winterkoorn besayt”.²⁸⁷

Deze boerderij te Opmeer was zeer typerend voor die tijd. Graan domineerde in de vorm van haver, rogge en tarwe. Alleen gerst is in geen enkele inventaris van de Noordwestelijke Kreekrug te vinden. Er waren dus evenzeer bonen. In een inventaris van een Spanbroeker boer uit 1718 werd zowel tarwe, haver als rogge opgetekend, maar ook “200 roede met boone”. Logisch, bonen verhoogden de vruchtbaarheid van de grond, waardoor er minder gebraakt hoefde te worden. Daarnaast was er meer vlas. Diezelfde Spanbroeker had bijvoorbeeld “omtrent drie snees vlas op ’t spreet”.²⁸⁸ Niet voor niets werd de grafelijke vlastiende over de dorpen van de Noordwestelijke Kreekrug in 1710 voor 38 gulden verpacht en in 1716 voor 168 gulden.²⁸⁹

De veepest stimuleerde dus voornamelijk de al bestaande akkerbouw. Veel andere gewassen dan granen, vlas en bonen werden niet genoteerd in de inventarissen. Alleen mosterd en koolzaad werden ieder éénmaal in de inventarissen opgetekend. De productie van de Streek leek sterk op die

²⁸⁴ Ibidem.

²⁸⁵ Ibidem.

²⁸⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2008.

²⁸⁷ Ibidem.

²⁸⁸ Ibidem, inv. nr. 4794.

²⁸⁹ Het betreft de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway. Dit inclusief de polder de Bennemeer. NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1086 en 1092.

van de Noordwestelijke Kreekrug. Wel was er één opvallend verschil: bij de Streek was er een inventaris met gerst.²⁹⁰

3.3.3. Tuinbouw

Zoals genoemd bevorderde de veepest evenzeer de tuinbouw, behalve bij Blokker, Westwoud en Zwaag. Daar was immers de niet zo flexibele fruitteelt het belangrijkste. Wel is het mogelijk dat er meer groente werd gezaaid, maar veel zal dit waarschijnlijk niet geweest zijn. De fruitteelt van Oosterblokker (en mogelijk ook Westwoud) onderging een aanmerkelijke verandering, al was die ongetwijfeld al (ver) voor de veepest ingezet. De fruitproductie ging zich steeds meer op de Hoornse markt richten. Jan Grootebroek, de burgemeester van Stede Westwoud, had een boerderij op Oosterblokker met veeteelt, akkerbouw en tuinbouw. Deze tuinbouw was niet alleen in de vorm van grote boomgaarden, maar in combinatie met aalbessen – net als bij Westerblokker en Zwaag. Dit ging (zo goed als) allemaal naar de Hoornse markt. Grootebroek verkocht zijn fruit aan zogenoemde ‘appelwijven’. Deze vrouwen verkochten dit fruit weer door. Zo kreeg hij nog bijna acht gulden van “Jannetje, een appelwif in de Kerksteeg”. Een ander appelwif, Willemijn, liep nog twee jaar achter met haar betalingen.²⁹¹

In de rest van de Streek breidde de tuinbouw zich weldegelijk uit in de vorm van groenteteelt, om zo de verliezen van het vee op te kunnen vangen. Meijnnouw Pieters en Nanne Jongh hadden in 1718 een tuinderij te Bovenkarspel met – zoals gebruikelijk – heel veel kleine perceeltjes: veertien akkertjes, waarvan de grootste slechts een oppervlakte van 190 roede had. Deze perceeltjes werden gebruikt voor tuinbouw. Deze tuinders hadden bijvoorbeeld “een sock met oud anijssaadt”. Ze hadden geen koeien, paarden of ander vee. Het lijkt daarmee een gespecialiseerd tuinbouwbedrijf te zijn geweest. Evenwel, vergaande specialisatie was risicovol, een slecht oogstjaar kon grote problemen veroorzaken. Daarom was risicospreiding nodig. Ook deze tuinders deden hieraan. Niet alleen door veel verschillende soorten gewassen te zaaien, maar evenzeer door andere inkomsten. Deze tuinders deden zoals veel andere Strekers aan visserij.²⁹²

De veepest stimuleerde niet alleen de tuinbouw van de Streek. Ook in de rest van oostelijk West-Friesland vonden boeren oplossingen in de tuinbouw. Dit voornamelijk op de Noordwestelijke Kreekrug en over het algemeen in de vorm van kool. Op Midwoud had Heijn Dirksz in 1715 twee morgen land met een veelzeggende naam: de Buijtendijkeweijd. Dit was echter geen weiland, maar zaadland – ongetwijfeld gescheurd grasland vanwege de veepest. Dit perceel was volledig bezaaid met

²⁹⁰ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 371.

²⁹¹ Ibidem, inv. nr. 372. De term ‘appelwif’ was een logische benaming, aangezien het grootste deel van het verhandelde fruit al sinds de Middeleeuwen uit appels bestond.

²⁹² Ibidem, inv. nr. 1666.

zomerkool. Bij twee pachtcontracten van percelen op Abbekerk en Lambertschaag werden eveneens akkers genoemd met kool. Kool vormde voor sommige boeren zelfs een schakel in het gewasrotatiesysteem.²⁹³

3.4. Geabandonneerde grond (1719-1744)

In 1721 vertrok schipper Hendrik Dirksz van Hoorn met zijn schip naar Rouen in Frankrijk. Naast enkele specerijen en andere producten, nam hij vooral veel kaas mee. Naast 4800 stuks ongespecificeerde kaas, had hij nog 6200 witte kazen en honderd roodkorstkazen. Dirksz was lang niet de enige die naar Rouen ging. Het jaar daarop ging bijvoorbeeld schipper Jacob Douwes met zijn schip de Gerechtigheijt. Aan boord lagen 6526 ongespecificeerde kazen, 4900 Noord-Hollandse kazen, 3900 witkorstkazen en 52 roodkorstkazen.²⁹⁴ Het mag duidelijk zijn: er werd volop West-Friese kaas geproduceerd en verhandeld.

Evenwel, dit was geen succesverhaal: de prijzen waren laag en steeds meer boeren kwamen in de problemen. Hierdoor waren veel agrariërs niet langer in staat om de belastingen te betalen. Wanneer de schulden die aan grond kleefden te hoog werden, dan kon een boer een drastische stap nemen: het abandonneren van percelen. Dit fenomeen werd in 1739 beschreven in de *Verhandeling van Landerijen*:

“In Noord-Holland of West-Vriesland is het bekend dat verscheidene landen door hare bezitteren of eigenaars zyn verlaten, 't welk zekerlijk niet geschieden zou, ware het niet uit nood, dat ze hen in plaats van voordeel te geven of tot middel van bestaan te strekken, hen meer tot schade en nadeel zyn, wegens alle lasten, daar ze onder gedrukt leggen”.²⁹⁵

Het dorpsbestuur kreeg vervolgens het land in eigendom. Het verkopen of verpachten van dergelijke percelen was problematisch. De schaal waarop dit abandonneren plaatsvond, moeten we niet onderschatten. In 1745 kregen de Staten van Holland en West-Friesland een verzoekschrift van een groot aantal West-Friese plaatsen om een deel van de nog openstaande grondbelasting kwijt te schelden. Hierbij werden aantallen morgen gegeven van land dat geabandonneerd was (tabel 3.4.1). De aantallen morgen liegen er niet om: enorme delen van het areaal waren geabandonneerd. Desondanks was dit een momentopname. Verscheidene dorpen hadden ergere momenten

²⁹³ Ibidem, inv. nr. 132.

²⁹⁴ Ibidem, inv. nr. 2394 en 2395.

²⁹⁵ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 539.

meegemaakt. Zo was er te Hoogkarspel in 1745 28,9 morgen geabandonneerd. Tien jaar daarvoor was dit nog 66 morgen.²⁹⁶

Tabel 3.4.1: Geabonneerde morgen die aan het gemene land zijn overgedragen (anno 1745) ²⁹⁷	
Hoogwoud	205,8
Bovenkarspel	204,1
Lutjebroek	163,9
Ursem	140,5
Hem	121,3
Grootebroek	93,5
Enkhuizen	67,7
Venhuizen	51,2
Binnenwijzend	31,3
Hoogkarspel	28,9
Wijdenes	21,4
Schellinkhout	12,4
Oosterblokker	4,6
Westwoud en Oudijk	3
Wognum	1
Oosterleek	0,7

3.4.1. Veeteelt

De importheffingen op de invoer van vet vee werden met het wegebben van de veepest in 1720 weer ingevoerd. In 1724 kwamen er importheffingen bij voor magere ossen en koeien. Deze heffingen werden geleidelijk elk jaar hoger. De import van runderen nam daardoor binnen één decennium zeer snel af.²⁹⁸ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de enige twee inventarissen met ossen uit de jaren 1720 en 1730 van voor 1724 stammen. Willem Botjager te Bovenkarspel liet in 1721 een boerderij na met drie ossen en daarnaast nog drie kalfkoeien, wat schapen en enig zaadland.²⁹⁹ Datzelfde jaar had Dirk van Brakel uit Hoorn maar liefst zes ossen, maar ook twee koeien en vijf paarden. Hoewel ossen

²⁹⁶ WA, 1107 Stede Grootebroek, inv. nr. 809.

²⁹⁷ Noord-Hollands Archief (hierna: NHA), 3 Gecommitteerde raden, inv. nr. 1260.

²⁹⁸ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 87-89.

²⁹⁹ Dit is dezelfde Willem Botjager als degene die in '3.3.1 Veeteelt' genoemd staat met toen maar één os. WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1666.

voor beide agrariërs een belangrijk onderdeel vormden van hun veestapel, was geen van hen een gespecialiseerde ossenweider.³⁰⁰

Door de importheffing droogde de toch al kleine ossenweiderij snel op. Mogelijk werden hier en daar nog wat ossen van eigen fok geweid, maar dit kan niet op grote schaal zijn geweest. Het fokken van ossen was zeer kapitaalintensief, want het duurde enige jaren voor de beesten geld opbrachten. Hierdoor was het niet geschikt voor de boeren die het met dank aan de crisis meestal niet breed hadden.³⁰¹

Vanaf 1738 zorgden bovenmatige regenval en de buitengewone strenge winter van 1740 voor hooischaarste en veesterfte. Een tekort aan vee was het gevolg. Daarom werd het in 1741 verboden om jongvee en vaarzen te slachten. Bovendien werden in 1741 en 1742 de heffingen op het importeren van runderen verlaagd. Deze korting op de importheffingen zorgde ervoor dat de ossenhandel weer op gang kwam.³⁰² Dit heeft de weiderij van ossen weer doen opleven. De Medemblikker Cornelis Houttuijn liet in 1743 een boedel na met daarin tien ossen. Hoewel hij eveneens zeven koeien, 21 lammeren en drie paarden had, was dit een grote hoeveelheid ossen. Houttuijn was “capiteyn ter zee” en “thesaurie en secretaris” van Medemblik. Hij was dan ook een kapitaalkrachtig man, die de middelen had om gebruik te maken van de verminderde importheffingen.³⁰³ Het is niet erg aannemelijk dat gewone boeren in staat waren om dergelijke investeringen te doen. Immers, door het slechte weer hadden ze al veel vee verloren.

Het mag duidelijk zijn dat de importheffingen de ossenweiderij flink beperkten. Gijsbers veronderstelt om die reden dat het aantal weidkoeien moet zijn toegenomen om de vleesproductie op peil te houden.³⁰⁴ De inventarissen onderbouwen deze veronderstelling echter niet (tabel 3.4.1.1). De vetweiderij was na de veepest weer snel hersteld tot een niveau welke vergelijkbaar was met de situatie voor de veepest. Wederom was het meeste van deze vetweiderij in handen van melkveehouders met een of twee vleeskoeien. Het waren slechts enkelingen die een groot aantal vleeskoeien bezaten. Zo zijn er drie inventarissen van stadsboeren met meer dan zes vleeskoeien. Toch hadden ook zij allemaal meer melk- dan vleeskoeien. Niet toevallig gaf in 1744 geen enkele burger van Enkhuizen, Hoorn en Medemblik de vetweiderij op als hoofdberoep.³⁰⁵ Op het platteland waren er slechts met hoge uitzondering enkele echte vetweiders. Zo heeft Claas Leek een inventaris nagelaten uit 1733 met acht vleeskoeien, zonder ander vee (waarschijnlijk wel enig akkerbouw). Daarnaast had Pieter Smal in 1741 op de Beets veertien vleeskoeien grazen. Wel had hij tevens 22 schapen en was hij

³⁰⁰ Ibidem, inv. nr. 2379.

³⁰¹ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 63.

³⁰² Ibidem, 93.

³⁰³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 3253.

³⁰⁴ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 94.

³⁰⁵ Boon, *Zeevarenden*, 38.

handelaar. Dit laatste zal de reden zijn geweest waarom hij koos voor de vetweiderij. Immers, vetweiderij en handel konden hand in hand gaan, maar het was moeilijker om melkveehouderij en handel te combineren.³⁰⁶

Tabel 3.4.1.1: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1720-1744)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	111	23	17,2%
Laaggelegen Gebied	153	30	16,4%
Noordwestelijke Kreekrug	424	45	9,6%
De Streek	155	23	12,9%
Totaal	843	121	12,6%

De verpachtingsopbrengsten van het bestiaal van Medemblik biedt eenzelfde beeld (grafiek 3.4.1.1). Deze bleef na de daling en de schokken van de veepest redelijk stabiel op een relatief laag niveau (ook de vleesprijs kende geen bijzondere ontwikkelingen). Van de periode 1739-1745 zijn er weer verpachtingsopbrengsten van het Hoornse bestiaal overgeleverd. Daar werd het bestiaal standaard door de slagers van Hoorn gepacht voor een vaststaand bedrag van 11000 gulden. Dit was nog geeneens de helft van de pachtsom van 1668: 27550 gulden. Het is daarom aannemelijk dat de ontwikkelingen van Hoorn en Medemblik niet veel van elkaar verschilden. Nu dient het wel gezegd te worden dat lang niet al het vlees lokaal geslacht werd. Veel ging ook naar bijvoorbeeld Amsterdam. De hiervoor genoemde vetweider Smal kreeg nog geld van een Amsterdamse slager. Jacob Abbekerck van Spanbroek had in 1723 geld tegoed van zowel een Amsterdamse als een Haarlemse slager.³⁰⁷

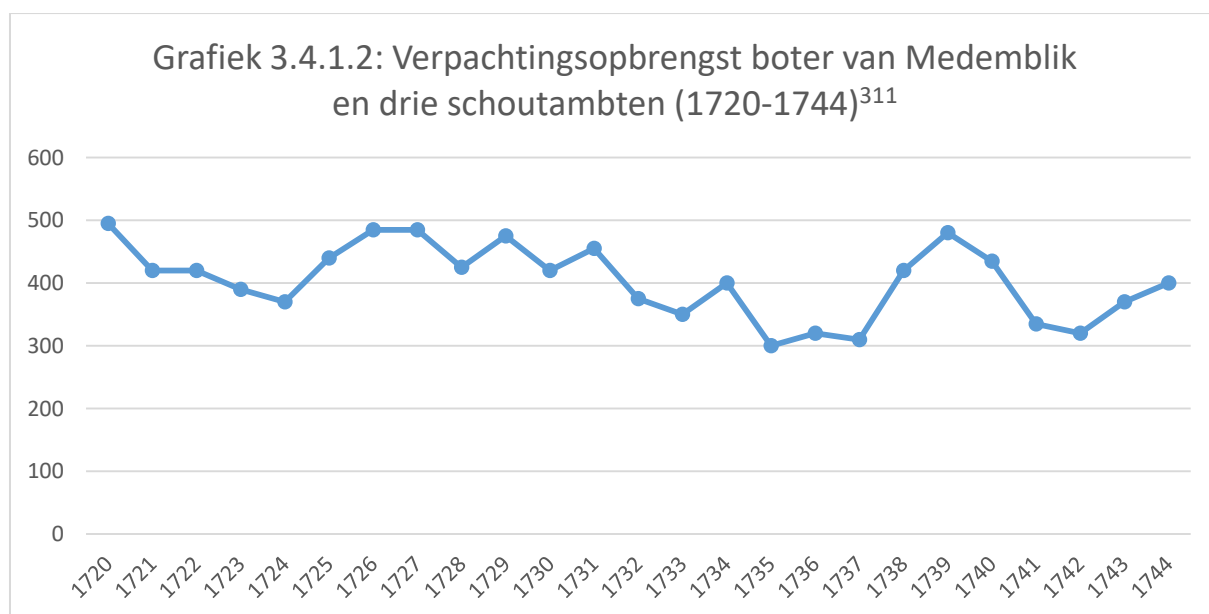
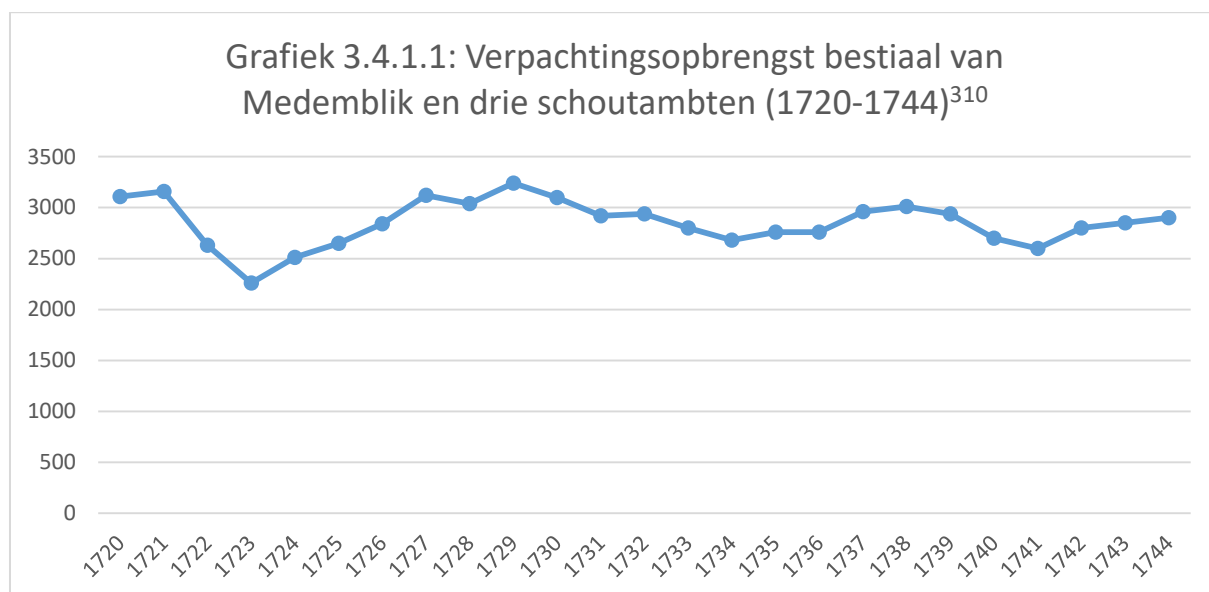
Bij de melkveehouderij bleef kaas domineren. Wel werd er vaker in inventarissen opgeschreven dat er nog tegoeden openstonden voor geleverde boter. Dit kwam door meer precisie van de notaris.³⁰⁸ Deze tegoeden waren vrijwel altijd zeer klein. Meestal slechts een paar gulden voor enkele koppen boter. Bij de steden vond er wel een bijzondere ontwikkeling plaats. De consumptiezuivelproductie stond nog steeds centraal met daarbij vooral boter in de stad en ook enig kaas bij dorpen rond stad. Hier werd wat aan toegevoegd: room. Te Hoorn, aan de drieboomlaan, stond een boerderij genaamd het Roomhuijs, waarvan er een inventaris uit 1735 is overgeleverd. Natuurlijk bestond de productie van room voor de stedelijke consumptie ongetwijfeld al langer, maar

³⁰⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2516 en 4796.

³⁰⁷ Allen, 'Price indices'; WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555; WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2516 en 4794.

³⁰⁸ Zie de bijlage (B1. Boedelinventarissen).

deze boer (Jan Langedijk) had zich er tot op zekere hoogte in gespecialiseerd. Hij bezat een roomemmertje, drie roommouden en acht á tien stenen roombakken.³⁰⁹

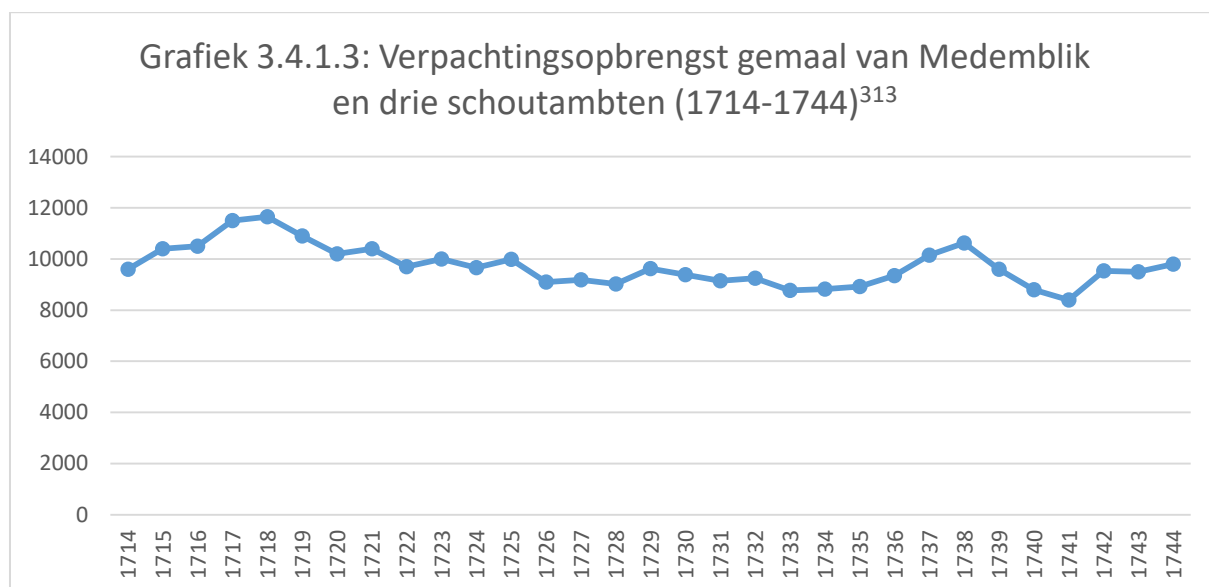
Het is niet verwonderlijk dat na de veepest de verpachtingsopbrengst van het boter redelijk stabiel bleef, de tendens was maar ietwat dalend (grafiek 3.4.1.2). Dit paste waarschijnlijk bij de stedelijke bevolkingsontwikkeling – niet toevallig maakt het gemaal een vergelijkbare ontwikkeling door (grafiek 3.4.1.3). Al met al waren er dus te Medemblik geen schokkende veranderingen. Hetzelfde gold

³⁰⁹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2455.

³¹⁰ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1031-1032.

³¹¹ Ibidem.

ongetwijfeld voor Hoorn. Hier werd de boterimpost in 1739 voor 2800 gulden verpacht. In 1669 was deze nog ruim het dubbele: 5740 gulden.³¹²

De aard van de zuivelproductie bleef dus redelijk hetzelfde, maar de schaal niet. De schaalvergroting zette door in rap tempo (tabel 3.4.1.2). In het Stedelijk Gebied waren er in de periode 1696-1713 maar 7,5 runderen per inventaris, in de periode 1720-1744 was dit maar liefst 12,6. Ook in de Streek nam het aantal runderen per inventaris toe, maar het Laaggelegen Gebied en de Noordwestelijke Kreekkrug bleven stabiel.

Tabel 3.4.1.2: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1696-1744) ³¹⁴			
	1696-1713	1714-1719	1720-1744
Stedelijk Gebied	7,5	4,5	12,6
Laaggelegen Gebied	13	14	12,9
Noordwestelijke Kreekkrug	10,9	6,8	10,9
De Streek	9,9	7,6	13,5
Totaal	9,6	7,3	12,8

³¹² WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

³¹³ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1031-1032.

³¹⁴ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden. Het gemiddelde aantal runderen van het Stedelijk Gebied en het Laaggelegen Gebied tijdens de veepest (1713-1719) zijn gebaseerd op respectievelijk maar twee en drie inventarissen.

Deze statistiek verhuult een belangrijke ontwikkeling. De schaalvergroting was namelijk geen lineair proces. Dit wordt duidelijk wanneer de periode 1720-1744 in twee delen wordt opgesplitst (tabel 3.4.1.3). Overall was de gemiddelde veestapel groter in de periode 1720-1732 dan voor de veepest. Evenwel, het Laaggelegen Gebied bleef achter. De veepest zal een enorme stimulans gegeven hebben aan de schaalvergroting. Immers, de veesterfte kostte menig boer klauwen vol met geld. Arme kleine boeren konden dit soms niet te boven komen, maar rijke grote boeren wel. Direct na de veepest nam het aantal runderen per inventaris dan ook zeer snel toe. De veertien inventarissen van 1720 en 1721 bevatten ieder gemiddeld 11,8 runderen. In de loop der jaren nam dit gestaag toe, tot het in de jaren dertig op een redelijk stabiel niveau bleef hangen. De schaalvergroting werd namelijk afgeremd door de kelderende kaasprijzen. Schaalvergroting in de vorm van meer koeien werd daardoor moeilijk vanwege het gebrek aan kapitaal en waarschijnlijk zelfs omdat een extra koe soms minder opleverde dan dat deze kostte.³¹⁵ Vanaf 1738 sloeg de stabiliteit van het aantal runderen om in een flinke afname. In de twintig inventarissen van de jaren 1740-1744 werden gemiddeld slechts 10,4 runderen genoteerd. De reden achter deze afname is al aan de orde gekomen: de extreme regenval vanaf 1738 en de strenge winter van 1740.

Tabel 3.4.1.3: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1720-1744) ³¹⁶		
	1720-1732	1733-1744
Stedelijk Gebied	10,1	13,9
Laaggelegen Gebied	13,1	12,6
Noordwestelijke Kreekrug	13,9	11,2
De Streek	13,8	13
Totaal	13,1	12,5

Dat de veestapels in de periode 1733-1744 lager uitvielen was derhalve voornamelijk te wijten aan de slechte omstandigheden na 1738. Echter, het is opvallend dat de groei van het aantal runderen bij het Laaggelegen Gebied al eerder stagneerde. Desondanks was hier weldegelijk sprake van schaalvergroting, maar de toename zat hem meer in het jongvee. Deze toename van jongvee vond op het gehele West-Friese platteland plaats. Op 75,2% van onze inventarisboerderijen waren pinken aanwezig. Dit waren er gemiddeld drie. Voor de veepest (1676-1713) was dit nog 2,3. Daarnaast waren er meer kalveren. Voor de veepest werden er in 19% van de inventarissen kalveren opgetekend, na de

³¹⁵ Allen, 'Price indices'.

³¹⁶ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden.

veepest was dit 54,1%. Bovendien waren er in de inventarissen met kalveren gemiddeld meer kalveren. Voor de veepest (1676-1713) waren dit er gemiddeld 2,7 en na de veepest (1720-1744) 3,2.

Tijdens de veepest werd er al meer rundvee lokaal gefokt, maar dit werd daarna blijkbaar doorgezet. Er was een geleidelijke toename van het jongvee in de jaren 1730 en redelijke stabiliteit in de jaren dertig. Zodoende was er sprake van een vergelijkbare ontwikkeling als bij de aantallen koeien. Voor een deel zal de toename van het jongvee dan ook schaalvergroting zijn geweest, maar deze verklaring is gezien de snelheid van de toename niet afdoende. Derhalve moeten boeren bewust meer zelf zijn gaan fokken in plaats van hun vee in te kopen. Dit gebeurde zelfs tot op zekere hoogte in de steden, waar het aanhouden van jongvee eerst helemaal niet gebruikelijk was. Dit kon voortkomen uit de drang naar kostenbesparing, maar vooral uit het beperktere aanbod als gevolg van de importheffingen van de jaren 1720.

Het Laaggelegen Gebied lijkt het centrum geweest te zijn van de fokkerij. Daar waren er relatief meer kalveren dan in de rest van oostelijk West-Friesland. In wel 76,7% van de inventarissen werden kalveren opgeschreven. Bovendien, in deze inventarissen stonden gemiddeld de meeste kalveren: 3,4. Hoewel dit deels kan voortkomen uit meer kalvermesterij in het Laaggelegen Gebied, is dit niet aannemelijk.³¹⁷ Mogelijk was er meer fokkerij in het Laaggelegen Gebied als een soort risicospreiding, aangezien de boeren daar minder alternatief inkomen konden zoeken in de akker- en tuinbouw.

Tabel 3.4.1.4: Varkens in inventarissen (1720-1744)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	28	31	53	22	134
Inventarissen met varkens of biggen	14,3%	51,6%	52,8%	36,4%	41,8%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	4,5	5,9	6,8	6	6,3
Varkens en biggen per rund	0,05	0,24	0,29	0,16	0,21

Door de schaalvergroting en doordat er minder kalveren bestemd waren voor de mesterij, nam het aantal varkens eveneens toe – zelfs in het Stedelijk Gebied. Voor de veepest (1700-1713) werden er in

³¹⁷ Immers, dan zouden er veel minder varkens moeten zijn geweest. Aangezien dit niet het geval was, zoals straks zal blijken, is het niet waarschijnlijk dat er relatief meer kalvermesterij was in het Laaggelegen Gebied.

14,9% van de inventarissen varkens vermeld, na de veepest was dit toegenomen tot 41,8% (tabel 3.4.1.4). Wel viel het aantal varkens per varkensinventaris wat lager uit: van gemiddeld 7,8 varkens naar 6,3. Ten opzichte van het aantal runderen was er sprake van bijna een verdubbeling, van 0,11 varkens per rund naar 0,21. Wederom waren er minder varkens in de Streek, maar zelfs daar was er een toename.

Tabel 3.4.1.5: Schapen in inventarissen (1720-1744)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	28	31	53	22	134
Inventarissen met schapen of lammeren	57,1%	87,1%	90,6%	100%	84,3%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	23,8	8,2	8	8,4	9,3
Schapen en lammeren per rund	1,08	0,64	0,64	0,62	0,73

Het aantal schapen was voor en tijdens de veepest flink toegenomen, maar bleef daarna tamelijk stabiel. Daarmee waren er dus wel enkele boeren die van de veepest geleerd hadden en grote kuddes schapen hielden. Dit gaf hen een vangnet wanneer de veepest terug zou keren. Zo had de grootste schapenhouder, Quirijn Groen van Enkhuizen, maar liefst 108 schapen en lammeren. Dit was zeer uitzonderlijk voor die tijd. In de inventarissen uit deze periode werden steeds meer rammen genoteerd. Tot een inventaris uit 1718 heb ik in geen enkele inventaris een ram kunnen vinden.³¹⁸ Na de veepest nam de frequentie van ramvermeldingen toe, vooral vanaf begin jaren 1730. In de jaren twintig werden er maar in twee inventarissen rammen opgetekend. In de jaren dertig waren dit elf inventarissen.³¹⁹ Vrijwel altijd betrof dit één ram en slechts in twee gevallen waren het twee rammen. Boeren gingen dus niet alleen meer zelf runderen fokken, maar tevens schapen.

Een vergelijkbare ontwikkeling vond plaats bij de paarden. Sinds een inventaris uit 1629 stond er in geen enkele inventaris een veulen genoteerd. Toch kwam ook bij de paarden de lokale fok in de mode. In een inventaris van een boerderij op Zwaag uit 1731 werd weer een veulen vermeld. Daarna

³¹⁸ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1666.

³¹⁹ Het betreft niet altijd rammen, maar soms ook de aanduiding “weer”. In sommige gevallen zal hiermee een hamel bedoeld zijn, maar men was in het verleden niet consequent met deze betekenis. Vandaar dat ik nu voor het gemak alle weren even als ongecastreerde rammen reken.

ging het snel: drie jaar later dook er een op in een inventaris van een boerderij te Westerblokker en in 1735, 1739 en 1744 was het raak bij drie Hoogwouder boerderijen. Bovendien hadden meerdere van deze boerderijen meer paarden dan voor akkerbouw nodig was. Er kwam dan ook een lokale paardenmarkt op. Zo ontstond omstreeks 1740 een paardenmarkt te Opmeer. Deze was eerst 'wild', maar in 1761 werd deze officieel, met dank aan de goedkeuring van de Staten van Holland en West-Friesland.³²⁰

Tabel 3.4.1.6: Pluimvee in inventarissen (1720-1744)				
	Kippen	Eenden	Ganzen	Duiven
Aantal inventarissen met ...	33	11	1	1
Gemiddeld per inventaris	7,3	9,4	2	10

Notarissen noteerden pluimvee in steeds meer inventarissen (tabel 3.4.1.6). Qua aantallen veranderde er weinig, maar dat kippen vaker gehouden werden dan eenden komt nu beter uit de veren. Niet van belang, maar wel bijzonder, is de vermelding van duiven. Bij twee inventarissen was sprake van professionele pluimveehouderij in de vorm van vogelkooien. Het echtpaar Simon Schuit en Marijtje Tijmans hadden bij hun huwelijk in 1723 een vogelkooi bij Enkhuizen genaamd de Elsenburg. Dit waren echter burgers en geen boeren. Anno 1736 hadden Dirk Lakeman en Dieuwertje Adriaans een vogelkooi op Zwaag, zij hadden wel een boerderij.³²¹ Dit soort vogelkooien zullen er al veel eerder zijn geweest, maar nooit in grote aantallen.

Van de 147 inventarissen uit deze periode zijn er slechts vijf waarin geiten werden opgetekend. Dit doet vermoeden dat de akkerbouw die tijdens de veepest zo was opgebloeid weer flink in omvang was afgenomen.

3.4.2. Akkerbouw

Inderdaad, na de veepest werd er weer veel akkerland omgezet in weiland. Waar de grafelijke tienden van de Noordwestelijke Kreekrug in 1716 nog voor 3076 pond werden verpacht, was dit in 1721 gezakt naar 1539 pond – een halvering dus.³²² Toch was de afname beperkt, want de graanprijs viel in 1721 ongeveer een derde lager uit dan in 1716. De dorpen waar de akkerbouwactiviteiten met de veepest

³²⁰ J. Brozius, '3.12 De Paardenmarkt in Opmeer', in: P. Smit e.a., *West-Friesland toen en nu. 3. Altijd bedrijvig* (Zwolle 2009) 54-59.

³²¹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1256 en 6581.

³²² Dit slaat op de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Midwoud, Nibbixwoud, Oostwoud, Lambertschaag, Sijbekarspel, Twisk en Wadway. Dit inclusief de polder de Bennemeer.

het meest toegenomen waren (zoals Sijbekarspel en Wadway), waren eveneens de dorpen waar de akkerbouw het meest terug werd geschroefd. Desondanks bleef de akkerbouw in 1721 boven het niveau van 1710.³²³

In de Streek vond een vergelijkbare ontwikkeling plaats. In 1716 werd in de Streker dorpen nog 151,3 morgen ingezaaid, maar in 1721 was dit gedaald naar 138,9 morgen.³²⁴ Deze daling viel dus mee en het was nog steeds meer dan de 106,9 morgen van 1710. In het geval van Schellinkhout, Binnenwijzend en Oosterblokker lag het bezaaide areaal zelfs hoger in 1721 dan in 1716. Ook Westerblokker en Zwaag volgden een vergelijkbaar patroon. Daar werd in 1716 nog 59,1 morgen ingezaaid en in 1721 50,7 morgen. Dit kwam voornamelijk door Zwaag, waar het bezaaide areaal toenam.³²⁵ Veel boeren hielden dus ook akkerbouw aan na de veepest. Dit was immers een vorm van risicospreiding, welke hoognodig was indien de veepest weer terug zou keren.

Tabel 3.4.2.1: Akkerbouw in inventarissen (1714-1744)						
	1714- 1719	1720- 1724	1725- 1729	1730- 1734	1735- 1739	1740- 1744
Aantal inventarissen	28	36	12	41	37	22
Inventarissen met akkerbouw	71,4%	47,2%	33,3%	51,2%	59,5%	22,7%

Helaas zijn er van na 1721 geen grafelijke tienden meer om de akkerbouw mee in kaart te brengen. Gelukkig bieden de inventarissen een goed alternatief (tabel 3.4.2.1). Vlak na de veepest bleef de akkerbouw naar wat lijkt afnemen, al zijn er van de periode 1725-1729 te weinig inventarissen om hier zekerheid over te verschaffen. Het is aannemelijk dat hoe meer boeren inzagen dat de veepest werkelijk was verdwenen, hoe meer boeren akkerbouw op slechte gronden los durfden te laten. Echter, hierna begon de akkerbouw weer in omvang toe te nemen. In de jaren dertig deed maar liefst meer dan de helft van de boeren die inventarissen nalieten aan akkerbouw. Dit was geen intensivering ten gevolge van bevolkingsgroei, want het aantal dopen lag in de jaren 1730 juist lager dan in de jaren 1720 (tabel 3.4.2.2). Mogelijk kwam dit deels voort uit de zeer slechte kaasprijs in de jaren 1730 (grafiek 3.4.2.1). Toch, deze verklaring is niet geheel afdoende, want de kaasprijs was in een deel van de jaren 1720 evenzeer uitzonderlijk laag. Bovendien, de graanprijs stond er ook slecht voor. Er moet dus eveneens een andere stimulans zijn geweest. Het kan liggen aan het verbeterde klimaat. De gemiddelde jaartemperatuur lag in het grootste deel van de jaren 1730 hoger dan eind jaren 1720.

³²³ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1086, 1092 en 1097; Allen, 'Price indices'; Van Zanden, 'Prices'.

³²⁴ Dit betreft de dorpen Binnenwijzend, Oosterblokker, Oosterleek, Schellinkhout, Westwoud en Wijdenes.

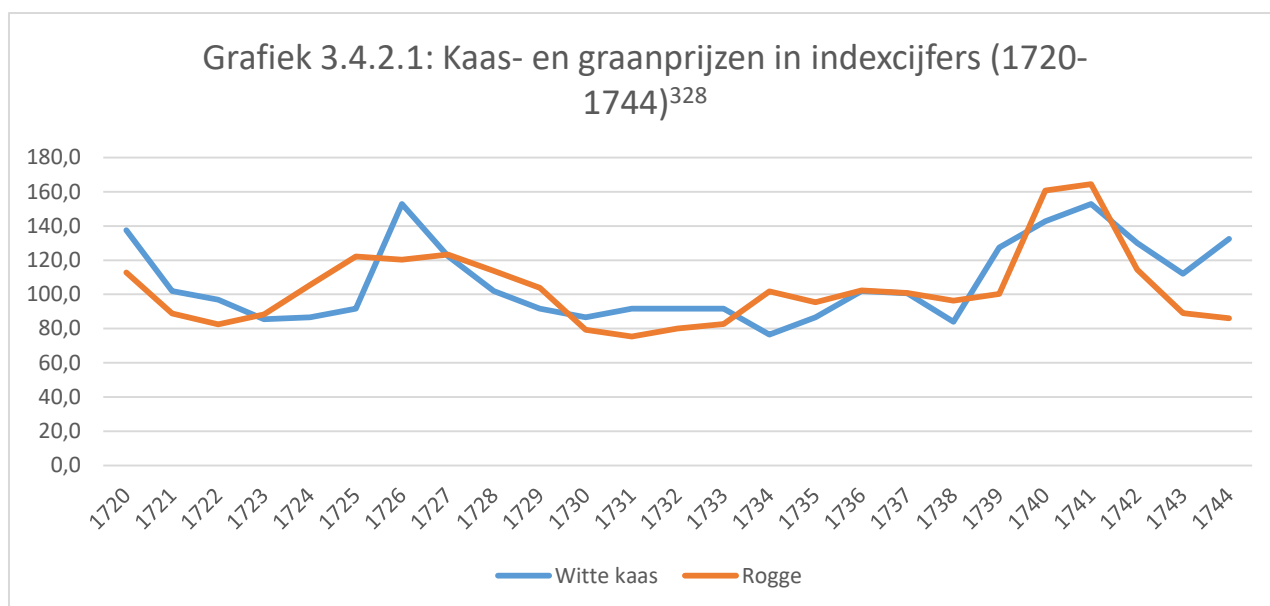
³²⁵ NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 1086, 1092 en 1097.

Hoe dan ook, de schaalvergroting die in de jaren 1730 stokte op het gebied van runderen, ging toen verder in de vorm van meer akkerbouw.³²⁶

Tabel 3.4.2.2: Totaal aantal dopen per decennium (1710-1749) ³²⁷				
	1710-1719	1720-1729	1730-1739	1740-1749
Abbekerk en Lambertschaag (G)			110	79
Benningbroek (G)	35	62	49	35
Grootebroek (G)	136	102	122	139
Grootebroek (K)	280	262	225	215
Hauwert (G)	42	40	47	
Hem (G)	112	106	108	77
Hoogwoud (G)			98	82
Hoogwoud (K)	214			149
Lutjebroek (G)	44	42	39	41
Lutjebroek (K)	158	176		137
Midwoud (G)	37	27	43	18
Obdam (G)	53	49	52	51
Obdam (K)	264	280	244	204
Oosterblokker (G)	68	42	63	47
Scharwoude (G)		74	70	42
Schellinkhout (G)	99	90	102	135
Spierdijk (K)	172	195	201	221
Twisk (G)	103	127	118	107
Twisk (M)	19	45	27	
Ursem (G)			87	102
Wervershoof (K)	332	285	294	229
Westerblokker (K)		152	179	150
Westwoud en Binnenwijzend (G)	62	91	67	61
Zwaag (G)	55	46	42	57
Zwaag (K)	137	128	124	106

³²⁶ Buisman, *Weer deel 5*, 938-939.

³²⁷ G=gereformeerd, K=katholiek, M=mennoniet. WA, 1702-02 DTB Abbekerk, inv. nr. 2-3; WA, 1702-05 DTB Benningbroek, inv. nr. 1; WA, 1702-06 DTB Berkhout, inv. nr. 6-7; WA, 1702-10 DTB Grootebroek, inv. nr. 2-3 en 9; WA, 1702-12 DTB Hauwert, inv. nr. 1; WA, 1702-13 DTB Hem, inv. nr. 2; WA, 1702-16 DTB Hoogwoud, inv. nr. 2 en 7-8; WA, 1702-19 DTB Lutjebroek, inv. nr. 1 en 5-6; WA, 1702-21 DTB Midwoud, inv. nr. 2; WA, 1702-23 DTB Obdam, inv. nr. 1-2 en 6; WA, 1702-24 DTB Oosterblokker, inv. nr. 3; WA, 1702-30 Doop-, trouw- en begraafboeken Scharwoude, inv. nr. 1; WA, 1702-31 DTB Schellinkhout, inv. nr. 1 en 3; WA, 1702-34 DTB Twisk, inv. nr. 1-2 en 6; WA, 1702-35 DTB Ursem, inv. nr. 1-2; WA, 1702-38 DTB Wervershoof, inv. nr. 2; WA, 1702-39 Doop-, trouw- en begraafboeken Westerblokker, inv. nr. 1; WA, 1702-40 DTB Westwoud, inv. nr. 2-3; WA, 1702-43 DTB Zwaag, inv. nr. 1-2 en 5.

Tot 1740 waren er geen bijzondere veranderingen in de akkerbouw, maar daarna gingen boeren drastisch minder aan akkerbouw doen vergeleken met de jaren 1730. In de jaren 1740-1744 waren er nog slechts in 22,7% van de inventarissen sporen van akkerbouw. Dit was een gevolg van het slechte weer. Hoewel dit de oogsten al zal hebben geschaad vanaf 1738, gaven agrariërs akkerbouw niet direct op. Pas meerdere achtereenvolgende slechte jaren zorgden ervoor dat boeren hun akkerland weer omzetten naar weiland.

Natuurlijk bloeide de akkerbouw niet overal. Wederom was voornamelijk de Noordwestelijke Kreekrug het centrum van de akkerbouw. In 63,8% van de Kreekruginventarissen uit deze periode zijn sporen te vinden van akkerbouw. Bovendien waren daar de meeste paarden: in wel 70,6% van de inventarissen gemiddeld anderhalve paard. Bij de Streek bood 52,2% van de inventarissen een akkerbouwindicatie. Toch is dit waarschijnlijk een te hoog percentage, want een deel hiervan zal tuinbouw zijn geweest. Er waren namelijk minder paarden in de Streek vergeleken met de Noordwestelijke Kreekrug. In 60,9% van de inventarissen werden paarden opgeschreven – gemiddeld maar één. Zowel Noordwestelijke Kreekrug als Streek kenden geen belangrijke veranderingen op het gebied van verbouwde gewassen. Wel kwam een verschil die tijdens de veepest al opviel nu beter naar voren. Waar er bij de Noordwestelijke Kreekrug slechts één inventaris was waar gerst werd genoteerd, waren dit er bij de Streek maar liefst vier. Gerst was derhalve een belangrijk gewas in de Streek, maar niet op de Noordwestelijke Kreekrug. Dit kwam voort uit de kwaliteit van de grond. In veel Streker

³²⁸ Allen, 'Price indices'; Van Zanden, 'Prices'. Bij de indexcijfers is het gemiddelde over de periode 1720-1725 als 100 genomen.

dorpen was de grond minder vruchtbaar dan op de Noordwestelijke Kreekrug. Gerst werd vooral in de mindere gronden gezaaid, waardoor het meer in de Streek voorkwam.³²⁹

Zelfs in het Laaggelegen Gebied nam de akkerbouw in omvang toe. In bijna de helft (48,6%) van de inventarissen was sprake van akkerbouw. Het aantal paarden was evenzeer indrukwekkend voor dit gebied: ze werden genoteerd in 48,6% van de inventarissen, gemiddeld 1,6 paarden. Dit gemiddelde aantal was derhalve zelfs iets hoger dan op de Noordwestelijke Kreekrug. Het moet gezegd worden dat vijftien van de zeventien akkerbouwinventarissen uit deze periode zijn van boerderijen op Hensbroek, Obdam en in de Wogmeer. Wel laat dit zien dat de akkerbouw van deze plaatsen sterk overeenkwam met de Noordwestelijke Kreekrug. Het enige verschil was dat er relatief meer vlas werd verbouwd, mogelijk omdat er ook werd geproduceerd voor de spinsters van andere laaggelegen dorpen, waar werkelijk weinig akkerbouw plaatsvond. In één opmerkelijke inventaris van een boerderij te Obdam uit 1721 werden twee akkers opgeschreven “met willig beplant, 92 roede”.³³⁰ De productie van hout op deze kleine schaal zal vaker voorgekomen zijn, maar kwam eerder nog nauwelijks in de inventarissen terecht. Hier werden vooral kleine stukjes loze grond voor gebruikt, zoals stukjes erf.

In het Stedelijk Gebied was in deze periode nauwelijks akkerbouw. In slechts drie van de 32 inventarissen zijn akkerbouwsporen te vinden: twee van Westerblokker en een van Opperdoes. Akkerbouw moest dan ook het veld ruimen voor tuinbouw. Typerend hiervoor was dat ik één van de boerderijen op Westerblokker aan akkerbouw heb gekoppeld, omdat de inventaris “een zaedkist met wat koorn erin” bevat. Dit stelde echter niets voor vergeleken bij de vele boomgaarden van deze boer.

Het is interessant om eens te kijken wie er precies aan akkerbouw deden: de grote of de kleine boeren. Om de verschillende groottes van de veestapels in de verschillende gebieden geen rol te laten spelen, houd ik het hier bij de Noordwestelijke Kreekrug. Tussen 1720 en 1737 hadden boeren die daar aan akkerbouw deden gemiddeld 14,3 runderen. Boeren die niet aan akkerbouw deden hadden er veel minder: 9,9 runderen. Akkerbouw was derhalve vooral iets van de grote boeren. Voor een deel zal dit aan rijkdom hebben gelegen, want akkerbouw was het best mogelijk op de hogere en dus duurdere percelen. Tevens zal dit samen hebben gehangen met nevenactiviteiten. Door veehouderij met akkerbouw te combineren kon risico gespreid worden. Het was ook mogelijk risico te spreiden door het zoeken naar inkomen buiten de sector. Het combineren van een ander beroep met de veehouderij zorgde ervoor dat er minder koeien nodig waren om rond te kunnen komen. Zo had Hendrik van der Brink in 1725 een bakkerij te Wadway en drie melkkoeien.³³¹

³²⁹ Het contrast was in werkelijkheid nog groter, want van de Noordwestelijke Kreekrug zijn er 58 inventarissen en van de Streek maar 23. NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 34.

³³⁰ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4073.

³³¹ Ibidem, inv. nr. 2464.

3.4.3. Tuinbouw

De inventarissen bieren geen aanwijzingen dat de dorpen rond de steden meer aan tuinbouw gingen doen. Mogelijk was er eerder sprake van stabiliteit, maar dat betekent niet dat er niets veranderde. Het planten van aalbessenstruiken onder fruitbomen was niets nieuws, maar in 1737 had bijvoorbeeld Elbert Herksz te Westerblokker “een met aalbesseboomen beplant thuyntje”.³³² Aalbessen waren daarmee niet langer alleen opvulling, maar een volwaardig en belangrijk product.

Maartje Opperdoes te Medemblik had in 1723 een tuinderij met fruitbomen, maar ze had tevens tuinstokken en tuinpotten. Derhalve produceerde ze waarschijnlijk ook andere tuinbouwproducten naast de fruitteelt. Engelbregt Schouten had een sla- en druiventuin aan de Hoornse Koepoortsweg. Bij zijn overlijden in 1742 moest hij nog van vele personen in de wijde omgeving kleine beetjes geld ontvangen, een indicatie dat hij zijn producten zelf ventte. Het bijzondere van deze twee tuinders was dat ze geen vee hadden: het waren specialisten. Niet voor niets schreef de notaris bij Schouten dat deze hovenier was. Dichter bij de stad was er daarmee mogelijk sprake van meer professionalisering, maar niet per se van meer tuinbouw. Wel lijken er meer druiven geproduceerd te zijn. In 1727 werd een “druyventuyn” verkocht, net buiten de Hoornse stadsmuren gelegen, bij de Oosterpoort. Deze was “beplant met 7 hooge en drie lage schuttingen met seer weldragende en wel onderhouden wijnstokken en daarenboven de wijnstokken leggende tegen de weegh”. Daarnaast stonden er in die tuin “meer dan 550 lage appelen- en peerebomen van de beste en fijnste soort, alsmede een woonhuysje”. Dat op slechts 230 roede.³³³

In de Streek was er meer ontwikkeling. De toename van het bezaaide areaal in sommige dorpen kwam voor een groot deel door meer tuinbouw. Boeren van Grootebroek en Lutjebroek verzochten omstreeks deze periode aan het bestuur van Stede Grootebroek om meer vrijheid in het zaaien van hun knollen. Een keur bepaalde namelijk het zaaimoment, maar dit was problematisch. Er werden zoveel knollen gezaaid, dat dit de prijzen drukte. Aangezien de knollen die aan het Westeinde van Enkhuizen werden ingezaaid over het algemeen het eerst geoogst konden worden, hadden vooral de boeren van Grootebroek en Lutjebroek last van deze overproductie.³³⁴

Ook de fruitteelt groeide flink in deze periode. Er zijn veel meer inventarissen met fruitbomen uit deze periode, waarvan de meeste van tuinders te Oosterblokker en Westwoud. Evenwel, de fruitteelt kwam nu verder dan die twee dorpen. Zo was er bij een boerderij te Venhuizen een boomgaard van wel zevenhonderd roede. Verder had de VOC-schipper Gerrit Vos in 1744 een

³³² Ibidem, inv. nr. 376. Herksz had ook een boomgaard met daarbij aalbessenstruiken onder de bomen. Bovendien had hij evenzeer een boomgaard met een combinatie van peren- en pruimenbomen.

³³³ WA, 0003 Oud-rechterlijke archieven, inv. nr. 4534A.

³³⁴ WA, 1107 Stede Grootebroek, inv. nr. 560.

aalbessentuin te Schellinkhout genaamd de Vossenburgh. Dit is een indicatie dat de tuinbouw van Blokker en Zwaag toen ook Schellinkhout had bereikt.³³⁵ Toch was niet al deze tuinbouw op Hoorn gericht. Immers, de Streek had haar eigen verbindingen, zoals de Broekerhaven. Dat de tuinbouw in de Streek zo diep geworteld was, blijkt uit het feit dat veel veehouders er wat kleinschalige tuinbouw op na hielden – veel meer dan in de rest van oostelijk West-Friesland. Zo had Pietertje Jans op Schellinkhout dertien melkkoeien, maar tevens “een huys met 307 roede erf beplant met vrugtboomen”. Daarnaast had Jan Oostwouder te Hoogkarspel bij zijn overlijden in 1735 vele debiteuren. Hij moest voornamelijk nog geld ontvangen over geleverde kaas en varkens, maar er was mede een kleine openstaande post wegens een mand peren.³³⁶

Dit kwam in de rest van oostelijk West-Friesland evenzeer voor, maar dus op veel kleinere schaal. Het was met name productie voor de consumptie in de directe omgeving. In een inventaris van een boerderij te Obdam uit 1737 staan bijvoorbeeld een boomgaard en enkele appelmanden vermeld. De enige echte tuinbouw was kool als gewas binnen de akkerbouw. Zo had Cornelis Meerboer van Hoogwoud in 1732 kool gezaaid en geoogst.³³⁷

3.5. Wederom razende rundersterfte (1744-1754)

In het najaar van 1744 kwam de veepest weer terug in alle hevigheid.³³⁸ Binnen enkele maanden stierf 84,6% van alle runderen in oostelijk West-Friesland (kaart 3.5.1). Tegen het voorjaar van 1745 was de veepest alleen nog in sommige stallen van het noordwesten niet doorgedrongen. Vooral Lambertschaag wist de ziekte nog even te weren, maar dit was niet meer dan uitstel van executie.³³⁹

3.5.1. Veeteelt

Het lastige van de veepest was de lange duur, nog in 1754 stierven er veel runderen aan de ziekte. De inventarissen laten het verminderde aantal runderen duidelijk zien (tabel 3.5.1.1). Opvallend genoeg waren er gemiddeld eveneens minder kalveren. Tijdens de eerste veepestgolf was dit anders, toen waren er juist meer. Immers, boeren hielden toen meer kalveren aan om de veestapel weer op peil te krijgen. Dit gebeurde tijdens de tweede veepestgolf ook, maar toen konden er nauwelijks meer

³³⁵ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2459 en 2466.

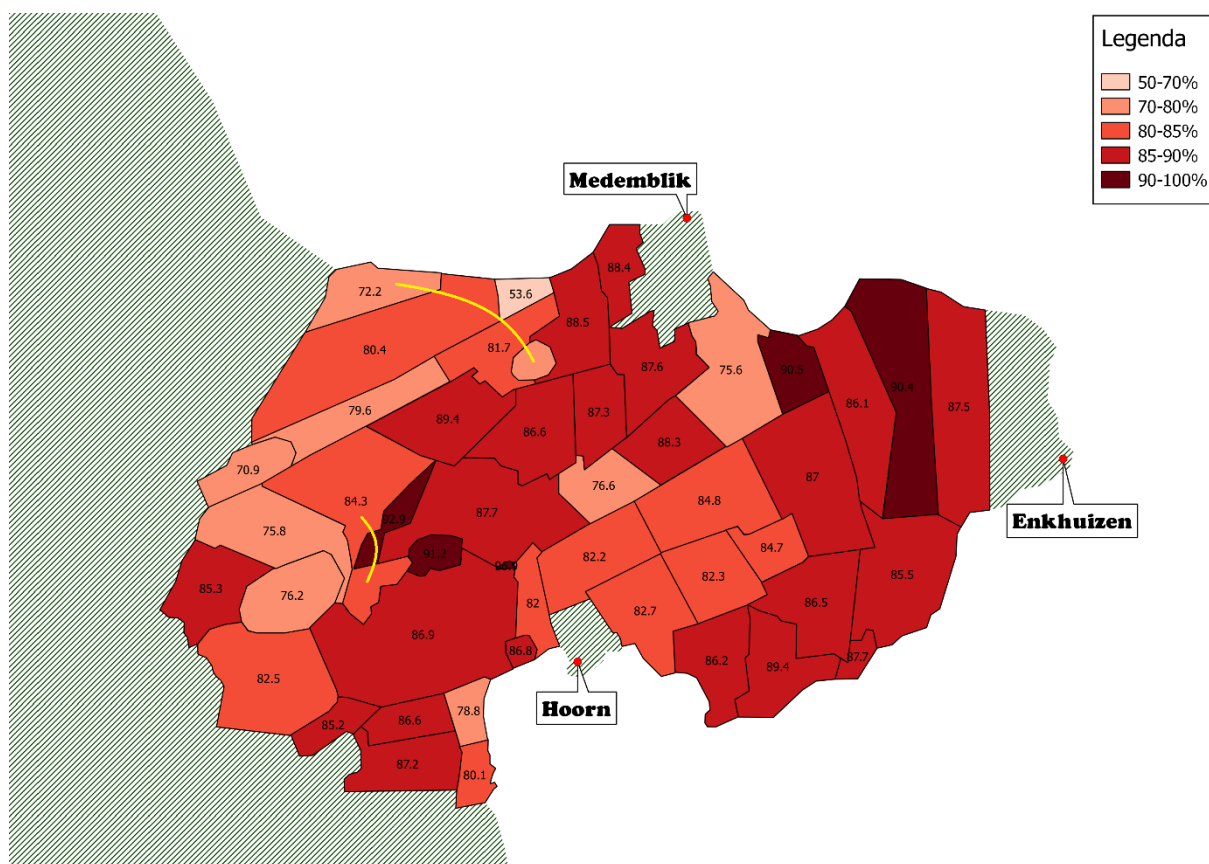
³³⁶ WA, 0003 Oud-rechterlijke archieven, inv. nr. 4785; WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1669.

³³⁷ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2010 en 4076.

³³⁸ Het inventarissenbestand bevat geen inventarissen van het najaar van 1744, daarom zal ik bij de statistiek het jaar 1744 rekenen als veepestvrij jaar.

³³⁹ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1651.

kalveren worden aangehouden voor de fok, omdat er normaal al weinig kalveren vetgemest werden. Voor de eerste veepest fokten boeren minder zelf en werden meer kalveren vetgemest. Bij de tweede veepest was de fokkerij wijdverspreid en de kalvermesterij veel minder. Veel meer kalveren aanhouden was daarom nauwelijks mogelijk.

Kaart 3.5.1: Percentage gestorven runderen ten opzichte van het totaal aantal runderen (najaar 1744 – voorjaar 1745)³⁴⁰

Tabel 3.5.1.1: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1735-1765) ³⁴¹			
	1735-1744	1745-1754	1755-1765
Aantal inventarissen	55	42	54
Gemiddeld aantal runderen	12,5	8,1	11,4
Gemiddeld aantal pinken	2,2	2	2,3
Gemiddeld aantal kalveren	1,9	1,4	2,2

³⁴⁰ Ibidem.

³⁴¹ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden.

Vanzelfsprekend was niet elk jaar even zwaar. In de jaren 1745-1746 waren er slechts gemiddeld vijf runderen per inventaris. Het jaar 1753 was een mild jaar. De negen inventarissen uit dat jaar bieden een gemiddelde van 11,6 runderen. Deze aantallen zijn echter allemaal hoog, want met een sterfte van 84,6% in de eerste maanden van de uitbraak, zouden er veel minder runderen geweest moeten zijn. Dit was alleen mogelijk door een snelle aanvulling met nieuw vee. Door de grote kalversterfte, kon dit maar beperkt met eigen fok. Import was nodig, maar niet altijd mogelijk. Immers, de veepest was wijdverspreid in noordwest Europa. Bovendien, importheffingen werden nauwelijks beperkt. Handel werd zelfs bemoeilijkt door extra regelgeving, om zo de verspreiding van de ziekte tegen te gaan. Er moest officieel op papier worden vastgelegd door de lokale autoriteiten dat een koe uit een schone stal kwam, voor deze verhandeld mocht worden.³⁴²

Vanzelfsprekend kostte een nieuwe veestapel veel geld. Zo was Jan Dijkuijt van de Oudendijk in 1755 maar liefst 600 gulden schuldig aan zijn zoon Cornelis, omdat deze zijn vader steeds geld had geleend om nieuwe koeien te kunnen kopen.³⁴³ De belastingen konden daarom vaak nauwelijks opgebracht worden. Niet voor niets diende een groot aantal West-Friese dorpen in 1745 een verzoekschrift in om een deel van de nog openstaande grondbelasting kwijt te schelden.³⁴⁴

De veepest had wel een groot voordeel voor ons historici. Het stimuleerde namelijk de rundveeadministratie. Daardoor weten we dat er in 1744 totaal 19.984 koeien waren in oostelijk West-Friesland (tabel 3.5.1.2). De meeste koeien graasden in de dorpen van het Laaggelegen Gebied. Op Ursem waren er zeshonderd koeien, terwijl er op de kreekrug te Benningbroek maar 336 koeien waren. Het kleine Hauwert alleen al telde zelfs 525 koeien, te Schellinkhout graasden er ruim honderd minder. Er waren uitzonderingen. Oudendijk had niet veel meer koeien dan Binnenwijzend, terwijl Oudendijk wel vele malen groter was. Dit maakte des te meer uit, omdat Binnenwijzend meer akker- en tuinbouw had dan Oudendijk. Oudendijk kende dan wel meer weiland, maar daarmee was niets gezegd over de grondkwaliteit, die te Binnenwijzend dus beter was. De veepest bracht niet alleen door sterfte bijzondere veranderingen teweeg in aantallen koeien. De veepestuitbraak zorgde er bijvoorbeeld in Hoorn voor dat binnen een paar jaar het aantal koestallen enorm toenam. Mogelijk lag dit aan een combinatie van consumptiezuiveltekorten en goedkoop hooi.³⁴⁵

³⁴² Gijsbers, *Kapitale ossen*, 94-95.

³⁴³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2422.

³⁴⁴ Zie hiervoor de introductie van paragraaf 3.4.

³⁴⁵ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 62, pp. 201-202. Het is niet zeker dat het hooi goedkoper was, maar het is wel zeer waarschijnlijk. Immers, er zal sprake geweest zijn van een overproductie aan hooi, omdat er veel minder vee was om het op te eten.

Tabel 3.5.1.2: Aantallen koeien (anno 1744) ³⁴⁶			
	Aantal koeien		Aantal koeien
Aartswoud en Bennemeer	292	Oosterleek	50
Abbekerk	410	Oostwoud	458
Avenhorn	254	Opmeer	273
Baarsdorpermeer	130	Opperdoes	407
Berkmeer	153	Oudendijk	328
Benningbroek	336	Schardam	61
Berkhout	1510	Scharwoude	164
Binnenwijzend	249	Schellinkhout	420
Bovenkarspel	637	Sijbekarspel	491
Dampten	172	Spanbroek	784
De Grote Waal	42	't Leekje	28
Grootebroek	688	Twisk	676
Grosthuisen	273	Ursem	600
Hauwert	525	Venhuizen	719
Hem	403	Wadway	101
Hensbroek	343	Wervershoof	344
Hoogkarspel	830	Westerblokker	334
Hoogwoud	1003	Westwoud	656
Lambertschaag	103	Wijdenes	236
Lutjebroek	640	Wogmeer	372
Midwoud	258	Wognum	932
Nibbixwoud	204	Zwaag	574
Obdam	645	Zwaagdijk	439
Oosterblokker	437	Totaal	19984

Op deze manier kwamen ook enige langlopende ontwikkelingen tot uiting. Te Zwaag waren er 574 koeien, wat met dank aan de uitbreidende tuinbouw veel minder was dan de 737,5 in 1611. Bij Oostwoud bleef het aantal koeien tussen 1616 en 1744 juist redelijk stabiel (respectievelijk 477 en 458 koeien). Spanbroek kende een toename van 704,5 koeien in 1707 naar 784 in 1744. De drie buurdorpen Abbekerk, Opperdoes en Twisk hadden een uitzonderlijk hoog aantal koeien vergeleken

³⁴⁶ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1651.

met de dorpsgroottes en het feit dat er ook nog veel grond voor akker- en tuinbouw werd gebruikt. Het is aannemelijk dat deze drie dorpen profiteerden van het lage land van Midwoud en Oostwoud. Laag, nat land werd meestal vaker gebruikt als hooiland. Wanneer Abbekerkers, Opperdoezers en Twiskers hooi haalden uit Midwoud en Oostwoud, kon meer van hun eigen land als weide gebruikt worden. Daarom zijn ook de runderaantallen van Midwoud en Oostwoud niet zo hoog.

Tabel 3.5.1.3: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1745-1754)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	18	0	0%
Laaggelegen Gebied	8	0	0%
Noordwestelijke Kreekrug	79	4	4,8%
De Streek	26	0	0%
Totaal	131	4	3%

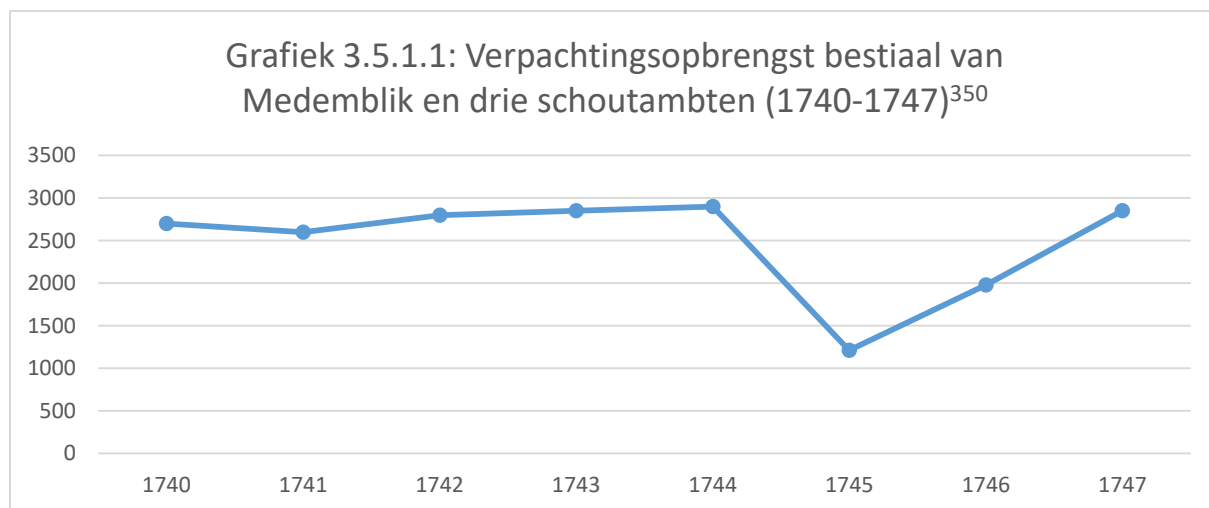
De veepest beïnvloedde vanzelfsprekend net als bij de eerste veepestgolf wederom de vetweiderij. Hoewel er niet veel inventarissen zijn uit deze periode met een gebruiksindicatie, biedt hetgeen dat er is een eenduidig beeld: de vetweiderij werd flink ingekrompen (tabel 3.5.1.3). Typerend hiervoor was de boerderij van Jacob Warmenhuijsen te Hauwert in 1751. Hij had slechts vier gebeterde koeien – geen zieke of ongebeterde. Dit duidt erop dat hij waarschijnlijk niet lang voor het opmaken van de inventaris last had gehad van de veepest. Deze vier koeien waren door de notaris eerst opgeschreven als ‘gelde’, dus als vleeskoe. Voor de akte werd voltooid, werd het woord ‘gelde’ doorgehaald. Het lijkt er daarom op dat de decimering van zijn veestapel deze boer gedwongen had om zijn vleeskoeien te gaan gebruiken als melkkoeien, om zo zijn inkomen zoveel mogelijk op peil te kunnen houden.³⁴⁷

Al met al leed de vleesproductie dus onder de veepest. Niet toevallig onderging de verpachting van het bestiaal van Medemblik een flinke dip (grafiek 3.5.1.1). Het herstel kwam tamelijk snel, in 1747 was het bestiaal al weer bijna op het niveau van 1744. Echter, een deel kon opgevangen worden met varkens en schapen. Een andere oplossing was het houden van ossen – de ossenweiderij kwam weer op. Zo had Dieuw Jans op Hoogkarspel in 1747 twee pinkossen, net als Luijtje Dol in het Medemblik van 1751. Dit laat zien dat er sprake was van het opfokken van bulkalveren, in plaats van ossenimport. Kleine aantallen ossen kwamen het meest voor, maar er waren weldegelijk uitzonderingen. In de zomer van 1750 had Dirk Ruijter zes ossen staan op zijn stal te Avenhorn.³⁴⁸ Door het houden van ossen konden boeren meer verdienen met hun bulkalveren – de lege weides boden immers genoeg ruimte.

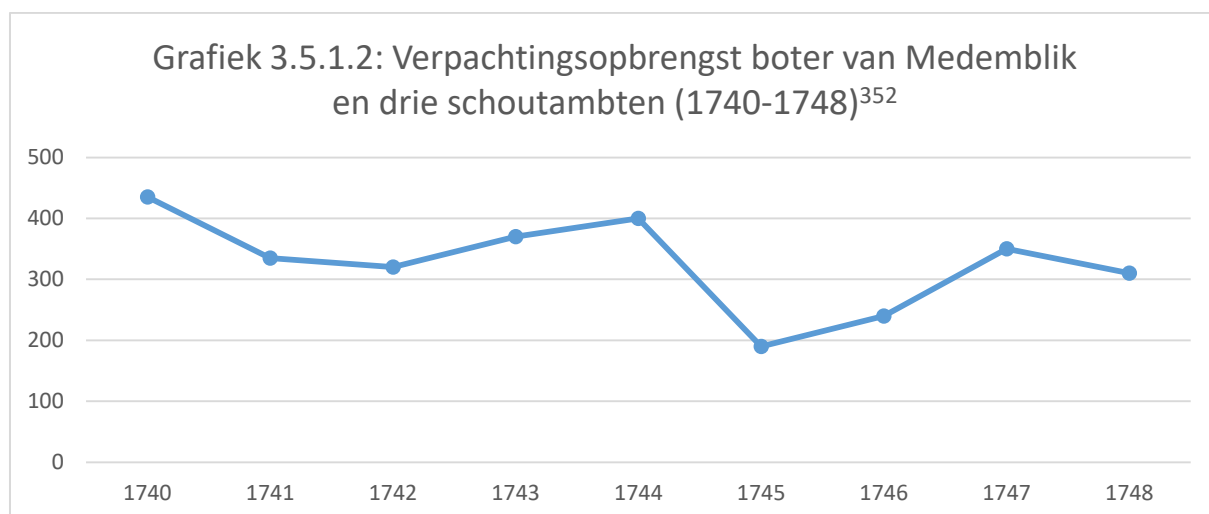
³⁴⁷ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2523.

³⁴⁸ Ibidem, inv. nr. 1673, 2421 en 3270.

Wel was dit zeer risicovol, want ossen hadden ongeveer vijf jaar nodig voor ze geld opleverden.³⁴⁹ De kans dat de veepest langs zou komen in de tussentijd was aanzienlijk. Uiteindelijk waren er dus maar relatief weinig boeren die dit aandurfd.

Bij de melkveehouderij veranderde er weinig in de aard van de productie, maar vanzelfsprekend wel in de productieomvang. De verpachting van de boterimpost van Medemblik dipte dan ook (grafiek 3.5.1.2). De boterimpostverpachting van Enkhuizen ging van 2200 gulden in 1741 naar 1825 gulden in 1747. Bij Hoorn ging deze van 2650 gulden in 1744 naar 1900 gulden in 1745.³⁵¹ Deze afnames vielen mee vergeleken met de veesterfte. Net als bij de eerste veepestgolf is het mogelijk dat boeren boter voor lokale consumptie soms voorrang gaven boven kaas.

³⁴⁹ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 63.

³⁵⁰ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1032.

³⁵¹ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1436; WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

³⁵² WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1032.

Met minder kaas en boter, was er eveneens minder wei en karnemelk om de varkens mee te voeren. Varkens zullen daarom meer gevoerd zijn met gras en andere producten, want ze namen niet in aantal af (tabel 3.5.1.4). In 38,6% van de inventarissen waren varkens aanwezig, dat was nagenoeg hetzelfde als in de periode 1720-1744 (41,8%). Hetzelfde gold voor het aantal varkens per boer: van 6,3 (1720-1744) per inventaris naar 6,2 (1745-1754). In tegenstelling tot de eerste veepest bleef het aantal varkens nu wel op peil. Ongetwijfeld om de vleesproductie op niveau te houden.

Tabel 3.5.1.4: Varkens in inventarissen (1745-1754)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	9	7	23	5	44
Inventarissen met varkens of biggen	0%	28,6%	60,9%	20%	38,6%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	-	2	6,8	6	6,2
Varkens en biggen per rund	0	0,2	0,48	0,1	0,31

Bij de schapen was er meer ontwikkeling, hier nam de verspreiding enigszins toe (tabel 3.5.1.5). Tussen 1720 en 1744 waren er schapen aanwezig in 84,3% van de inventarissen, tijdens de tweede veepest was dit 90,7%. De grootste groei zat in het aantal schapen. Een boer met wolvee had voor de veepest gemiddeld 9,3 schapen en lammeren, tijdens de veepest was dit de helft meer: 14,1 stuks. Veel boeren namen dus extra schapen om hun lege weides te vullen. Deze omschakeling kostte vanzelfsprekend enkele jaren, maar vooral vanaf 1748 waren er veel boeren met grote kuddes. Natuurlijk waren er nog legio agrariërs met maar enkele schapen, maar steeds meer boeren hadden kuddes van dertig á veertig stuks wolvee. Deze werden voor een deel nog steeds lokaal gefokt. Niet voor niets werden er in vier inventarissen rammen opgeschreven. Toch was er tevens import. Zo klaagden sommige boeren uit de dorpen rondom Hoorn in 1750 over de invoer van “een menigte schurfde schapen en ander schurft wolvee”.³⁵³

³⁵³ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 62, pp. 342-344.

Tabel 3.5.1.5: Schapen in inventarissen (1745-1754)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekkrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	9	5	24	5	43
Inventarissen met schapen of lammeren	88,9%	80%	91,7%	100%	90,7%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	15,7	7,8	14,3	16,4	14,1
Schapen en lammeren per rund	2,39	1,95	1,72	1,3	1,77

Het pluimvee bleef redelijk stabiel in aantal (tabel 3.5.1.6). Zo gingen de kippen van gemiddeld 7,3 per inventaris (1720-1744) naar 7,4 tijdens de veepest. Er was één inventaris met een vogelkooi, ditmaal in de Berkmeer.³⁵⁴ Pluimvee was voor boeren derhalve geen oplossing voor de lege weides van de veepest. Er waren wel relatief wat meer geiten, in drie inventarissen waren ze terug te vinden. Een indicatie dat de akkerbouw een van de oplossingen was op de veepestproblemen.

Tabel 3.5.1.6: Pluimvee in inventarissen (1745-1754)			
	Kippen	Eenden	Ganzen
Aantal inventarissen met ...	13	8	1
Gemiddeld per inventaris	7,4	10,9	3

3.5.2. Akkerbouw

Bij de eerste veepest werden veel weiland gescheurd, dit gebeurde wederom. Dirk Lakeman trouwde in 1736 met Dieuwte Adriaans. Ze gingen samen boeren op een boerderij te Zwaag. Bij hun huwelijk hadden ze vijftien koeien. Toen Dieuwte overleed in 1749 waren er met dank aan de veepest nog maar acht. Het aantal schapen lag flink hoger: van vier naar veertig. Toch is het meest opvallende de grond. Bij hun huwelijksinventaris werd er gesproken over bijna 22 morgen grasland, maar bij Dieuwtes overlijden was dit 22 morgen “zoo gras als zaadland”. Daarnaast beschikten ze eerst over één paard en later over twee.³⁵⁵

³⁵⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 3270.

³⁵⁵ Ibidem, inv. nr. 6581; WA, 1702-17 Doop-, trouw- en begraafboeken Hoorn, inv. nr. 108.

Dat sommige agrariërs van grootschalige kaasproductie overstapten naar grootschalige akkerbouw, maakt de inventaris van Maarten Wijerts en Vrouwtje Pieters uit 1753 duidelijk. Zij boerden in de Wogmeer en leefden eerst voornamelijk van de kaasmakerij. Echter, door de geslonken veestapel hadden ze veel minder materiaal nodig om kaas te maken. Aangezien ze veel meer aan akkerbouw gingen doen, moesten ze de akkerbouwproducten ergens in kwijt kunnen. Hier kwamen de ongebruikte kaasmakerspullen van pas. Zo hadden ze onder andere “een kaastobbens met wat haver en boone”, “twee weyvaten vol koorn” en “een weyvat met wat boonen”.³⁵⁶

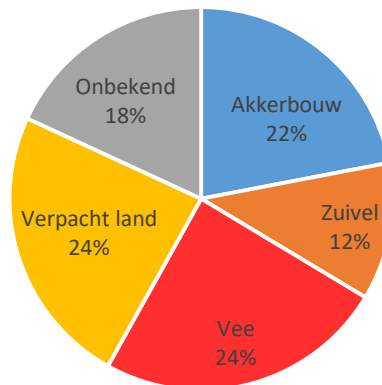
De toename van de akkerbouw was groot, des te meer omdat in de jaren voor de veepest de akkerbouw zo in omvang was afgenomen vanwege het slechte weer. 22,7% van de inventarissen uit de periode 1740-1744 waren van boerderijen met akkerbouw, tijdens de tweede veepest was dit 45,2%. Toch was dit geen enorme toename. Het was immers veel minder dan de 71,4% van de eerste veepest. Het was zelfs iets minder dan de 46,6% over de periode 1720-1744. Mogelijk was er meer akkerbouw dan de inventarissen op het eerste gezicht laten zien. Het aantal paarden nam namelijk wel flink toe. Twee derde van de inventarissen uit deze periode bevatten paarden, gemiddeld 1,8. Dit was zelfs meer dan tijdens de eerste veepest. Dit is enigszins vertekend door een Medemblikker met wel acht paarden. Zonder deze boer waren er per boer met paarden gemiddeld 1,6, wat weer vergelijkbaar was met de eerste veepest.

De invloed van de akkerbouw moeten we derhalve niet onderschatten. In veel inventarissen staan grote posten voor akkerbouwproducten bij de nog openstaande tegoeden. De voorgedijrekeningen van de weeskinderen van Jan Korver te Sijbekarspel bieden een helder voorbeeld van het belang van akkerbouw tijdens de veepest (grafiek 3.5.2.1). Meer dan een vijfde van de inkomsten bestond uit akkerbouw, in de vorm van bonen, gerst, koolzaad en vlas. Zuivel vormde slechts 12% van het inkomen. Helaas werden enkele posten niet concreet geformuleerd. Dit was 18% van het inkomen en bestond waarschijnlijk grotendeels uit vee en zuivel. Bij het vee waren de inkomsten van lammerenverkoop verreweg het grootst. Voor Korvers kinderen lag de belangrijkste inkomstenbron dan ook in de schapenhouderij. Hierin zit de verklaring voor de relatief milde toename van de akkerbouw. Bij de tweede veepest boden schapen vulling voor de lege weides, die daarom niet allemaal omgeploegd hoefden te worden om inkomsten te genereren. Bovendien, akkerbouw was moeilijk door het weer. Gedurende de tweede veepest waren er veel zeer natte en zeer droge jaren, gepaard gaande met veel zomerse hagel en noodweer.³⁵⁷ Dit maakte de schapenhouderij tot een praktischer alternatief dan akkerbouw.

³⁵⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4078.

³⁵⁷ Buisman, *Weer deel 5*, 939; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 6: 1751-1800* (Franeker 2014) 1010.

Grafiek 3.5.2.1: Verdeling inkomsten boerderij te Sijbekarspel (november 1751 en juli 1752)³⁵⁸

De rekeningen van Korvers kinderen zijn niet representatief voor geheel oostelijk West-Friesland. Op de Noordwestelijke Kreekrug was er immers het meeste akkerbouw van heel oostelijk West-Friesland. 60,9% van de boerderijen kende daar enig akkerbouw. Ook daar was de toename van akkerbouw niet zeer indrukwekkend vergeleken met de eerste veepest. Desondanks, voor veel boeren was akkerbouw een belangrijk onderdeel van het agrarisch bedrijf, ook al domineerde het dus niet. Zo hadden in 1749 34 van de 72 boerderijen van Spanbroek ingezaaid land. Totaal werd er dat jaar 90,8 morgen ingezaaid, wat neerkwam op 2,7 morgen per boerderij. Boeren hadden derhalve geen enorm akkerbouwareaal, maar onbeduidend was het zeker niet.³⁵⁹

In minder inventarissen van de Noordwestelijke Kreekrug werd vlas genoteerd, aangezien wol een belangrijkere rol ging spelen. Daarnaast verloor haver enig terrein, waarschijnlijk omdat er vanwege de veepest minder veevoer nodig was. Dit bood ruimte aan een graansoort die niet als veevoer werd gebruikt: gerst. Deze graansoort werd dan ook vaker in inventarissen opgeschreven.

De vijf inventarissen van Streker boerderijen bevatten geen enkele indicatie van akkerbouw. Wel had Dieuw Jans te Hoogkarspel een stuk houtland. In de Streek lag het antwoord op de veesterfte dan ook niet in de akkerbouw, maar in de tuinbouw, zoals straks duidelijk zal worden.

In het Laaggelegen Gebied was er slechts in twee van de vijf inventarissen sprake van akkerbouw. Deze twee waren van een boerderij op Hensbroek en een in de Wogmeer. Waarschijnlijk

³⁵⁸ Deze grafiek biedt geen perfect beeld. Het is aannemelijk dat (delen van) de koeien al verkocht waren, waardoor de enige zuivelinkomsten kwamen van de producten die nog op de boerderij aanwezig waren bij het overlijden van Jan Korver. WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4774B.

³⁵⁹ Onder de 72 boerderijen heb ik ook de huishoudens gerekend met slechts één koe of enig ingezaaid land. WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 236.1.

hadden veel boeren in het Laaggelegen Gebied last van wateroverlast in de natte jaren, waardoor akkerbouw nauwelijks mogelijk was. In ieder geval liep de wateroverlast in de Westerkogge in de voorgaande periode uit de hand. In 1744 werden daarom vijzels geïnstalleerd in de poldermolens bij Avenhorn. Dat dit niet voldoende was, blijkt uit het feit dat al weer in 1754 verbeteringen nodig waren. Toen gingen de poldermolens aan de Zuiderzee op de schop.³⁶⁰

Het Stedelijk Gebied kende wel meer akkerbouw. In drie van de negen inventarissen waren er sporen van akkerbouw te bespeuren. In de voorgaande periode was dit slechts drie van de 32 inventarissen. Het ging hierbij om graan en in één geval rode mosterd te Opperdoes. Dit was opvallend, want het ging evenzeer gepaard met een toename van tuinbouw. Veel grond rond de steden Hoorn en Medemblik was al geschikt voor akkerbouw, want Opperdoes en Zwaag hadden bijvoorbeeld veel profijt van de kreekrug. Maar dit land was voor een groot deel gewoon als weiland in gebruik, vanwege de levering van consumptiemelk en dergelijke aan de stad. Toen de veepest uitbrak, kwam een groter deel van deze productie binnen de stadsmuren te liggen en kon de vrijgekomen grond goed gebruikt worden voor akkerbouw.

3.5.3. Tuinbouw

De tuinbouw in de dorpen die op de stad gericht waren groeide in omvang. Drie van de vier inventarissen van tijdens de veepest waren van tuinders: twee van Zwaag en een van Westerblokker. Wederom waren dit vooral boomgaarden. Op Zwaag had Marijtje Hofland zelfs een boerderij met een boomgaard van wel vijf morgen. Toch werden er naast dit 'woudlant' ook steeds tuinen genoemd, wat waarschijnlijk deels wijst op meer groenteteelt. Mogelijk zat in dit laatste de voornaamste reactie op de veepest bij deze dorpen. Immers, fruitbomen vormden geen tijdelijke oplossing op de veesterfte, aangezien het jaren duurde voordat fruitbomen vruchtdragend waren. De vierde inventaris, die zonder tuinbouw, was van een boerderij te Opperdoes. Hierbij was geen grootschalige tuinbouw, maar wel een boomgaard bij de boerderij. Ondanks dat dus legio boeren mogelijk aan tuinbouw begonnen of hun tuinderspraktijken uitbreidden, was geen van de drie boerderijen een gespecialiseerd tuindersbedrijf. Het was altijd in combinatie met vee en in een geval tevens akkerbouw.³⁶¹ De tuinbouw in en vlak rondom de stad lijkt niet of nauwelijks gegroeid te zijn. Althans, meer dan kleine (hobby)tuintjes van boeren en burgers ben ik niet tegengekomen.

In de Streek groeide de tuinbouw net als in de dorpen van het Stedelijk gebied. In drie van de vijf inventarissen was sprake van tuinbouw. Dit draaide allemaal om fruitbomen. Helaas is er geen

³⁶⁰ Borger, *De Veenhoop*, 55-56.

³⁶¹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2531 en 3269.

inventaris met groenteteelt uit deze periode overgeleverd. Ongetwijfeld zal de groenteteelt vooral in Stede Grootebroek gestimuleerd zijn, aangezien deze daar al redelijk omvangrijk was. Wel is het opvallend dat in de andere dorpen vooral de fruitteelt gegroeid lijkt te zijn. Zoals gezegd, fruitbomen leverden niet direct inkomen op, maar waren een langetermijninvestering. Evenwel, voor boeren die genoeg kapitaal hadden of dit konden aantrekken, kon dit juist een goed moment zijn om te investeren in fruitbomen. De alternatieven voor grondgebruik waren tijdens de veepest logischerwijs beperkter.

Op de Noordwestelijke Kreekrug en in het Laaggelegen Gebied was tuinbouw in ieder geval geen uitkomst. Het kwam wederom niet verder dan kleine boomgaarden en moestuintjes. In wezen nam tuinbouw zelfs een minder belangrijke positie in. Eerder waren er geregeld boeren die enig kool verbouwden, maar dit verdween uit hun bedrijfsvoering. In de inventarissen uit de periode van de tweede veepest staan daarom geen indicaties van kool. Mogelijk werd de koolproductie van de Streek der mate groot en professioneel, dat de boeren van de Noordwestelijke Kreekrug daar niet tegenop konden concurreren.

3.6. Bevindingen (1650-1754)

De prijzen daalden, vooral na 1670. De crisis die was geboren vroeg veel creativiteit van boeren. Voor een groot aantal boeren bij de steden en in de Streek lag het antwoord in de tuinbouw – enkele specialiseerden zich er zelfs volledig in. Toch combineerden veel agrariërs tuinbouw met veehouderij. Ook zorgden visserij en andere beroepen voor risicospreiding.

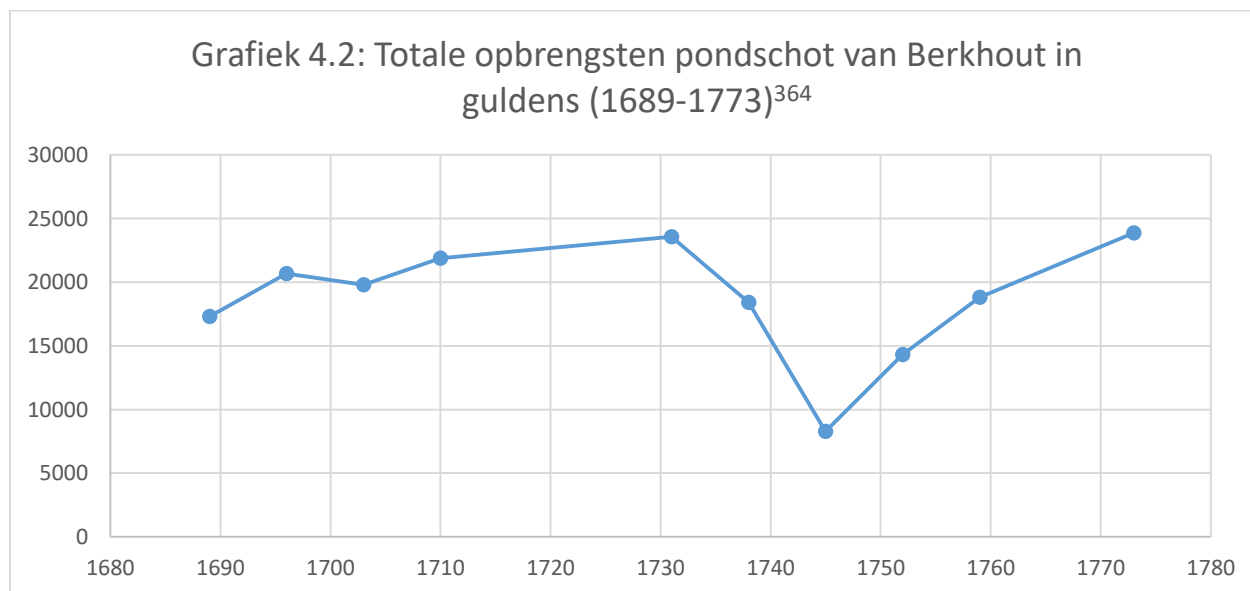
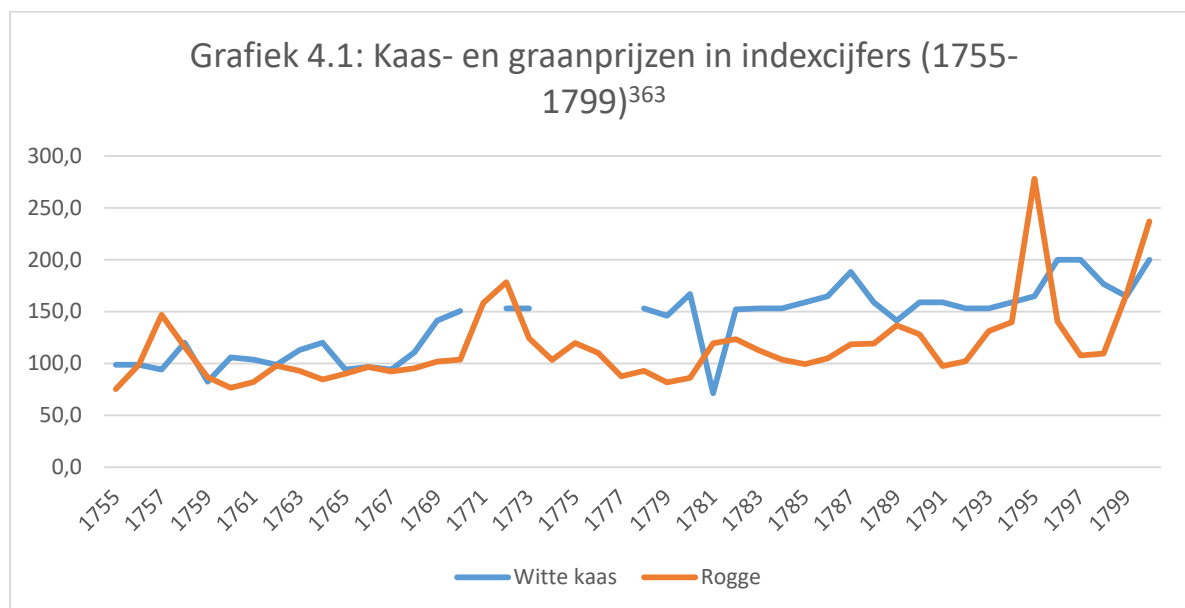
Het weer veranderde. Omtrent 1700 werd het warmer en droger, waardoor de veestapel groeide en de akkerbouw meer ruimte kreeg. In en na 1738 gebeurde precies het tegenovergestelde: door meer regenval kromp de veestapel en werd akkerbouw zeer beperkt. Ook de dijkdoorbraak van 1675 bracht een fikse klap. Daarnaast had de doorbraak van de Uiterdijk bij Blokker in 1702 een sterke lokale impact. Toch zat de belangrijkste invloed van de natuur op de landbouw in deze periode in de uitbraak van de veepest. Bij de eerste veepestgolf werd voornamelijk de akkerbouw flink gestimuleerd. Dit was tevens het geval bij de tweede veepest, maar in mindere mate. Toen was voor veel boeren vooral het schaap een uitkomst. De heftigheid van de runderziekte zorgde voor veel meer vindingrijkheid, zoals bij de fruit- en groenteteelt. Enkelingen zochten zelfs hun heil in de ossenweiderij.

De bevolkingsomvang liep flink terug. Dit had eerst extensivering tot gevolg, tot ongeveer 1670 nam de vetweiderij toe. Voornamelijk door de komst van hannekemaaiers kwam er meer arbeid beschikbaar. Daardoor sloeg de extensivering snel om in intensivering. Vetweiderij maakte weer plaats voor melkveehouderij. Uiteindelijk maakte het tevens de groei van akkerbouw mogelijk. Toch was de echte drijfveer van de akkerbouwtoename er een van politieke aard. De oorlogen van eind zeventiende

en begin achttiende eeuw beperkten de graanhandel, wat de vraag naar lokaal geteeld graan deed toenemen. Daarnaast werd de al matige ossenweiderij nog meer ontmoedigd door de importheffingen op vet vee in 1686. Het verdween zelfs zo goed als helemaal met de heffingen van de jaren 1720. Dat dit echt een gevolg was van deze politieke maatregelen, werd duidelijk toen er weer tijdelijk ossen werden geweid vanaf 1741. Toen werden namelijk de heffingen verlaagd.

4. Beter boeren (1754-1811)

Nadat de veepest in 1754 weer geleidelijk verdween, kwam de agrarische sector in beter vaarwater. De kaasprijzen stegen, in 1800 kregen boeren tweemaal zoveel voor een pond kaas als in 1755 (grafiek 4.1). Uitzonderlijk lage kaasprijzen als in de jaren 1730 kwamen al in de jaren 1750 zelden voor. Agrarisch West-Friesland kreeg de kans te herstellen van de veepest.³⁶²

³⁶² Allen, 'Price indices'; Van Zanden, 'Prices'.

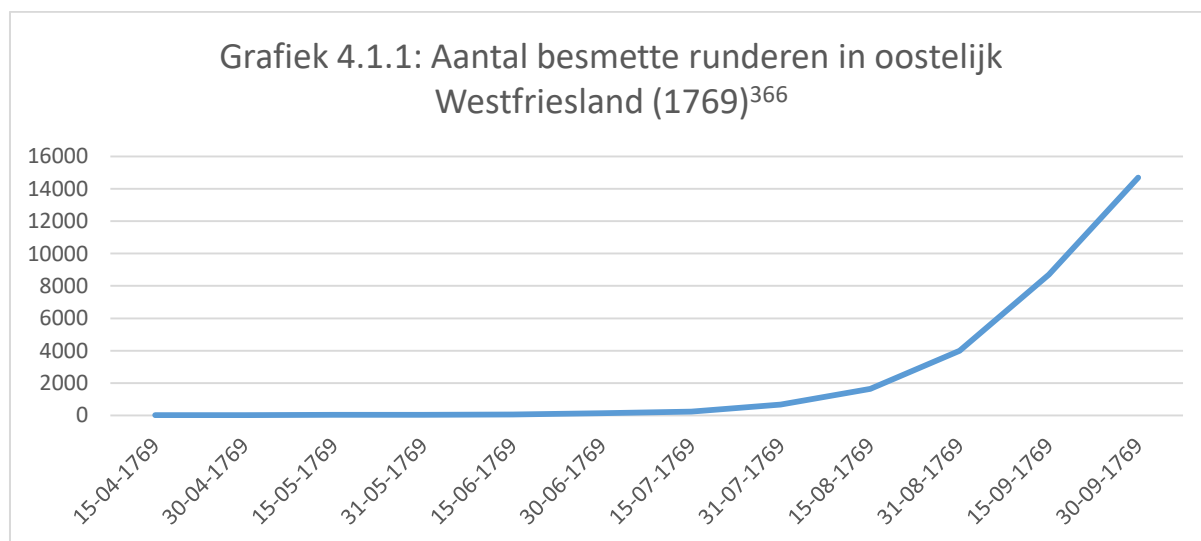
³⁶³ Ibidem. Bij de indexcijfers is het gemiddelde over de periode 1755-1760 als 100 genomen.

³⁶⁴ WA, 1322 Dorpsbestuur en gemeentebestuur Berkhout 1477-1925, inv. nr. 38.

De pondboeken van Berkhout illustreren hoe snel het herstel ging (grafiek 4.2). De pontschotbelasting was gebaseerd op de totale waarde van de belangrijkste bezittingen van een huishouden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan land, vee en obligaties. Er werd tevens rekening gehouden met eventuele schulden. De veepest sloeg een diep gat in het kapitaal van de inwoners van Berkhout, maar het herstel ging bijzonder snel. Al in 1773 werd er een record aan pondschot betaald.

4.1. Verschrikking voorbij? (1754-1780)

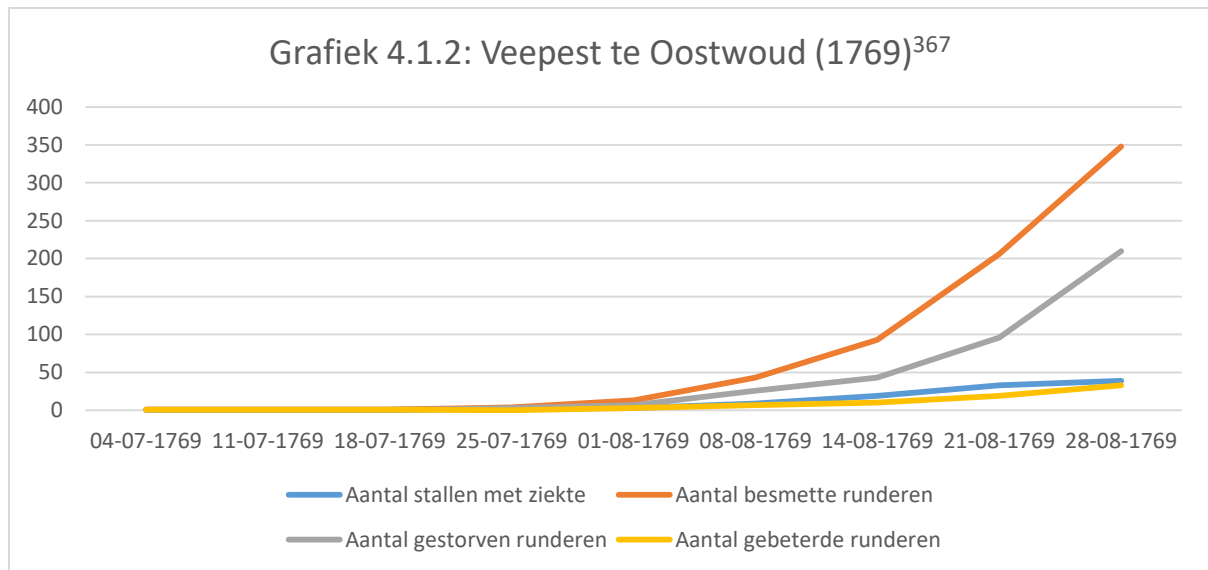
De crisis was dus overwonnen, maar niet alle problemen waren gelijk de wereld uit. De veepest zou namelijk wederom terugkeren. Met de opening van het importseizoen in het voorjaar van 1769 dook de ziekte weer op. De eerste besmettingen in oostelijk West-Friesland waren te Aartswoud en Benningbroek. Geleidelijk openbaarde de veepest zich ook in andere dorpen. Hoe meer beesten er onder de ziekte leden, hoe sneller de veepest zich verspreidde (grafiek 4.1.1). Er kwamen meer invoerbeperkingen, maar dit was al te laat. In 1770 kwam er zelfs een geheel verbod op het invoeren van Deens vee.³⁶⁵

De verspreiding van de veepest binnen een dorp nam eveneens exponentieel toe (grafiek 4.1.2). Arent Bakker te Oostwoud vond begin juli de eerste besmette koe van zijn dorp in zijn kudde. Drie weken later vond dorpsgenoot Dirk Meurs vier zieke koeien in zijn stal. Daarna ging het snel. Binnen twee maanden na de eerste signalering was al meer dan driekwart van de runderen op Oostwoud besmet met de veepest.

³⁶⁵ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 94.

³⁶⁶ NHA, 3 Gecommitteerde Raden, inv. nr. 1413.

4.1.1. Veeteelt

Het mag niet verbazen dat boeren na de veepest een ambivalente houding aannamen. Aan de ene kant wilden ze hun bedrijf weer aanpassen aan de normale omstandigheden en de kansen die de goede prijzen boden, maar aan de andere kant waren ze nog voorzichtig en huiverig. Immers, de veepest kon weer terugkeren en de prijzen weer kelderen. Toch voerden boeren een paar belangrijke veranderingen door in hun bedrijfsvoering.

Om te beginnen werd de ossenweiderij door de meeste boeren losgelaten. Als uitloper van de veepest waren er nog redelijk wat boeren die eind jaren 1750 ossen hadden. Zo had Maartje Deckers op Obdam in 1755 “een veers oss” grazen. Te Spierdijk had Cornelis Kelis in datzelfde jaar “een swarte tweejarige os”. Sommige boeren pakten het groter aan. Ariën Backer van Hensbroek had maar liefst tien ossen in 1759. Toch viel dit aantal wel mee vergeleken met zijn veertig koeien en vijftien kalveren. Daarnaast waren er op zijn twee boerderijen nog schapen, varkens en paarden. Backer was derhalve een grote boer die de financiële speelruimte had om in een groot aantal ossen te investeren.³⁶⁸

Na de jaren 1750 verdween de ossenweiderij zo goed als helemaal. In slechts één inventaris van na die tijd werden ossen genoteerd. Jan Bakker en Trijn Claas te Benningbroek hadden in 1774 twee oskalveren.³⁶⁹ Dit wijst erop dat de paar ossen die nog werden geweid van lokale fok waren, een logisch gevolg van de importheffingen en -verboden. Deze importbeperkingen hadden dus het ossenweiden zo goed als helemaal tot een einde gebracht, de veepest bood in wezen niets meer dan een tijdelijke opleving.

³⁶⁷ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1463.

³⁶⁸ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4078.

³⁶⁹ Ibidem, 4779.

Tabel 4.1.1.1: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1755-1780)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	75	14	15,7%
Laaggelegen Gebied	132	22	14,3%
Noordwestelijke Kreekrug	153	20	11,6%
De Streek	122	11	8,3%
Totaal	482	67	12,2%

De vetweiderij, die tijdens de veepest bijna geheel was verdwenen, kwam weer terug op een vergelijkbaar niveau als in de periode voor de veepest (tabel 4.1.1.1). Er lijken nagenoeg geen verschillen te zijn geweest tussen stad en platteland: het grootste deel van de veestapel bestond uit melkkoeien en dan waren er soms nog één of twee vleeskoeien. Er waren slechts enkelingen die er meer hadden, maar er waren zelden meer vlees- dan melkkoeien in een veestapel. Er waren hierop uitzonderingen, zoals Leendert van Rolbergen te Hoorn. Hij had naast was schapen en pluimvee alleen twee vleeskoeien. Hij was echter een meelmolenaar. Wederom was het hebben van een ander beroep de reden achter extensievere vormen van landbouw.

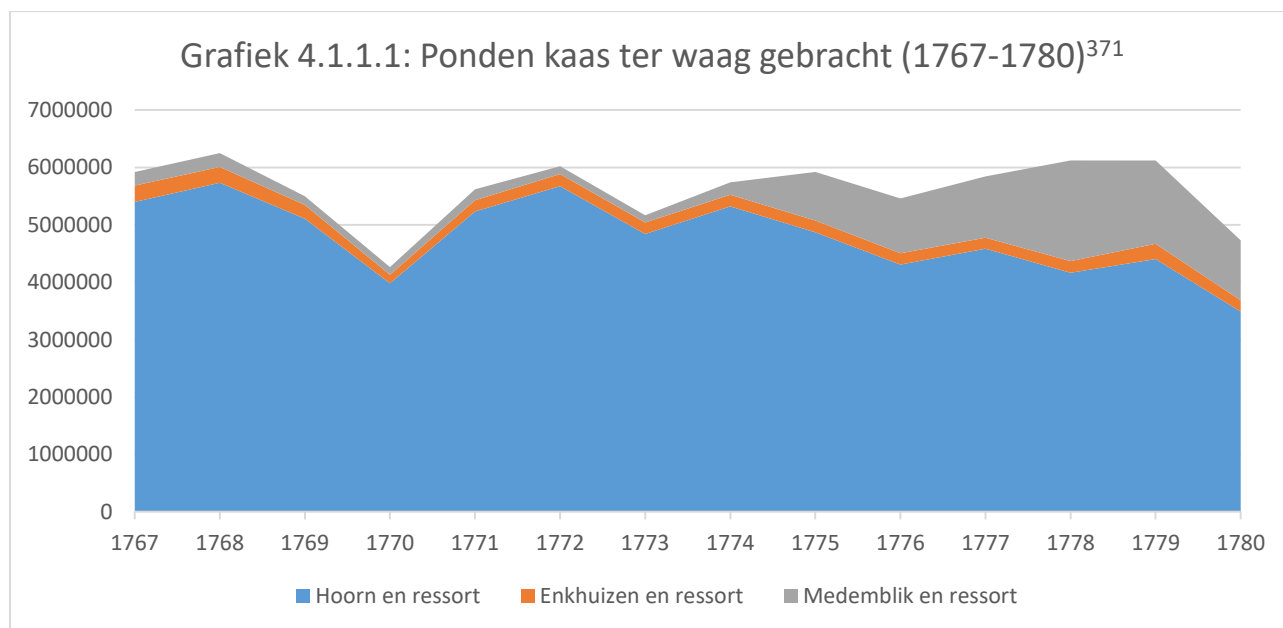
Bij de melkveehouderij bleef in de steden de consumptiezuivelproductie domineren, in combinatie met hoofdzakelijk de botermakerij. Bij de dorpen bleef kaas het belangrijkste, maar mogelijk werd er meer boter gemaakt. Boeren hadden namelijk nog steeds materiaal om boter te maken in overvloed en de bevolking groeide gestaag in omvang (tabel 4.1.1.2). Steeds vaker werden er in inventarissen openstaande tegoeden voor boter genoteerd. Wel bleven dit hele kleine hoeveelheden, wat duidelijk maakt dat boeren wederom alleen voor de lokale markt produceerden.

Hier bleef het niet bij. In steeds meer inventarissen werden roomvaten en -kommen opgeschreven. Eerst kwam dit slechts incidenteel voor, maar vooral vanaf de jaren 1760 met grotere regelmaat. Het lijkt erop dat sommige boeren toen echte roomboter gingen maken van afgeroomde melk in plaats van afgeroomde wei. Desalniettemin waren dit enkelingen, het merendeel der boeren bleef afgeroomde wei gebruiken. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in het feit dat er in inventarissen geen magere kaas werd genoteerd, in tegenstelling tot zoetemelkse kaas. Deze opkomende roomboterproductie zal dan ook voornamelijk geweest zijn voor de lokale markt van de meer gegoede consumenten.

Tabel 4.1.1.2: Totaal aantal dopen per decennium (1750-1779) ³⁷⁰			
	1750- 1759	1760- 1769	1770- 1779
Abbekerk en Lambertschaag (G)	65	79	124
Benningbroek (G)	62	65	74
Grootebroek (G)	79	77	98
Grootebroek (K)	211	187	169
Hauwert (G)	48	40	43
Hem (G)	49	80	80
Hoogwoud (G)	88	115	108
Hoogwoud (K)	176	162	167
Lutjebroek (G)	37	41	45
Lutjebroek (K)	144	93	133
Midwoud (G)	24	24	38
Obdam (G)	54	49	57
Obdam (K)	194	179	260
Oosterblokker (G)	40	37	49
Scharwoude (G)	36	67	31
Schellinkhout (G)	91	96	121
Spierdijk (K)	212	173	171
Twisk (G)	100	124	125
Twisk (M)		26	55
Ursem (G)	97	97	138
Wervershoof (K)	238	303	368
Westerblokker (K)	141	136	147
Westwoud en Binnenwijzend (G)	65	63	69
Zwaag (G)	56	56	43
Zwaag (K)	105	168	146

³⁷⁰ G=gereformeerd, K=katholiek, M=mennoniet. WA, 1702-02 DTB Abbekerk, inv. nr. 3; WA, 1702-05 DTB Benningbroek, inv. nr. 1; WA, 1702-06 DTB Berkhout, inv. nr. 7; WA, 1702-10 DTB Grootebroek, inv. nr. 3-4 en 9; WA, 1702-12 DTB Hauwert, inv. nr. 1-2; WA, 1702-13 DTB Hem, inv. nr. 2-3; WA, 1702-16 DTB Hoogwoud, inv. nr. 2 en 8; WA, 1702-19 DTB Lutjebroek, inv. nr. 1 en 6; WA, 1702-21 DTB Midwoud, inv. nr. 2; WA, 1702-23 DTB Obdam, inv. nr. 2 en 6-7; WA, 1702-24 DTB Oosterblokker, inv. nr. 3; WA, 1702-30 DTB Scharwoude, inv. nr. 1-2; WA, 1702-31 DTB Schellinkhout, inv. nr. 3; WA, 1702-34 DTB Twisk, inv. nr. 2 en 6; WA, 1702-35 DTB Ursem, inv. nr. 2; WA, 1702-38 DTB Wervershoof, inv. nr. 2-3; WA, 1702-39 DTB Westerblokker, inv. nr. 1; WA, 1702-40 DTB Westwoud, inv. nr. 2-3; WA, 1702-43 DTB Zwaag, inv. nr. 2 en 5.

Hoe dan ook, kaas bleef de kern vormen van de West-Friese agrarische sector. Vanaf 1767 zijn er hoeveelheden bekend (grafiek 4.1.1.1). De Hoornse markt was verreweg het grootst ten opzichte van Enkhuizen en Medemblik. In 1767 werd er 5.399.495 pond in Hoorn ter waag gebracht. Wel nam het belang van de Medemblikker markt vanaf 1775 flink toe. Het hoogtepunt lag in 1768, toen er wel 6.250.305 pond kaas op de drie markten werd aangevoerd.

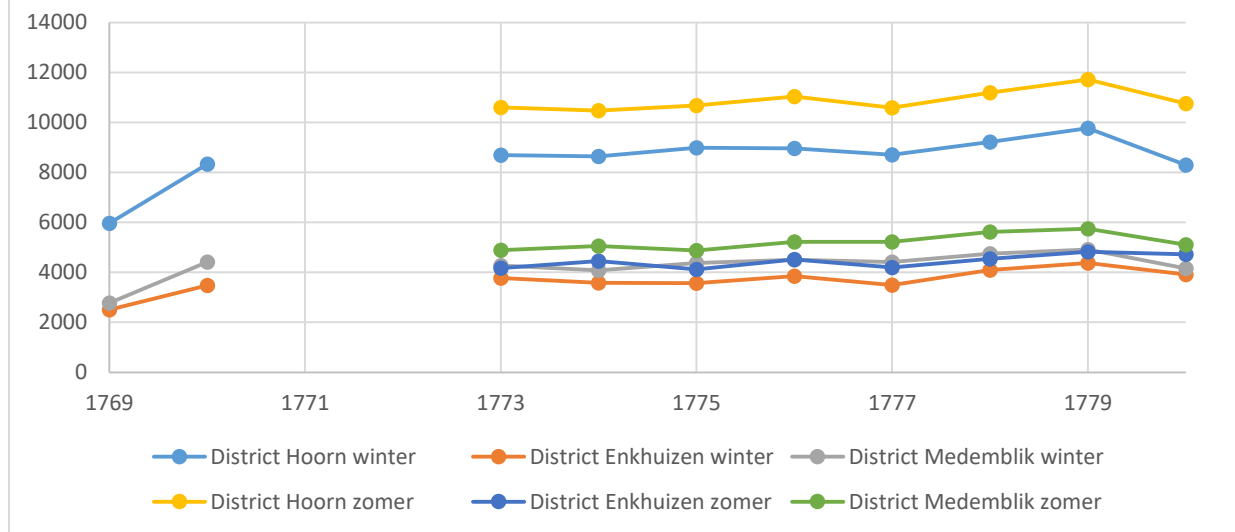

Bij grafiek 4.1.1.1 valt vooral de dip op rond 1770. Vanzelfsprekend kwam deze voort uit de uitbraak van de veepest in 1769. Er zijn aantallen koeien bekend van tijdens deze derde veepestgolf (grafiek 4.1.1.2). Het lijkt erop dat de veestapel met ongeveer een derde verminderde. Hoewel er meer stierf dan dit (een deel betrof immers nieuwe aanwas), was deze veepest vele malen minder heftig dan de tweede veepestgolf, waarbij 84,6% van het vee stierf. Zoals bleek werd er wel zeer veel vee besmet. Derhalve moet de kleinere impact van deze derde veepestgolf liggen aan enige mate van resistentie bij de koeien. Immers, grote delen van het vee waren nazaten van koeien die de tweede veepest overleefd hadden.

De inventarissen kunnen ons inzicht geven in de grootte van de veestapels voor de veepest van 1769 (tabel 4.1.1.3). In de periode 1755-1768 lag het aantal runderen per inventaris lager dan in de periode van voor de tweede veepest. Dit kwam, zoals zal blijken, door meer akker- en tuinbouw. Aangezien deze ontwikkeling niet opging voor het Laaggelegen Gebied, was daar wel sprake van een toename van het aantal runderen.

³⁷¹ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 29.

Grafiek 4.1.1.2: Aantallen koeien in oostelijk West-Friesland
(1769-1780)³⁷²

Tabel 4.1.1.3: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1755-1780)³⁷³

	1755-1768	1769-1780
Stedelijk Gebied	11,2	12,6
Laaggelegen Gebied	15,3	12,4
Noordwestelijke Kreekrug	10,7	11,1
De Streek	9,8	11,3
Totaal	12	11,7

Na de veepestuitbraak in 1769 nam het aantal runderen per inventaris iets toe, behalve in het Laaggelegen Gebied. Gemiddeld waren er in totaal maar iets minder runderen per bedrijf: van 12 (1755-1768) naar 11,7 (1769-1780). Dit terwijl de veepest niet verdween na 1770. In plaats daarvan bleef de ziekte rondsluimeren, met af en toe een grote uitbraak. Zo stierven er tussen oktober 1772 en maart 1773 totaal 3425 runderen. Het aantal van 3425 runderen werd in 1769 al binnen vijf maanden bereikt, terwijl de ziekte toen nog lang niet uitgeraasd was.³⁷⁴ Uiteindelijk stierf totaal 63% van de besmette dieren. Dat deze uitbraak minder schade veroorzaakte, kwam voort uit de minder brede verspreiding. In het ene dorp kon deze heel heftig zijn, terwijl het andere dorp bijna ongemoeid bleef. Zo werden er te Abbekerk en Twisk respectievelijk 113 en 147 koeien ziek, terwijl er te Lambertschaag en Midwoud maar acht en zes koeien ziek werden.

³⁷² Ibidem, inv. nr. 41.

³⁷³ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden.

³⁷⁴ NHA, 3 Gecommitteerde Raden, inv. nr. 1413.

Na deze uitbraak kwakkelde de ziekte weer voort. Hier en daar werden enkele kuddes in enkele dorpen getroffen. Vanaf het najaar van 1777 begon de ziekte langzaam te verdwijnen. Niet voor niets nam het totale aantal koeien weer toe (grafiek 4.1.1.2). Eind 1779 ging het weer goed mis. De veepest brak wederom op grote schaal uit. De sterftcijfers van 1772-1773 werden overtroffen, maar het was wel minder erg dan in 1769-1770.

Bij het jongvee veranderde eveneens het een en ander. Voor de tweede veepestgolf waren er in 75,2% van de inventarissen pinken aanwezig. In deze periode lag dit percentage op 67,5%. Daarnaast waren er minder pinken per inventaris. Voor de tweede veepest had een boer met pinken er gemiddeld 3 (1720-1744), maar later was dit 2,7 (1755-1780). De verspreiding van de kalveren nam iets toe: van kalveren in 54,1% van de inventarissen (1720-1744) naar 59,3% (1755-1780). Bovendien hadden boeren er meer. Voor de veepest hadden boeren met kalveren er gemiddeld 3,2, maar na de veepest was dit toegenomen naar 4. In het Laaggelegen Gebied waren verreweg de meeste kalveren: in 67,9% van de inventarissen gemiddeld 5,4 kalveren. Dit betekent dat er meer kalveren werden vetgemest. Immers, was er sprake van meer fokkerij, dan hadden er ook meer pinken geweest. De vraag is waar deze kalveren vandaan kwamen, want er waren niet meer koeien. Mogelijk was er minder sterfte onder de kalveren door het drogere weer.³⁷⁵

Het Stedelijk Gebied onderging een bijzonder ontwikkeling. Hier gingen boeren veel meer jongvee aanhouden. Waar voor de veepest maar 46,4% van de boeren in het Stedelijk Gebied pinken hadden en 35,7% van hen kalveren, was dit na de veepest respectievelijk 57,1% en 52,4%. Bovendien hadden stedelijke boeren met pinken er meer: van gemiddeld 2,5 naar 2,8 pinken per inventaris. Bij kalveren was er eveneens een toename, van 2,7 naar 3,1 kalveren per inventaris. Dit alles doet vermoeden dat waar de fokkerij eerst vooral in het Laaggelegen Gebied gecentreerd was, dit zich na de tweede veepest meer verspreidde over geheel oostelijk West-Friesland. Tijdens de tweede veepest was het moeilijk om aan vee te komen. Dit werd nog versterkt door de importbeperkingen van de derde veepestgolf. Het zelf fokken van vee was een uitkomst.

Het aantal varkens nam toe ten opzichte van de tweede veepest en daarvoor (tabel 4.1.1.4). In maar liefst 53% van de inventarissen werden varkens genoteerd. Dit kwam vooral door een toename in het Stedelijk Gebied. In de periode 1720-1744 waren daar slechts op 14,3% van de boerderijen varkens aanwezig, na de veepest was dit toegenomen tot 42,9%. Hoewel er een verbod was op het houden van varkens in de stad, werd dit wel gedaan. Zo werd er in 1773 in Enkhuizen geklaagd dat ondanks het verbod, nog steeds veel mensen varkens in de stad vetmestten.³⁷⁶

³⁷⁵ Buisman, *Weer deel 6*, 1004.

³⁷⁶ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 242b, f. 27.

Tabel 4.1.1.4: Varkens in inventarissen (1755-1780)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	21	29	35	30	115
Inventarissen met varkens of biggen	42,9%	65,5%	65,7%	33,3%	53%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	3,2	8,4	6	5,2	6,2
Varkens en biggen per rund	0,12	0,37	0,36	0,17	0,28

Dat het aantal varkens kon groeien in en rond de steden, maakt duidelijk dat de varkenshouderij steeds meer werd gedoogd. Althans, de verboden en beperkingen werden niet strak gehandhaafd. Dit zal gekomen zijn door druk van onderaf op de stadbesturen. In januari 1756 verbood het Medemblicker bestuur het houden van varkens in en vlak rond de stad. In hun ogen woog namelijk de stankoverlast niet op tegen het economisch gewin. Dit besluit veroorzaakte een storm aan kritiek. Binnen enkele maanden werd het verbod daarom ingetrokken. Voortaan mochten personen met vier of meer koeien wel varkens houden, tenzij de burenen er veel last van hadden. Waarom de boeren er meer in slaagden dan voorheen om het stadsbestuur onder druk te zetten is onduidelijk.³⁷⁷

De toename van de varkens vond eveneens in het Laaggelegen Gebied en op de Noordwestelijke Kreekrug plaats. Dit is opvallend, want het aantal kalveren steeg evenzeer. Dit betekent dat de mesterij van zowel varkens als kalveren belangrijker werd. Mogelijk omdat er meer werd gemest met restproducten van de akker- en tuinbouw.

Zoals we zagen, namen de schapen in aantal toe tijdens de tweede veepest. Pieter Willemsz van Westerblokker realiseerde zich dit ook toen hij in 1791 een pleidooi schreef voor een vrije wolhandel.³⁷⁸

“Het is maar al te wel bekend dat toen de sterfte een aanvang nam [anno 1744], vele huislieden aanmerkelijke agterstallen in de verpondingen op hunne landerijen en bezittingen hadden bekomen, die door haar lieden (doen het gevorderdt wierde) niet konde werden betaalt.”

³⁷⁷ WA, 0715-01 Medemblick, inv. nr. 2a, f. 47-48.

³⁷⁸ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1651.

Hierdoor moesten veel boeren hun land verkopen of zelfs abandonneren. Gelukkig was voor legio boeren het schaap een redding:

“Dat vele huislieden (...) haar hebben toen toegelegt op het houden van schapen, waardoor velen derzelven aanmerkelijke voordeelen hebben genoten, het welk meerendeels is voortgekomen en veroorzaakt, door de wol, die tot een hoogen prijs is gestegen.”

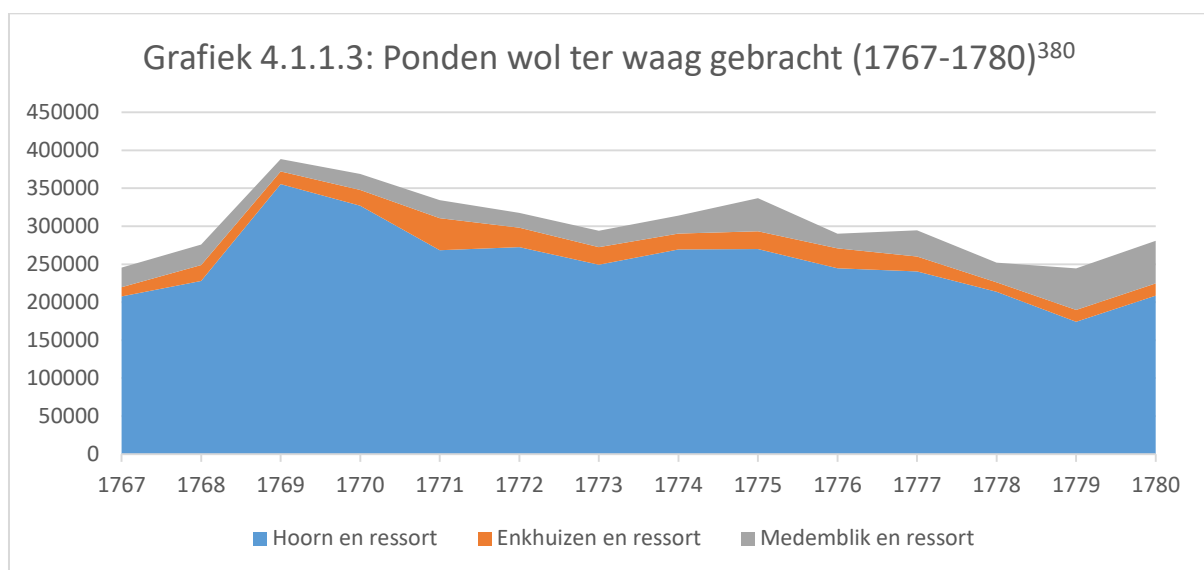
Zo werd volgens Willemsz de wolproductie in korte tijd zeer belangrijk:

“De wol die in vroegere dagen in ons landt weinig in aanmerking was, (deels door de lage prijs die deselve in dien tijdt mogt gelden en deels doordat een weynig schapen wierden gehouden) is geworden een product, het welk ons landt oplevert.”

De tweede veepestgolf creëerde dus een markt voor wol – een markt die ook na de veepest in stand bleef. De groei van het aantal schapen zette zich na de veepest in een rap tempo door. Dit zat hem niet in de verspreiding, die nam zelfs iets af (tabel 4.1.1.5). Tijdens de tweede veepest stonden schapen in 90,7% van de inventarissen, maar na de veepest daalde dit naar 82,5%. De groei zat in de aantallen. Tijdens de tweede veepest hadden boeren met wolvee gemiddeld 14,1 schapen en lammeren. In de periode 1755-1780 nam dit toe naar 28,9. Gemiddeld waren er in oostelijk West-Friesland bijna twee keer zoveel schapen als runderen. De meeste groei vond dus na de veepest plaats, maar de oorzaak lag wel in de veepest, zoals Willemsz terecht betoogde.

Tabel 4.1.1.5: Schapen in inventarissen (1755-1780)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekkrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	21	29	34	30	114
Inventarissen met schapen of lammeren	66,7%	86,2%	97,1%	73,3%	82,5%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	28,7	20,8	41,1	17	28,2
Schapen en lammeren per rund	1,6	1,22	3,55	1,2	1,94

De hoeveelheden wol die ter waag werden gebracht waren dan ook indrukwekkend (grafiek 4.1.1.3). Net als bij kaas was de belangrijkste markt in Hoorn gevestigd. De golfbewegingen van de wolproductie zijn goed te koppelen aan de derde veepestgolf. Toen deze in 1769 uitbrak, nam de wolproductie enorm toe. In dat jaar werd er maar liefst 388.380 pond wol verhandeld. Na deze piek zette een afname in, welke al schommelend een dieptepunt bereikte in 1779. De veepest van 1772-1773 lijkt weinig teweeg te hebben gebracht. De veepest van eind 1779 en 1780 wel: de wolproductie nam weer toe. Al met al bleef het aantal schapen enorm vergeleken met vroegere tijden. Bovendien, niet alleen wol was van belang. Schapen werden evenzeer voor het vlees gehouden en in enige mate ook voor zuivel.³⁷⁹

De reden achter de toename van het aantal schapen is evident: de veepest. Door deze ziekte hadden boeren ingezien hoe afhankelijk ze waren van rundvee. Schapen boden een vorm van risicospreiding. Akker- en tuinbouw was immers voor lang niet iedereen een optie, schapen wel. Vóór de tweede veepest vormden schapen geen goed alternatief, omdat er toen geen noemenswaardige markt voor wol en dergelijke aanwezig was. Zonder goede afzetmogelijkheden, had schapenhouden weinig zin buiten het eigen en lokale gebruik. Doordat boeren met de tweede veepest massaal schapen gingen houden, ontstond er een markt die ook in de periode daarna de mogelijk bood om schapen een belangrijke plaats te geven in de bedrijfsvoering. Dit alles kwam niet voort uit betere wolprijzen op de Europese markt, want de wolprijzen van voor de veepest waren vergelijkbaar met de prijzen van na de veepest.³⁸¹ Wel zullen lokaal de wolprijzen zijn gestegen, door het ontstaan en sterken van de markt.

³⁷⁹ NHA, 3 Gecommitteerde Raden, inv. nr. 1413-1414.

³⁸⁰ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 29.

³⁸¹ Posthumus, *Prijsgeschiedenis deel I*, 258-278.

Echter, niet overal waren schapen even beduidend. In de Streek werden er relatief minder schapen gehouden. Dit kwam waarschijnlijk doordat tuinbouw een goede vorm van risicospreiding was. Op de Noordwestelijke Kreekrug waren verreweg de meeste schapen. 97,1% van de boeren daar had schapen, gemiddeld maar liefst 41,1. Akkerbouw vormde lang niet altijd een goed alternatief voor risicospreiding, omdat het grootste gedeelte van de grond er niet geschikt voor was. Toch is deze verklaring niet voldoende, want dan zouden er juist de meeste schapen in het Laaggelegen Gebied moeten zijn geweest, omdat daar de minste akkerbouw was. In realiteit was het tegengestelde waar: een schapenboer had daar ongeveer de helft minder schapen dan een boer op de Noordwestelijke Kreekrug. De belangrijkste reden hierachter zal in de intensiviteit van de landbouw hebben gelegen. De schapenhouderij gericht op wolproductie is over het algemeen arbeidsextensiever dan de melkveehouderij. Doordat er op de Noordwestelijke Kreekrug al veel arbeid in de akkerbouw werd gestoken, werd er bij de veeteelt op arbeid bespaard door het houden van meer schapen in plaats van runderen.

Veel van deze schapen werden lokaal gefokt. Van bijna elk jaar na de tweede veepest is er wel een inventaris overgeleverd met een ram. Althans, tot 1763, want daarna waren er veel minder rammen te vinden op onze boerderijen. Pas in een inventaris uit 1780 van een boerderij te Twisk werd weer een ram opgeschreven.³⁸² Dit betekent niet dat er minder werd gefokt, alleen dat de boeren hiervoor niet langer zelf een ram aanhielden. Rammen werden daarmee net als stieren: een enkele boer hoefde er maar een te hebben om een gehele buurt te kunnen voorzien.³⁸³

De lokale fokkerij van paarden kwam op een lager pitje te staan. In twee inventarissen uit 1758 en 1760 werden nog veulens genoteerd, maar daarna bleef het stil. Tot 1811, toen was er één inventaris met een veulen te Wadway.³⁸⁴

Pluimvee bleef voor veel boeren vooral gericht op eigen en lokaal gebruik (tabel 4.1.1.6). Het aantal kippen per inventaris nam wel iets toe, van 7,4 tijdens de tweede veepest naar 9,7. Dit is echter eerder een toevallige schommeling in de statistiek dan een echte ontwikkeling. Wederom is het enige professionele in de inventarissen een vogelkooi te Enkhuizen in 1776. Dit was dezelfde als die we in een inventaris uit 1723 tegenkwamen: de Elsenburg. In 1723 was deze nog het eigendom van een burger, maar tegen 1776 was deze in handen gekomen van Jan Groen en Geertje Schuijt. Zij hadden een veehouderij aan de Noorderdijk bij Enkhuizen, vlakbij de Elsenburg.³⁸⁵

³⁸² WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 139.

³⁸³ Hetzelfde gold trouwens voor varkens. Daarbij waren er ook maar enige boeren met een beer. Mogelijk doorliepen deze eenzelfde ontwikkeling als de rammen, maar op kleinere schaal. Evenwel, ze zijn in te weinig inventarissen gespecificeerd om hier een conclusie aan te verbinden.

³⁸⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2689.

³⁸⁵ Ibidem, 1401. De inventaris was in 1777 opgesteld, maar Groen en Schuijt waren al eind 1776 overleden.

Tabel 4.1.1.6: Pluimvee in inventarissen (1755-1780)				
	Kippen	Eenden	Ganzen	Zwanen
Aantal inventarissen met ...	29	17	1	1
Gemiddeld per inventaris	9,7	10,7	17	-

4.1.2. Akkerbouw

Op de Noordwestelijke Kreekrug was er sprake van een toename in akkerbouwactiviteiten. Op 71,1% van onze inventarisboerderijen behoorde akkerbouw tot de bedrijfsvoering. 75,7% van onze boeren op de Noordwestelijke Kreekrug beschikten over paarden, gemiddeld zelfs 1,9. Daarmee was er meer akkerbouw dan met de tweede veepest. Hier lagen drie oorzaken achter. Ten eerste zat het klimaat mee. Echt natte jaren kwamen vanaf het einde van de jaren 1750 minder voor.³⁸⁶ Ten tweede was er meer arbeidskracht beschikbaar. Aan de dopen zagen we al dat de bevolking groeiende was (tabel 4.1.1.2). Dit stimuleerde intensieve landbouw en derhalve akkerbouw. Ten derde hunkerden agrariërs naar meer alternatieven naast de veehouderij. Dit zorgde voor risicospreiding voor als de veepest terug zou keren. Een andere meewerkende factor was stimulans vanuit de overheid. Zo verbood het stadsbestuur van Medemblik in 1754 om mest uit het Medemblicker gerechtsgebied te voeren. Er werd namelijk veel mest opgekocht om vervolgens naar onder andere de Zijpe gevoerd te worden. Dit was ten nadele van de eigen percelen en vooral ook de akkerbouw. In 1771 werd de boete nog eens verhoogd van drie naar vijftien gulden.³⁸⁷

De gerst die tijdens de veepest meer werd verbouwd bleef aanwezig. In de inventarissen uit deze periode werd gerst zelfs genoteerd dan rogge of tarwe. Wel domineerden rogge en tarwe nog steeds, want gerst kwam in veel kleinere hoeveelheden voor. Ook werd haver vaker opgetekend. Desondanks namen in de inventarissen bonen de belangrijkste plek in. Natuurlijk waren er tevens minder verbouwde, maar evengoed aanmerkelijke gewassen als vlas, koolzaad en mosterd. Echter, wat ontbrak is misschien wel belangrijker. In geen van deze inventarissen zijn aardappels opgetekend. In andere delen van Nederland werd de aardappel al aan het begin van de achttiende eeuw geteeld. Waarschijnlijk kwam dit doordat de gronden hier natter waren en een beduidend deel van de akkerbouwproductie als veevoer werd gebruikt.

In de Streek was minder akkerbouw dan voor de tweede veepestgolf. In 41,2% van de inventarissen was akkerbouw aanwezig. Ook hadden minder boeren paarden. In maar 46,7% van de inventarissen werden paarden genoteerd, gemiddeld 1,2. Voor de veepest (1720-1744) waren er nog

³⁸⁶ Buisman, *Weer deel 6*, 1004 en 1010.

³⁸⁷ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 2a, f. 38 en 122.

paarden aanwezig in 60,9% van de inventarissen. De akkerbouw maakte plaats voor nog meer tuinbouw. De akkerbouwproductie was vergelijkbaar met de Noordwestelijke Kreekrug, al was er één belangrijk verschil. In de Streek deed de aardappel wel al zijn intrede. De eerste aardappel in oostelijk West-Friesland is te vinden in de inventaris uit 1758 van de overleden Aaf Pieters, de weduwe van Cornelis Roos te Hoogkarspel. Zij was echter geen veehouder en daarnaast niet echt een akkerbouwer. In plaats daarvan valt ze het best te typeren als een tuinder. Hetzelfde geldt voor een andere Streker inventaris uit 1767 waarin de aardappel vermeld staat. Jan Som was een veehouder te Bovenkarspel, maar hij deed eveneens aan tuinbouw in de vorm van boomgaarden en koolgewas. Hij verbouwde dus ook aardappelen, maar hij had noch paard noch ploeg.³⁸⁸ Het mag duidelijk zijn dat de aardappel West-Friesland binnenkwam via de tuinbouw.

In het Stedelijk Gebied namen de akkerbouwactiviteiten weer af na de veepest. Slechts in 16,7% van de inventarissen zijn sporen van akkerbouw te vinden. De enige inventarissen met akkerbouw zijn van boerderijen te Opperdoes en Enkhuizen. Bij Westerblokker en Zwaag zal de afname van de akkerbouw waarschijnlijk nog groter zijn geweest, meer in het patroon van de Streek. Dit eveneens ten gevolge van de uitbreiding van de tuinbouw. Hendrik Oortwijn, een boer te Opperdoes, had in 1775 “circa 100 roeden aardappelgewas”.³⁸⁹ Dit is dus de eerst bekende vermelding van de aardappel op Opperdoes – de aanzet naar de latere beroemde Opperdoezer Ronde. Wederom is de schaal opmerkelijk: slechts honderd roede. Aangezien Oortwijn naast veehouder en akkerbouwer tevens tuinder was, valt deze aardappelteelt wederom beter onder de tuinbouw te scharen.

Ook in het Laaggelegen Gebied namen de akkerbouwactiviteiten af. In maar een vijfde van de inventarissen uit deze periode was er akkerbouw te vinden. Wel werden er in 51,7% van de inventarissen paarden genoteerd, gemiddeld 1,2. Dit moeten we echter niet te veel aan akkerbouw koppelen. De agrarische sector stond er beter voor, waardoor veel boeren (zomers) een paard konden veroorloven. Immers, ook bij de veehouderij kon een paard het werk vergemakkelijken, zoals bij het hooien. De enige ploegen staan wederom vermeld in inventarissen van Hensbroek, Obdam en de Wogmeer. Hier week de akkerbouw niet veel af van de Noordwestelijke Kreekrug. Bij de rest van het Laaggelegen Gebied bestond de ‘akkerbouw’ alleen uit wat kleine akkertjes. Dat er minder akkerbouw was in het Laaggelegen Gebied was waarschijnlijk een gevolg van de schapen. Akkerbouw was maar weinig lucratief op de slechte gronden. Toch deden sommige boeren daar aan akkerbouw om risico te spreiden. Doordat schapen ook risicospreiding boden, verloor akkerbouw aan terrein. Desondanks is deze specialisatie in de veehouderij bijzonder en een teken van groeiende marktgerichtheid.

³⁸⁸ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1680 en 1681.

³⁸⁹ Ibidem, inv. nr. 3287.

Naast dit alles werden in steeds meer inventarissen kleine houtbosjes genoteerd. Dit waren over het algemeen wilgen. Dit kwam al eerder voor, maar het lijkt erop dat er sinds de tweede veepest meer wilgenhout werd geproduceerd. Tot en met 1811 werden deze geregeld opgetekend in inventarissen. Mogelijk was er meer vraag naar wilgenhout door leerlooiers, maar dat is allerm minst zeker.

4.1.3. Tuinbouw

Zoals hiervoor al ter sprake is gekomen, breidde de tuinbouw in omvang uit. Dit gold zoal voor de dorpen van het Stedelijk Gebied. Uit deze periode zijn er bijvoorbeeld vier inventarissen overgeleverd van boerderijen op Westerblokker. Bij alle vier de boerderijen was tuinbouw een gewichtig onderdeel van de bedrijfsvoering. Naast de fruitteelt lijkt de groenteteelt belangrijker te zijn geworden in de dorpen rond de stad. Zo wordt er in een inventaris uit 1765 van een boerderij te Westerblokker gesproken over wortelen.³⁹⁰

Niet alleen bij de Hoornse dorpen bloeide de tuinbouw, maar evenzeer te Opperdoes. Twee van de drie Opperdoezer inventarissen uit deze periode zijn van boerderijen met tuinbouw. De aard hiervan was zeer divers, aangezien het gericht was op de Medemblicker consumenten. In een inventaris werden bijvoorbeeld “10 á 12 aardebeyepotten” opgetekend.³⁹¹ Toch was tuinbouw voor Opperdoes lang niet zo belangrijk als voor Westerblokker en Zwaag, omdat er naar wat lijkt te Opperdoes niet voor de export werd geproduceerd.

Bijna al deze tuinders hadden koeien, maar wel minder dan de gemiddelde boer. In twee inventarissen werden zelfs geen runderen opgeschreven: een van Opperdoes en een van Westerblokker. Wel was daar ander vee, want op beide boerderijen waren schapen aanwezig. Zelfs redelijk gespecialiseerde tuinders wilden dus een graantje mee plukken van de bloeiende schapenmarkt. Deze specialisatie gold vooral voor Westerblokker, want de inventaris van Opperdoes laat nog wel wat restanten van zuivelproductie zien. Mogelijk was de weduwe van dit boerenbedrijf aan het afbouwen.³⁹²

In de inventarissen van Enkhuizer en Medemblicker boeren was geen tuinbouw te vinden, maar bij Hoorn wel. Naast een veehouder met wat kleinschalige tuinbouw, stuitte ik op een inventaris van een professionele tuinder. Jan de Geus, die zichzelf hovenier noemde, had in 1766 geen vee, maar wel een tuin genaamd de Roode Vos en 438 roede aan slatuinen. Wederom zat deze professionele tuinder met een slatuin dicht bij Hoorn en niet op bijvoorbeeld Westerblokker of Zwaag. Het lijkt er

³⁹⁰ Ibidem, inv. nr. 384.

³⁹¹ Ibidem, inv. nr. 3281.

³⁹² Ibidem, inv. nr. 383 en 3281.

opnieuw op dat deze tuinders voor de Hoornse bevolking produceerden, terwijl tuinders van Westerblokker en Zwaag meer voor de export produceerden. De grond bij de Hoornse stadsmuur was vele malen duurder dan te Westerblokker of Zwaag. Een slatuin kon boeren bij de stadsmuren rendabel maken, want het was nog intensievere tuinbouw dan een boomgaard.³⁹³

Het is moeilijk om te zeggen of er meer tuinbouw was in de Streek dan tijdens de tweede veepest, maar er was in ieder geval veel meer tuinbouw dan voor de veepest. Bij minimaal een derde van de boeren was sprake van duidelijk aanwezige tuinbouw. Helaas verschaften niet alle inventarissen genoeg helderheid, waardoor er in werkelijkheid meer tuinbouw geweest zal zijn.

Wederom stonden de meeste fruitbomen bij Oosterblokker en Westwoud. Toch waren ook in andere dorpen grote boomgaarden. Zo had Cornelisje Biersteker in 1762 twee boomgaarden op Grootebroek.³⁹⁴ Niettemin was er in de Streek buiten Oosterblokker en Westwoud voornamelijk groenteteelt. Ditmaal bieden de inventarissen meer concrete informatie over wat er werd verbouwd. Kool stond waarschijnlijk centraal, want dit heeft de meeste sporen nagelaten in de inventarissen. Andere gewassen waren bijvoorbeeld erwten, wortelen, bieten en zandrapen.

De tuinders van de Streek waren geregeld grote veehouders en soms akkerbouwers. Toch waren er tuinders met kleinere veestapels. Vissersgereedschap was evenzeer geen zeldzaamheid, net als in eerdere periodes. Er waren zelfs een groot aantal tuinders zonder vee of alleen met een paar schapen. Zo had Ijtje Sijmons te Lutjebroek in 1769 een tuinderij zonder vee.³⁹⁵ Al met al lijken er meer gespecialiseerde tuinders geweest te zijn vergeleken met vroegere tijden. Wel werd een gespecialiseerd tuindersbedrijf nog steeds geregeld gecombineerd met een andere inkomstenbron van buiten de sector, zoals dus de visserij.

Buiten het Stedelijk Gebied en de Streek was er nog steeds weinig tuinbouw. Hier en daar waren boomgaardjes en tuintjes. Het aantal van dergelijke vermeldingen in inventarissen nam toe, maar het bleef kleinschalig. Bijzonder genoeg zijn de meeste van die inventarissen uit Twisk. Mogelijk begon Twisk ietwat groente en fruit voor de Medemblicker markt te produceren, in navolging van Opperdoes.

³⁹³ Als we de grondprijzen van bangebied Hoorn erbij pakken, dan zien we bijvoorbeeld dat een morgen aan de koepoortsweg bij Hoorn (waar tuinder De Geus zat) in 1670 ruim 2500 gulden kostte, terwijl een morgen te Zwaag gemiddeld voor ongeveer 1270 gulden werd verkocht. WA, 1562 Drechterland, inv. nr. 1665.

³⁹⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1676.

³⁹⁵ Ibidem, 1677.

4.2. Koeien, kaas, kansen (1780-1795)

De veepest die eind 1779 weer op grote schaal uitbrak, zwakte al snel af in 1781. Eind dat jaar waren er nog nauwelijks noemenswaardige veepestuitbraken, hoogstens stierven er lokaal enkele koeien. Een paar jaar later was de veepest nagenoeg verdwenen.³⁹⁶ Natuurlijk betekende dit niet dat boeren nooit meer onder veeziektes leden. Zo graasden er bij Enkhuizen in 1785 “eenige schurfde of ruydige schaapen”. Van het stadsbestuur moesten deze binnen 24 uur worden verwijderd, om verdere besmetting te voorkomen.³⁹⁷ Toch waren dit soort problemen steeds lokaal en kleinschalig.

De agrarische sector bloeide daarom op in deze tijd, want de zuivelprijzen bleven stijgen. De vraag bleef immers groeien, vanwege de sterke bevolkingsgroei in West-Europa. Soms konden lokale boeren de productie niet eens bijbenen. Zo was er in november 1786 een “groote schaarsheid van zoete melk, karnemelk, huy en boter binnen deeze stad [Enkhuizen], waardoor de burgers en ingezeetenen niet genoegzaam van dat alles onontbeerlijkst voedsel kunnen werden gerijft”. Dit had “duurte van die allernodigste levensmiddelen” tot gevolg. Daarom werden alle uitgevaardigde keuren ingetrokken die het huis-aan-huis verkopen door vreemdelingen verboden.³⁹⁸

4.2.1. Veeteelt

Van de ossenweiderij was bijna niets meer over.³⁹⁹ Typierend hiervoor was een weide bij Enkhuizen die de Ossenschuren heette. Ongetwijfeld was deze naam ontstaan doordat hier vroeger ossen werden gestald in groten getale. In 1785 verpachtte de stad deze weide, maar niet meer voor ossen. Er graasde toen ander vee, zoals paarden.⁴⁰⁰

De vetweiderij nam mogelijk ietwat in omvang af (tabel 4.2.1.1). In de periode 1756-1780 was nog 12,2% van de koeien voor de vetweiderij bestemd, tussen 1781 en 1794 was dit 9,7%. Deze afname moeten we niet te exact nemen, want het aandeel vleeskoeien laat zich moeilijker meten. Veel minder koeien werden namelijk gespecificeerd vergeleken met eerdere tijden. Het grootste deel van de koeien die door de notarissen als melkkoeien genoteerd werden stonden in inventarissen met vleeskoeien. Derhalve, alleen wanneer de notaris onderscheid moest maken deed hij dit. Wanneer er uitsluitend

³⁹⁶ NHA, 3 Gecommitteerde Raden, inv. nr. 1414.

³⁹⁷ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 242b, f. 57.

³⁹⁸ Ibidem, inv. nr. 242b, f. 63-64.

³⁹⁹ In een inventaris van een boerin te Hoogkarspel uit 1795 werd wel gesproken van een oskalf. Echter, deze werd tegenover drie kuikalveren gezet, waardoor het waarschijnlijker is dat de notaris gewoon een bulkalf bedoelde. WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1691.

⁴⁰⁰ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 242b, f. 57.

melkkoeien waren – in het gros van de gevallen – dan was het niet nodig dit te noteren. Helaas is het hierdoor ook niet mogelijk om lokale verschillen te duiden.

Tabel 4.2.1.1: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1781-1794)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	14	6	30%
Laaggelegen Gebied	51	1	1,9%
Noordwestelijke Kreekrug	82	8	8,9%
De Streek	57	7	10,9%
Totaal	204	22	9,7%

Achter de marginale positie van de vetweiderij zaten vier oorzaken. Ten eerste hadden de veepestgolven de melkveehouderij gestimuleerd ten koste van de vetweiderij. Daardoor hadden veel boeren ingezien dat bedrijfsvoering zonder veel vetweiderij goed mogelijk was. Ten tweede verdwenen de financiële prikkels. De kaasprijs was stijgende, terwijl de vleesprijs alleen meer ietwat zakte.⁴⁰¹ Ten derde waren er kalveren, varkens en schapen die in de vleesbehoefte konden voorzien. Ten vierde groeide de bevolking nog steeds (tabel 4.2.1.2). Hoewel er in de jaren 1780 minder werd gedoopt dan in de jaren 1770, lagen de dopen van de jaren 1790 wel hoger dan de jaren 1770. Deze bevolkingsgroei stimuleerde de inventieve melkveehouderij. Toch werd de vetweiderij niet geheel opgegeven. In sommige gevallen was het immers praktisch voor een boer, zoals bij zwak en uitgemolken vee.

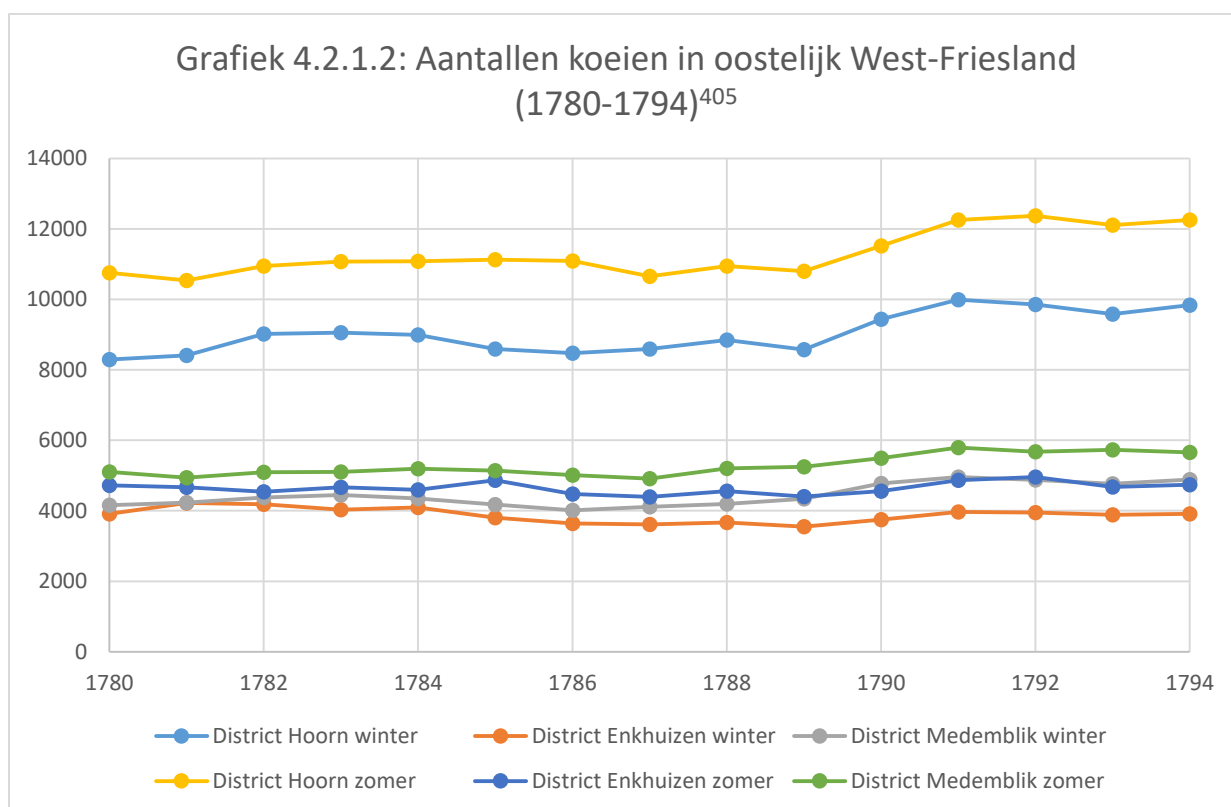
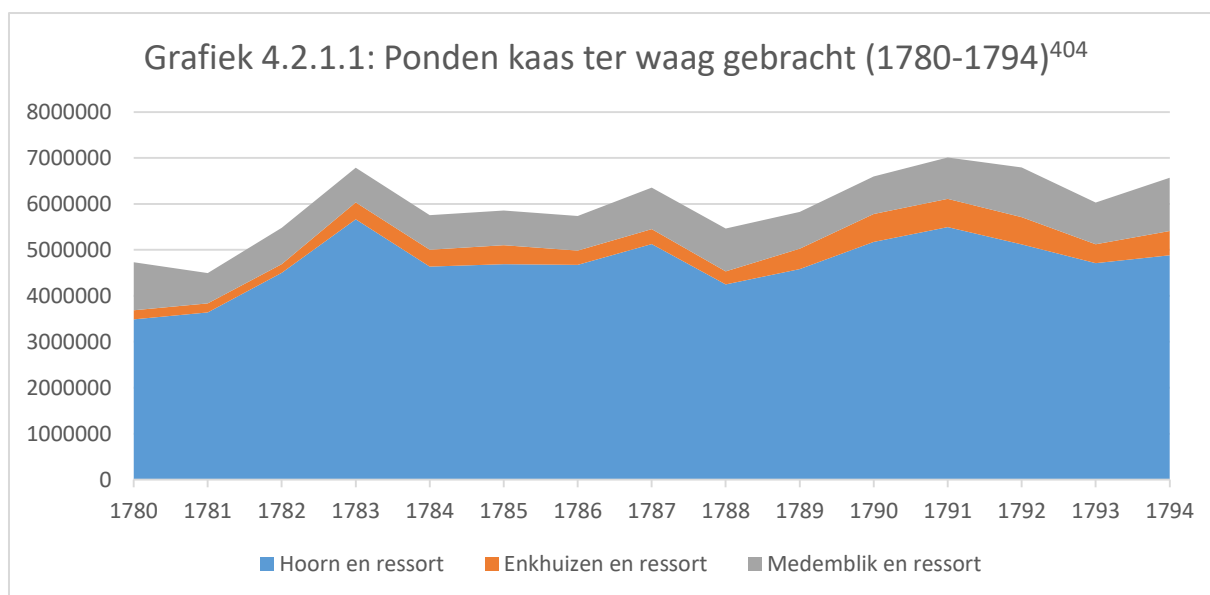
De dip in de kaasproductie die de veepest in 1780 veroorzaakte, verdween pas weer na 1781 (grafiek 4.2.1.1). Hierna bleef de kaasproductie, met enige schommelingen, op hoog niveau. In 1791 piekte de kaasaanvoer op de West-Friese wagen met maar liefst 7.009.014 pond kaas. Deze piek kwam door een groei in het aantal koeien (grafiek 4.2.1.2). Toch was dit eigenlijk geen echte groei, maar meer een verlaat herstel van de veepest. In 1791 waren er in oostelijk West-Friesland 22.915 koeien. Dit was maar iets hoger dan de 22.295 koeien in 1779. Derhalve, na het wegtrekken van de veepest in 1781 kwam de veestapel niet direct terug op het niveau dat te verwachten was. Dit was het gevolg van wat slecht weer. Vooral van 1785 tot en met 1788 was het erg koud en nat. Dit beperkte vanzelfsprekend de grasgroei en de lengte van het weideseizoen, waardoor er minder koeien gehouden konden worden. Toen het weer vanaf 1789 beter werd, kon de veestapel eindelijk herstellen.⁴⁰²

⁴⁰¹ Allen, 'Price indices'.

⁴⁰² Buisman, *Weer deel 6*, 1005 en 1011.

Tabel 4.2.1.2: Totaal aantal dopen per decennium (1770-1799) ⁴⁰³			
	1770- 1779	1780- 1789	1790- 1799
Abbekerk en Lambertschaag (G)	124	97	112
Benningbroek (G)	74	78	68
Grootebroek (G)	98	76	80
Grootebroek (K)	169	169	209
Hauwert (G)	43	30	53
Hem (G)	80	74	105
Hoogwoud (G)	108	104	124
Hoogwoud (K)	167	133	162
Lutjebroek (G)	45	38	51
Lutjebroek (K)	133	154	148
Midwoud (G)	38	37	57
Obdam (G)	57	54	56
Obdam (K)	260	226	206
Oosterblokker (G)	49	46	69
Scharwoude (G)	31	57	62
Schellinkhout (G)	121	142	125
Spierdijk (K)	171	167	253
Twisk (G)	125	104	126
Twisk (M)	55	24	42
Ursem (G)	138	109	108
Wervershoof (K)	368	253	310
Westerblokker (K)	147	129	149
Westwoud en Binnenwijzend (G)	69	43	67
Zwaag (G)	43	47	65
Zwaag (K)	146	110	183

⁴⁰³ G=gereformeerd, K=katholiek, M=mennoniet. WA, 1702-02 DTB Abbekerk, inv. nr. 3; WA, 1702-05 DTB Benningbroek, inv. nr. 1; WA, 1702-06 DTB Berkhout, inv. nr. 7-8; WA, 1702-10 DTB Grootebroek, inv. nr. 4-5 en 9-10; WA, 1702-12 DTB Hauwert, inv. nr. 2; WA, 1702-13 DTB Hem, inv. nr. 2-3; WA, 1702-16 DTB Hoogwoud, inv. nr. 2 en 8-9; WA, 1702-19 DTB Lutjebroek, inv. nr. 1 en 6; WA, 1702-21 DTB Midwoud, inv. nr. 2; WA, 1702-23 DTB Obdam, inv. nr. 2-3 en 7; WA, 1702-24 DTB Oosterblokker, inv. nr. 3-4; WA, 1702-30 DTB Scharwoude, inv. nr. 2; WA, 1702-31 DTB Schellinkhout, inv. nr. 3-4; WA, 1702-34 DTB Twisk, inv. nr. 2 en 6; WA, 1702-35 DTB Ursem, inv. nr. 2; WA, 1702-38 DTB Wervershoof, inv. nr. 3; WA, 1702-39 DTB Westerblokker, inv. nr. 1; WA, 1702-40 DTB Westwoud, inv. nr. 2-3; WA, 1702-43 DTB Zwaag, inv. nr. 2-3 en 5.

De voortgaande schaalvergroting bewoog mee met deze trend. Gemiddeld hadden boeren 13,1 runderen (1781-1794), dat was bijna anderhalve rund meer dan daarvoor (tabel 4.2.1.3). De belangrijkste groei kwam vanaf 1789. Tussen 1781 en 1788 waren er op de gemiddelde boerderij 12,3 runderen, tussen 1789 en 1794 was dit 13,9.

⁴⁰⁴ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 29.

⁴⁰⁵ Ibidem, inv. nr. 41.

Tabel 4.2.1.3: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1769-1794) ⁴⁰⁶		
	1769-1780	1781-1794
Stedelijk Gebied	12,6	11
Laaggelegen Gebied	12,4	13,6
Noordwestelijke Kreekrug	11,1	13,3
De Streek	11,3	13,5
Totaal	11,7	13,1

Het aantal inventarissen uit deze periode is niet hoog genoeg om lokale verschillen goed te kunnen duiden. Wel is het opvallend dat het Laaggelegen Gebied, de Noordwestelijke Kreekrug en de Streek niet veel van elkaar verschilden, terwijl het Stedelijk Gebied niet meedeed met de groei. Mogelijk hing dit laatste samen met de uitbreiding van de tuinbouw.

In steeds meer inventarissen werden pinken genoteerd en dit waren er gemiddeld ook nog eens meer. Op 80,9% van onze inventarisboerderijen liepen pinken rond, gemiddeld 3,6. Bij de kalveren was er eenzelfde ontwikkeling. In 70,2% van de inventarissen uit deze periode werden kalveren opgetekend, al was dit gemiddeld maar iets meer: van 4 naar 4,1. Dit alles was een logisch gevolg van het verdwijnen van de veepest en de schaalvergroting. Het laat zien dat boeren over het algemeen nog zelf hun vee fokten, in plaats van afhankelijk te zijn van de markt.

Tabel 4.2.1.4: Varkens in inventarissen (1781-1794)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	6	14	16	11	47
Inventarissen met varkens of biggen	50%	71,4%	62,5%	81,8%	68,1%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	5,7	5,2	9,5	4,3	6,3
Varkens en biggen per rund	0,25	0,27	0,45	0,29	0,33

⁴⁰⁶ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden.

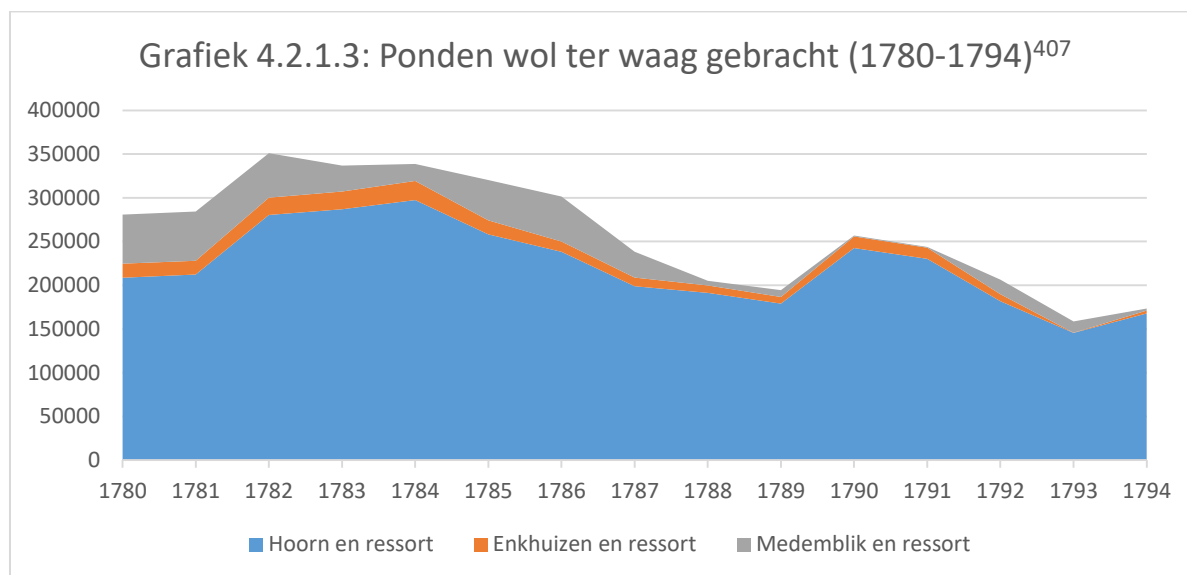
Niet alleen het jongvee raakte wijder verspreid, dit gebeurde eveneens met de varkens (tabel 4.2.1.4). Op 68,1% van onze boerderijen kwamen varkens voor. Dat was flink meer dan de 53% van de periode hiervoor. Dit was geen resultaat van schaalvergroting, want het aantal varkens per boerderij bleef redelijk stabiel: van 6,2 naar 6,3. Derhalve moeten er relatief meer kalveren zijn vetgemest om de groeiende kaasproductie bij te kunnen benen. Dat er op meer boerderijen varkens aanwezig waren, lag voornamelijk aan de Streker boeren. Hoewel er te weinig inventarissen zijn om de lokale verschillen hard te kunnen maken, is het wel helder dat er in de Streek veel meer boerderijen met varkens waren. Negen van de elf Streker inventarissen bevatten varkens, terwijl het er in de periode hiervoor maar negen van de 29 waren. Mogelijk kwam dit doordat er meer in tuinen en akkers werd geproduceerd dat toen ook werd gebruikt voor het vetmesten van varkens.

Alsof het niet meer kon, kwamen er ook nog eens meer schapen bij (tabel 4.2.1.5). Toch was de toename niet enorm. In 85,1% van de inventarissen werden schapen genoteerd. Gemiddeld hadden deze boeren een kudde van 31,5 schapen en lammeren. Dit waren derhalve slechts enkele procenten en enkele schapen meer dan in de periode hiervoor.

Tabel 4.2.1.5: Schapen in inventarissen (1781-1794)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	6	14	16	11	47
Inventarissen met schapen of lammeren	100%	78,6%	93,8%	71,7%	85,1%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	24,5	28	38	29,4	31,5
Schapen en lammeren per rund	2,13	1,62	2,69	1,74	2,08

De schapenhouderij was niet zo stabiel als deze cijfers doen vermoeden, er was namelijk sprake van een grote groei van de wolproductie die gevolgd werd door een flinke inkrimping (grafiek 4.2.1.3). Zelfs nadat de veepest in 1781 wegebde nam de wolaanvoer op de West-Friese wagen flink toe. Dit kwam voort uit de geopolitieke omstandigheden. Tussen 1780 en 1784 werd de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog gevoerd, waardoor de handel met Engeland stokte. Aangezien Engeland een belangrijk wol- en laken producerend land was, moest dit opgevangen worden door lokale productie. Na de oorlog begon de productie weer te dalen, hoewel er rond 1790 weer een kleine opleving was. Deze opleving was

mogelijk het gevolg van de Franse Revolutie en de handelsbeperkingen die de bijbehorende oorlogen veroorzaakten. Anno 1794 werd er nog maar de helft aan ponden wol ter waag gebracht ten opzichte van de piek in 1782. Hoe verder de veepest tot het verleden behoorde, hoe meer West-Friese agrariërs de schapenhouderij los durfden te laten. Toch moet dit niet te ver getrokken worden: schapen bleven een belangrijke rol spelen in de bedrijfsvoering.

Al met al werd er minder wol aangevoerd dan tussen 1767 en 1780. Dat er toch meer schapen waren volgens de inventarissen kwam door de schaalvergroting. De boerderijen werden groter en kleine boeren moesten het veld ruimen. Dit laat zich bijvoorbeeld zien in het aantal grondbezitters. Zo waren er op Schellinkhout in 1768 75 grondeigenaars. Tegen 1804 was dit afgenomen naar 62. Te Twisk nam het aantal grondeigenaars af van 81 in 1772 naar 71 in 1796.⁴⁰⁸ Het aantal schapen per boerderij groeide niet snel genoeg met deze schaalvergroting mee, waardoor de afname in het aantal boerderijen zorgde voor een krimp in het totale aantal schapen.

Bij het pluimvee vonden er wederom geen schokkende veranderingen plaats (tabel 4.2.1.6). De aantallen bleven eigenlijk de gehele eeuw zo goed als hetzelfde. Wel is hierbij het pluimvee van Claas Oostwouder niet meegenomen in de tabel. Deze boer op Andijk had op zijn boerderij in 1790 maar liefst 48 hennen en dertig á veertig eenden. Dit was vanzelfsprekend een uitzonderlijk geval.

⁴⁰⁷ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 29.

⁴⁰⁸ WA, 0928 Twisk, inv. nr. 48; WA, 1156 Schellinkhout, inv. nr. 1 en 12.

Tabel 4.2.1.6: Pluimvee in inventarissen (1781-1794)				
	Kippen	Eenden	Ganzen	Zwanen
Aantal inventarissen met ...	14	6	1	1
Gemiddeld per inventaris	7,5	9	10	-

4.2.2. Akkerbouw

De akkerbouw op de Noordwestelijke Kreekrug bleef stabiel in verspreiding. Op 70,6% van onze Kreekrugboerderijen was sprake van akkerbouw. Wel werd de akkerbouw per bedrijf grootschaliger, want er waren meer paarden. In 88,2% van de inventarissen stonden paarden vermeld, gemiddeld wel twee. Waarschijnlijk lag dit vooral aan de bevolkingsdruk: meer arbeid, meer intensieve landbouw. Mogelijk stimuleerde dit eveneens de komst van de aardappel, welke nu snel de Noordwestelijke Kreekrug veroverde. Tweemaal staat de aardappel vermeld in een inventaris – net zo vaak als gerst, haver of bonen.

Door het lage aantal inventarissen is het moeilijk grip te krijgen op de situatie in de Streek. In een derde van de inventarissen werd een ploeg opgeschreven. Daarnaast waren er op 72,7% van onze boerderijen paarden aanwezig, gemiddeld 1,4. Dit was meer dan in de voorgaande periode, dus mogelijk nam de akkerbouw op de Streek iets toe. Ook van het Stedelijk Gebied zijn te weinig inventarissen om gedegen conclusies te kunnen trekken. Toch lijkt daar al met al nauwelijks iets te zijn veranderd: akkerbouw speelde daar geen grote rol.

In het Laaggelegen Gebied was al weinig akkerbouw en dit werd er niet beter op. Slechts twee van de veertien inventarissen waren van boerderijen met akkerbouw. Wel waren er meer paarden. In 64,3% van de inventarissen stonden paarden, gemiddeld 1,1. Deze toename kwam wederom door veehouders die nu (zomers) een paard konden veroorloven. Een bijzonderheid onder deze inventarissen was de boerderij van Jan Tessel uit 1786. Hij had een veehouderij te Berkhout, maar deed eveneens aan akkerbouw. Er waren wel meer Berkhouters die dit deden, maar meestal op kleine schaal, zonder ploeg. Tessel verbouwde graan en had hiervoor paard én ploeg.⁴⁰⁹

4.2.3. Tuinbouw

Op het gebied van tuinbouw waren er bij de dorpen rond de steden geen spannende ontwikkelingen. Aafje Joostesdr, de weduwe van Jan Jonker te Westerblokker, had in 1782 “12 aallebessemanden”

⁴⁰⁹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2665.

voor haar “met ooft en aalbesseboomen beplante thuyn”. Trijntje Elders, de weduwe van Fredrick Wagenmaker, had tien jaar later op datzelfde dorp “twaalf appelenmanden” in haar kelder staan – de oogst van haar boomgaard.⁴¹⁰ Het beeld veranderde derhalve niet. Wel is het aannemelijk dat de tuinbouw in belang bleef toenemen vanwege de bevolkingsgroei, maar zeker is dat niet.

Dichter bij de steden was er naast de professionele tuinbouw nog steeds tuinbouw door hobbyisten. Dirk Kort en Grietje Doets hadden in 1791 in Enkhuizen “een luywagen”, “een steekelknijper”, “een schoffel”, “een hark” en “een schop”. In andere woorden: ze beschikten over voldoende tuindersgereedschap. Bovendien hadden ze “vijf vlessen met aalbessennat”, mogelijk van eigen productie. Echter, in hun inventaris staat geen tuin genoemd. Wel hadden Kort en Doets “een erf geleegeen op het Lazaruspat binnen” de stad. Enkhuizen had door de enorme bevolkingsafname vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw veel lege erven. Het zou daarom niet verwonderlijk zijn wanneer zij dit erf als tuin gebruikten.⁴¹¹

De tuinbouw van Oosterblokker en Westwoud vermengde zich steeds meer met Westerblokker en Zwaag. Typerend hiervoor waren Dirk Jonker en Grietje Hoflant met hun tuinderij te Westwoud in 1791. Zij hadden veel boomgaarden op dat dorp, maar eveneens drie tuinen met fruitbomen en aalbessen te Zwaag.⁴¹²

In het Laaggelegen Gebied was er slechts één inventaris met enige indicatie van tuinbouw. De eerder genoemde Jan Tessel had “agt tuynstokken”.⁴¹³ Bij de Noordwestelijke Kreekrug was er meer te vinden. Net als in het Laaggelegen Gebied was dit allemaal kleinschalig, maar wel was er wederom meer tuinbouw te Twisk. Hieronder was een zeer bijzondere inventaris uit 1791. Klaas Wegman was een Twisker veehouder, maar deed tevens aan akker- en tuinbouw. Daarnaast handelde hij in zaad: hij had een heleboel tegoeden openstaan voor geleverde zaden – totaal voor maar liefst 1162 gulden. Het staat niet vast of hij dit allemaal zelf produceerde, maar het zal zeker uit de buurt gekomen zijn. Deze inventaris biedt daardoor een prachtig inzicht in wat er lokaal werd geteeld. Naast veel voorkomend zaad als van graan en koolzaad, zat er genoeg bijzonders tussen: zaad van augurken, wortels, knolradijs, cichorei, peterselie, spinazie en witte en gele rapen. Een dergelijke inventaris zou eerder bij de Streek te verwachten zijn, dus dat deze van een Twisker boer was, laat zien dat de tuinbouw veel verder begon te komen dan het Stedelijk Gebied en de Streek. De diversiteit is evenzeer veelzeggend. Op fruit, aalbessen en in zekere mate kool na, was er geen specialisatie in de tuinbouw. Er kan beter gesproken worden van kracht uit diversiteit.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Ibidem, inv. nr. 387 en 2710.

⁴¹¹ Ibidem, inv. nr. 1479.

⁴¹² Ibidem, inv. nr. 2710.

⁴¹³ Ibidem, inv. nr. 2665.

⁴¹⁴ Ibidem, inv. nr. 2710.

4.3. Franse fase (1795-1811)

Begin 1795 werden de oude West-Friese regenten uit hun functie ontheven en werden er nieuwe bestuurders geïnstalleerd. De Franse Revolutie was in West-Friesland aangekomen. Dit zorgde niet alleen voor veranderingen binnen de agrarische sector, maar vooral ook voor veel documentatie van de sector. Er werden meerdere veetellingen gehouden en er werden verslagen gemaakt van de lokale agrarische bezigheden.

Verder kwam er strengere wetgeving. De landbouw moest beter gereguleerd worden door de overheid. Zo moesten alle stieren die gebruikt werden door bullopers gekeurd worden vanaf 1809. Ongekeurde stieren mochten niet gebruikt worden om te dekken, tenzij er binnen een uur geen gekeurde stier gevonden kon worden.⁴¹⁵

4.3.1. Veeteelt

De registratiedrift van de Fransen heeft ervoor gezorgd dat het exact bekend is hoeveel ossen er nog graasden in oostelijk West-Friesland. Dit waren er in 1811 slechts dertien, verspreid over vijf dorpen. Berkhout spande de kroon met vijf ossen. Vergeleken met de 21.862 koeien die er toen waren, vielen de ossen totaal in het niet.⁴¹⁶

Sijtje Heddes, de weduwe van Klaas de Boer op de Bobeldijk, had in 1811 achttien koeien. Zeventien hiervan waren voor de melkproductie en slechts één om vet te weiden.⁴¹⁷ Heddes boerderij was daarmee een goed voorbeeld van de vetweiderij in die tijd. De meeste boeren hadden naast hun melkvee maar een of twee koeien om vet te weiden. Er waren enkele uitzonderingen. Jan van Twisk en Geertje Blokdijk te Hoogkarspel hadden in 1810 bijvoorbeeld tien vleeskoeien. Wel hadden ze daarnaast nog 22 melkkoeien en zeven vaarzen.⁴¹⁸

In de voorgaande periode was ongeveer 9,7% van de koeien voor de vetweiderij bedoeld. Tussen 1795 en 1811 was dit 11,4% (tabel 4.3.1.1). Dit lijkt een kleine toename, maar wederom kunnen we dit niet te exact interpreteren. Wel kan het zijn dat er iets meer vetweiderij bijkwam, doordat handelsmogelijkheden werden beperkt als gevolg van de oorlogen. Het staat in ieder geval vast dat men bang was voor tekorten aan rundvlees. Zo vroeg het stadsbestuur van Enkhuizen in 1795 aan de

⁴¹⁵ NHA, 14 Departementaal Bestuur van de Zuiderzee te Amsterdam, inv. nr. 535.

⁴¹⁶ Ibidem.

⁴¹⁷ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2698.

⁴¹⁸ Ibidem, inv. nr. 1698.

bestuurders van Stede Grootebroek of ze de uitvoer van rundvee aan banden wilden leggen, vanwege de dreigende rundvleesschaarste.⁴¹⁹

Tabel 4.3.1.1: Aantallen melk- en vleeskoeien in inventarissen (1795-1811)			
	Melkkoeien	Vleeskoeien	Aandeel vetweiderij
Stedelijk Gebied	110	11	9,1%
Laaggelegen Gebied	40	1	2,4%
Noordwestelijke Kreekrug	18	2	10%
De Streek	97	20	17,1%
Totaal	265	34	11,4%

Een vrij groot deel van de vetweiderij zal dan ook voor de lokale consumptie bedoeld zijn. Om alle monden te voeden werden er in oostelijk West-Friesland in 1801 1272 runderen geslacht (tabel 4.3.1.2). In de zomer van 1801 graasden er totaal 19.680 koeien. Ervan uitgegaan dat de bovengenoemde 11,4% vleeskoeien dicht bij de realiteit lag, betekende dat er zo'n 2244 koeien voor de vleesproductie bedoeld waren.⁴²⁰ Vergeleken met het aantal runderen dat lokaal geslacht werd, is het vrij zeker dat er geen grote aantallen vleeskoeien geëxporteerd werden. Wat er wel werd geëxporteerd, zal voornamelijk richting Amsterdam gegaan zijn.

Tabel 4.3.1.2: Aantallen geslachte runderen (1801-1804) ⁴²¹				
	1801	1802	1803	1804
District Hoorn	654	779	628	633
District Enkhuizen	298	443	264	276
District Medemblik	320	233	293	411
Totaal	1272	1455	1185	1320

Bij de landbouwenquête van 1801 was het glashelder hoe de melkveehouderij in oostelijk West-Friesland in elkaar stak. Er werd "niet dan kaas, en, in den winter vooral booter gemaakt, of de melk omstreeks de stad verkogt".⁴²² Dit strookt volledig met het beeld dat de inventarissen schetsen. Op

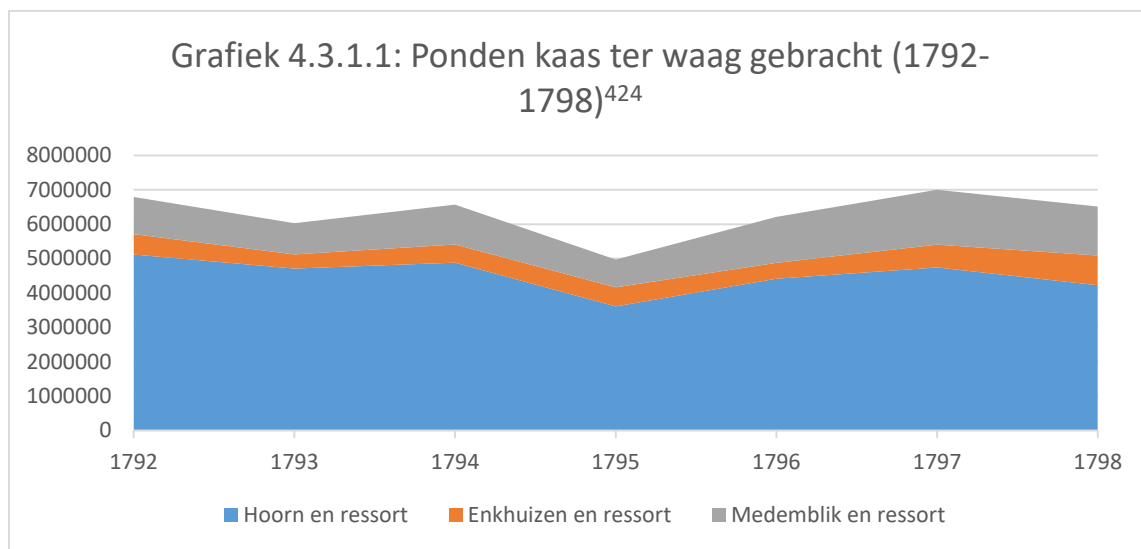
⁴¹⁹ WA, 1107 Stede Grootebroek, inv. nr. 554.

⁴²⁰ Deze berekening is alles behalve exact, aangezien ik geen rekening houd met de lengte van het vetweidseizoen en aantalsverschillen van vleeskoeien tussen zomer en winter. Daarnaast is het percentage een maximum, dus het werkelijke aandeel vleeskoeien zal sowieso lager hebben gelegen.

⁴²¹ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 42.

⁴²² Ibidem, inv. nr. 34.

het platteland hadden de meeste boeren nog steeds materiaal om zowel kaas als boter te maken. Jan Smit op het West in Hoorn had deze spullen in 1797 allemaal niet. Hij was een typische stadsboer die grotendeels op de consumptiezuivelproductie steunde. Echter, waar andere stadsboeren vaak nog enig materiaal hadden om boter of soms ook kaas te maken, had Smit dit allemaal niet. Doordat zijn boerderij ver binnen de stadsmuren stond, kon hij goed zijn melk direct aan de consumenten verkopen. Niet voor niets had hij bij zijn overlijden in dat jaar nog veel openstaande tegoeden “van eenige diverse personen, klijne restanten van gekogte en nog niet betaalde melk”.⁴²³

De Franse omwenteling van 1795 bracht een dipje in de kaasaanvoer (grafiek 4.3.1.1). Voor het jaar 1799 zijn de cijfers niet compleet, maar het staat vast dat de kaasaanvoer het zwaar te verduren kreeg. In de stad Hoorn werd in 1798 4.091.053 pond kaas ter waag gebracht. Het jaar daarop was dit nog slechts 2.682.612 pond en in 1800 3.215.939 pond. De reden daarachter was mogelijk, zoals Van der Woude het mooi verwoordde, “de verwarring rond de Engels-Russische inval” van 1799.⁴²⁵ Voor een deel zat het in het aantal koeien (grafiek 4.3.1.2). Vanaf 1799 kwam het aantal koeien namelijk op een lager niveau te staan. Dit was het gevolg van slechter weer. Zo waren de winters en de zomers van 1799 en 1800 uitzonderlijk koud.⁴²⁶ Dit modderde lang voort. In 1811 waren er nog steeds ruim zeshonderd koeien minder in oostelijk West-Friesland dan in 1798.⁴²⁷

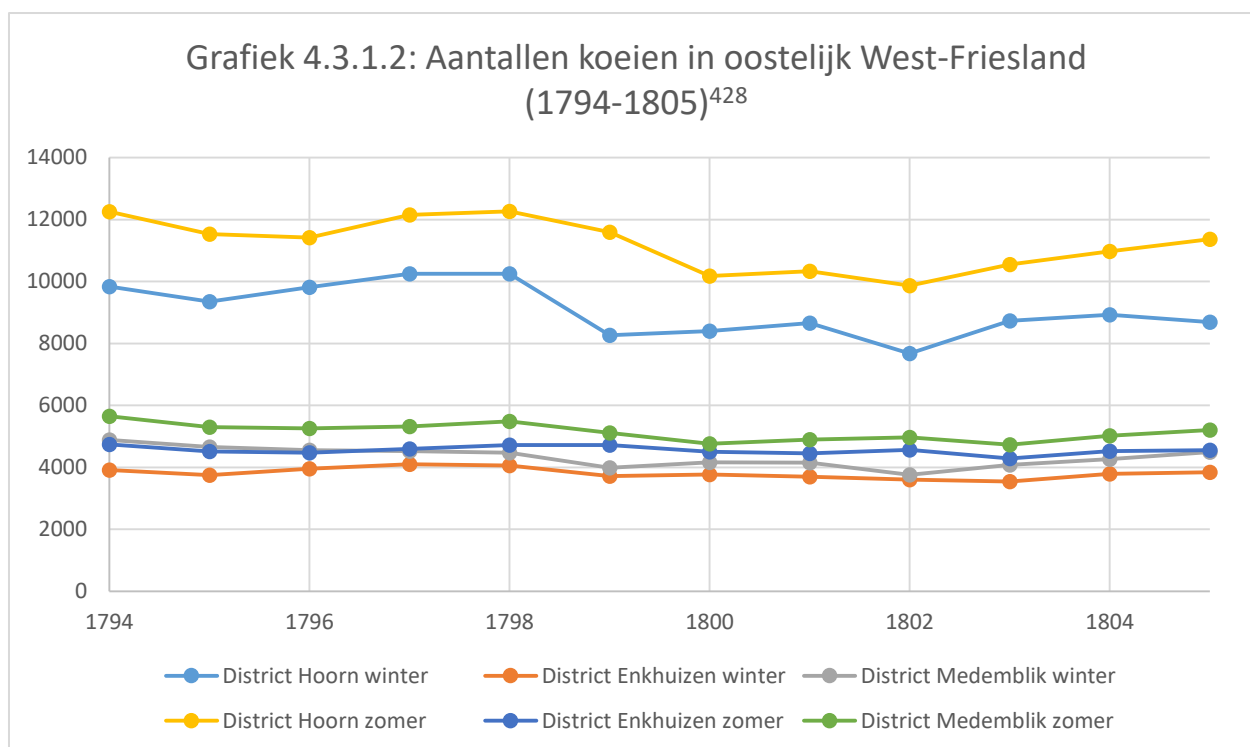
⁴²³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2591.

⁴²⁴ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 29.

⁴²⁵ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 577.

⁴²⁶ Buisman, *Weer deel 6*, 1011.

⁴²⁷ NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535.

Totale aantallen koeien zeggen natuurlijk weinig over bedrijfsgroottes. Het gemiddelde aantal koeien op onze boerderijen daalde al zodra de Fransen het land binnenvielen (tabel 4.2.1.3). Mogelijk kwam dit door de snel stijgende zuivelprijzen, waardoor het voor kleine boeren ook goed vertoeven was.⁴²⁹ Toch kwam de grootste daling vanaf 1799, als gevolg van het slechte weer. Hierna nam de schaalvergroting een zeer grote vaart: in de zeventien inventarissen met runderen uit 1810 en 1811 werden gemiddeld 17,8 runderen genoteerd.⁴³⁰

Tabel 4.3.1.3: Gemiddeld aantal runderen per inventaris (1781-1811) ⁴³¹				
	1781-1794	1795-1804	1805-1809	1810-1811
Aantal runderen per inventaris	13,1	9,2	11	17,8

Door de veetelling van 1811 te combineren met het totaal aantal morgen cultuurgrond in 1807, kan inzicht geboden worden in de verspreiding van de runderen (kaart 4.3.1.1). Op de kreekrug, zowel in het noordwesten als in het zuidoosten, waren er relatief minder runderen. Logisch, want daar was meer akker- en tuinbouw. In het Laaggelegen Gebied en in het midden en noorden van de Streek waren

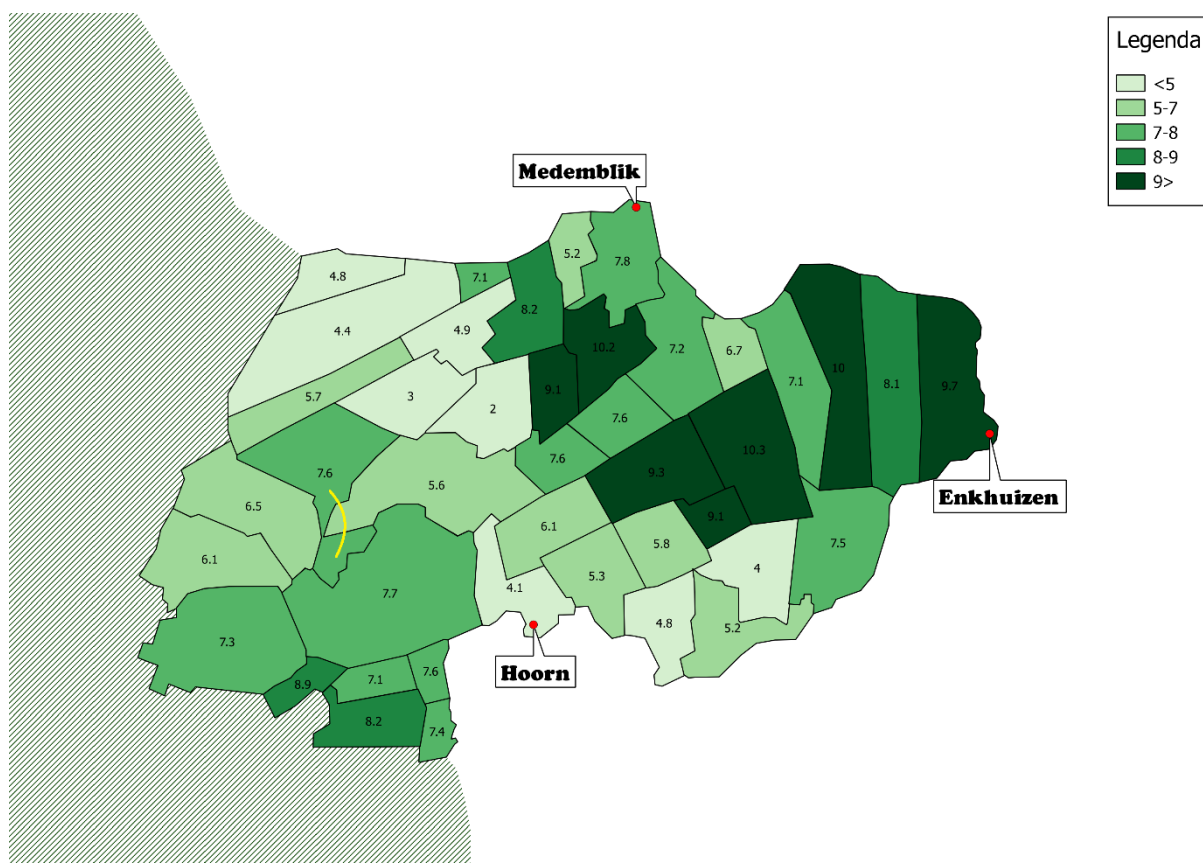
⁴²⁸ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 41.

⁴²⁹ Allen, 'Price indices'.

⁴³⁰ Door deze sterke schommelingen tussen dicht op elkaar liggende jaren is het niet mogelijk om op basis van de inventarissen lokale verschillen in bedrijfsgroottes te duiden. Immers, de inventarissen zijn niet allemaal gelijk over de jaren verspreid voor elk gebied.

⁴³¹ Alleen de inventarissen genomen waar daadwerkelijk aantallen runderen in vermeld werden.

er meer runderen per morgen. Bij de Streek was dit opmerkelijk veel, des te meer aangezien daar ook veel tuinbouw was. Helaas komt dit voort uit een vertekening in de bronnen. De morgenopgaven uit 1807 waren alles behalve exact. Volgens deze opgaven telde Hoogkarspel 993 morgen cultuurgrond, terwijl Benningbroek en Sijbekarspel samen drie keer zo groot waren: 2819 morgen. Bij de meting van het negentiende-eeuwse kadaster bleken Sijbekarspel en Benningbroek met 1545,2 hectare in werkelijkheid maar iets groter te zijn dan Hoogkarspel met 1338,2 hectare.⁴³²

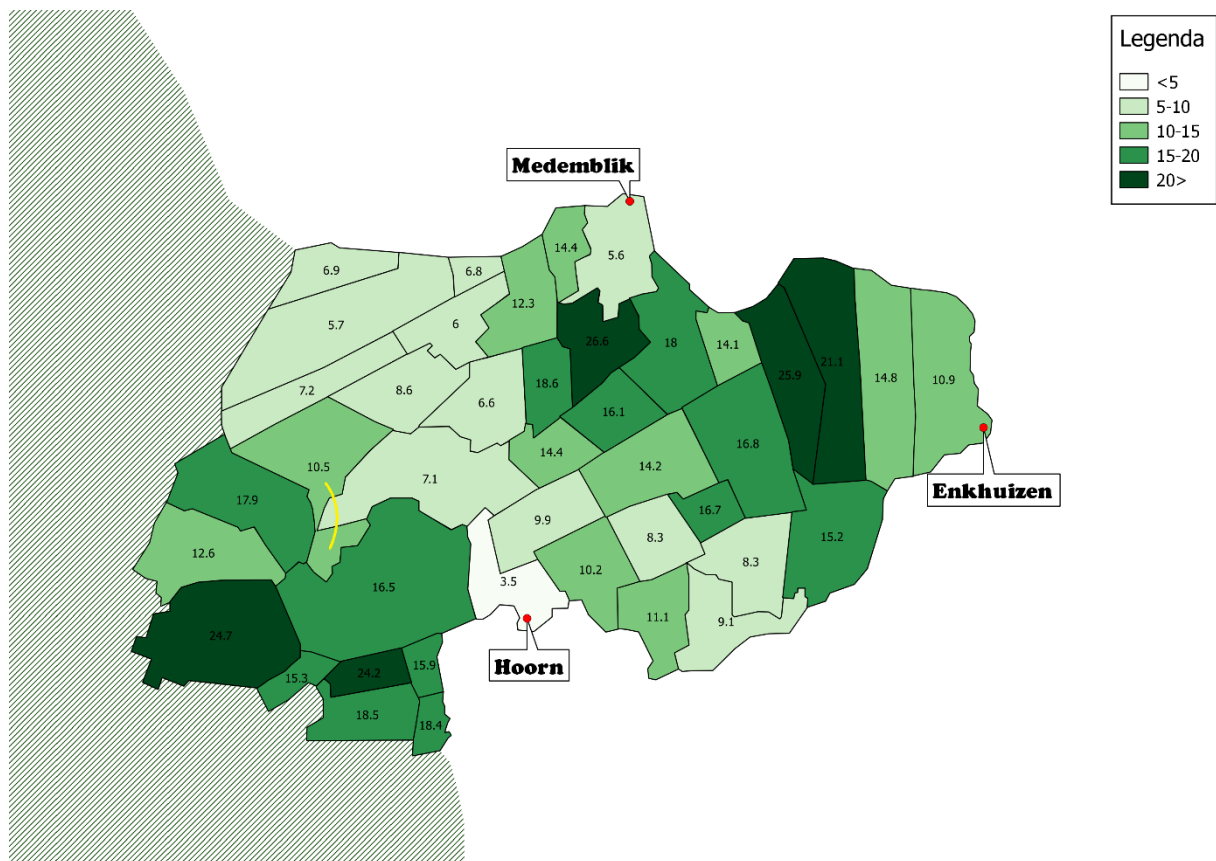

Kaart 4.3.1.1: Aantal runderen per tien morgen cultuurgrond (anno 1811)⁴³³

Een andere mogelijkheid is om het aantal runderen met het aantal paarden te vergelijken (kaart 4.3.1.2). Ook dan komt de kreekrug goed naar boven, want daar waren er relatief meer paarden vanwege de akkerbouw. Vanzelfsprekend waren er in de gebieden met minder akkerbouw dus relatief meer runderen ten opzichte van het aantal paarden. Dorpen als Ursem, Oostwoud en Grosthuisen springen ertussenuit. Hetzelfde geldt voor Grootebroek en Lutjebroek, want voor de tuinbouw waren weinig paarden nodig.

⁴³² NHA, 83.2 Kadaster en hypotheekkantoren Noord-Holland (KADOR Noord-Holland), inv. nr. 10051 en 10060.

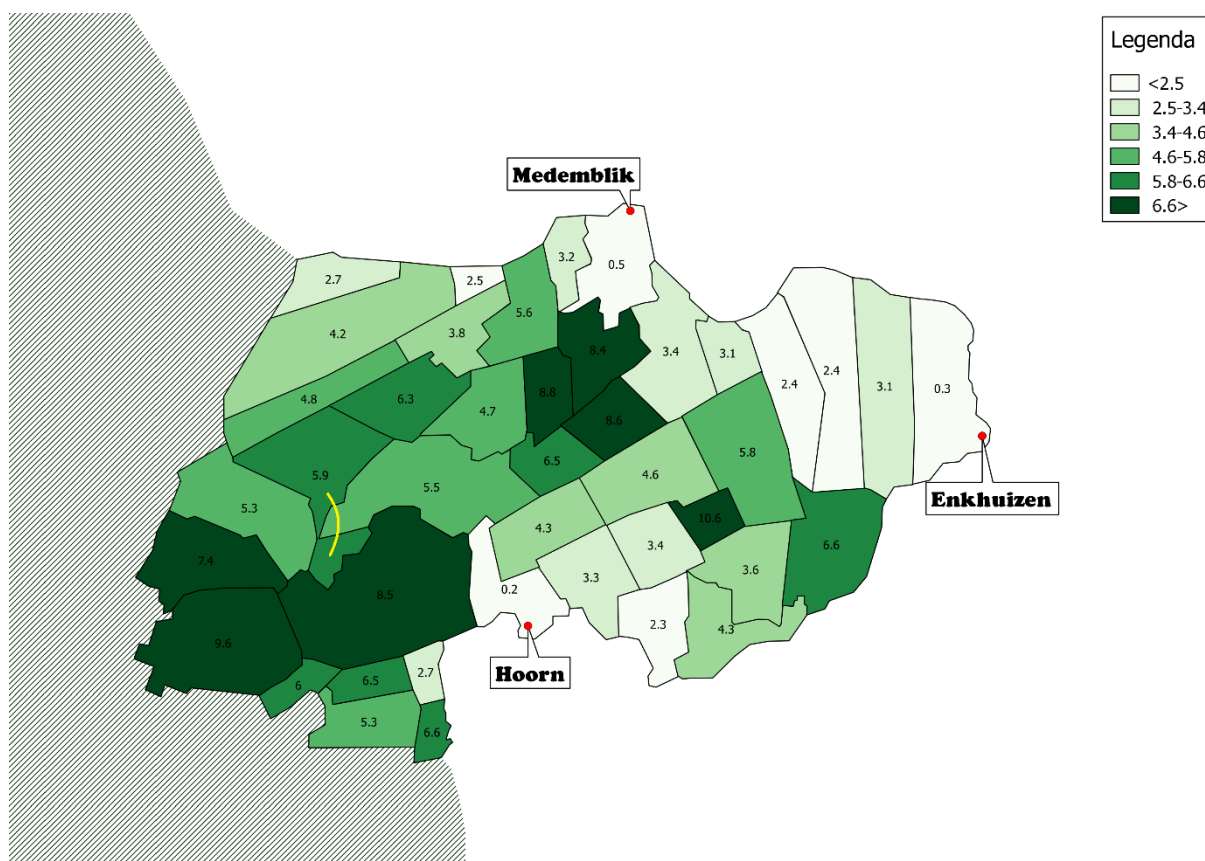
⁴³³ NHA, 13 Gewestelijke Besturen in Noord-Holland, inv. nr. 385; NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535.

Kaart 4.3.1.2: Aantal runderen per paard (anno 1811)⁴³⁴

Dat de veehouderij het belangrijkste was in het Laaggelegen Gebied, wordt nog duidelijker door de veestapel met het aantal huishoudens te vergelijken (kaart 4.3.1.3). De kreekrug schemert er dan nog steeds enigszins doorheen, maar is minder goed zichtbaar dan bij de vorige kaartjes. Het belang van de agrarische sector was niet in elke plaats gelijk. Vanzelfsprekend speelde het voor de steden een zeer kleine rol. Bovendien, dorpen waar de visserij en andere vormen van zeevaart van betekenis waren, hadden relatief weinig runderen per huishouden. Neem bijvoorbeeld Aartswoud, Scharwoude en Schellinkhout.

⁴³⁴ NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535. Anno 1811.

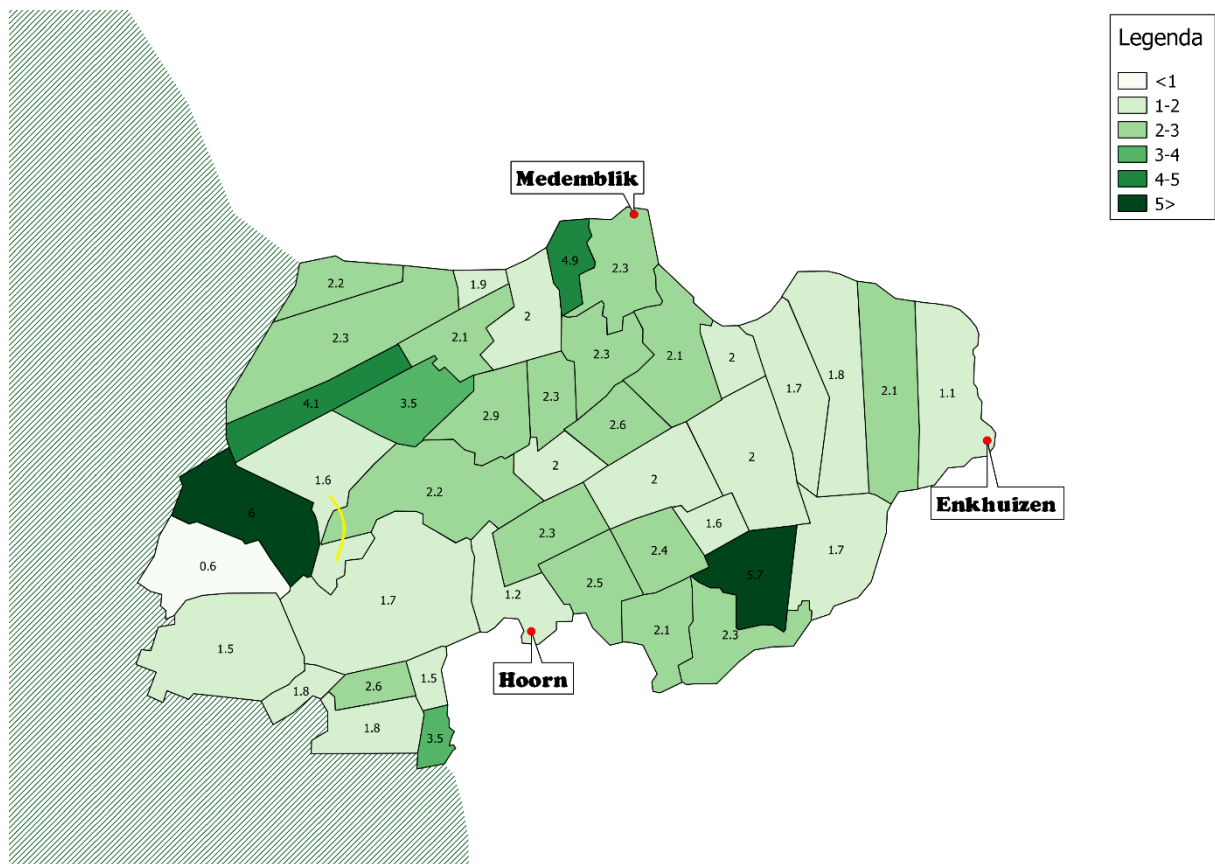
Kaart 4.3.1.3: Aantal runderen per huishouden (anno 1811)⁴³⁵

Het jongvee begon aan een teruggang. In de voorgaande periode kende wel 80,9% van de inventarissen pinken en 70,2% kalveren, maar in de Franse Tijd was dit afgenomen naar respectievelijk 76,5 en 58,8%. Belangrijker nog, de aantallen in deze inventarissen namen eveneens af. De pinken gingen van gemiddeld 3,6 (1780-1795) naar 3,4 en de kalveren van 4,1 naar 3,1. Dit kwam niet alleen doordat er minder vee was, want in de inventarissen van 1810 en 1811 valt er evenzeer minder jongvee te bespeuren. Dit was daarom een gevolg van minder fokken. De veepest was verdwenen en geleidelijk durfden agrariërs meer op de markt te vertrouwen om nieuw vee aan te kopen. Desondanks bleef het zelf fokken van runderen zeer belangrijk.

De verspreiding van de kalveren was ook niet overal gelijk (kaart 4.3.1.4). Er waren relatief minder kalveren bij de steden, al was dit verschil veel minder groot dan in vroegere tijden. Daarnaast waren er hier en daar extremen, zoals bij Hensbroek en Obdam. Waarschijnlijk kwam dit doordat er bij de veetelling geen aparte groep was voor pinken. Men heeft toentertijd een grove scheidslijn gemaakt tussen kalveren en vaarzen. Mogelijk heeft men op Obdam alle pinken bij de kalveren gerekend en op Hensbroek juist bij de vaarzen. Op de dorpen van de kreekrug waren er de meeste kalveren, zowel in het noordwesten als in het noordoosten. De rest van de Streek en het Laaggelegen

⁴³⁵ Ibidem, inv. nr. 535; NHA, 13 Gewestelijke Besturen, inv. nr. 385.

Gebied kenden relatief minder kalveren. Dit kan komen door verschillen in aantallen varkens, waardoor er minder kalveren vetgemest werden.

Kaart 4.3.1.4: Aantal kalveren per rund (anno 1811)⁴³⁶

Het aantal varkens nam af. Eerst waren er in 68,1% van de inventarissen varkens te vinden (1780-1795), in de Franse Tijd was dit nog maar in 53,1% (tabel 4.3.1.4). Ook hadden deze boeren minder varkens: gemiddeld 4,2 in plaats van 6,3. Desalniettemin bleven varkens belangrijker dan kalveren voor de slacht. In 1801 werden er in oostelijk West-Friesland 4750 varkens geslacht, tegenover 1637 kalveren.⁴³⁷ De afname van het aantal varkens zal hebben gelegen aan de vermindering van de fokkerij. Een groter deel van de kalveren zal voor de mesterij bestemd zijn geweest. Daarnaast zal de vermindering van het aantal koeien gezorgd hebben dat er minder wei en karnemelk beschikbaar was voor de varkens.

⁴³⁶ NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535.

⁴³⁷ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 42.

Tabel 4.3.1.4: Varkens in inventarissen (1795-1811)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekkrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	15	10	4	20	49
Inventarissen met varkens of biggen	26,7%	60%	100%	60%	53,1%
Gemiddeld per inventaris met varkens of biggen	5,5	4	3,8	4,1	4,2
Varkens en biggen per rund	0,12	0,16	0,38	0,19	0,17

Net over de Omringdijk, in de Beemster, was de varkensmesterij van groot belang. Wanneer we de varkens aantallen van de Beemster vergelijken met die van oostelijk West-Friesland, dan wordt het helder dat de varkensmesterij hier maar een klein onderdeel was van de agrarische sector (tabel 4.3.1.5). Op Hensbroek en Obdam waren er in absolute aantallen de meeste varkens, maar dit was nog geen kwart van het Beemsteraantal. Dit kwam omdat in de Beemster de varkenshouderij een doel op zich was, terwijl in West-Friesland de varkens er zo goed als alleen waren om restproducten als wei nuttig te gebruiken. Toch werd er soms iets meer gevoerd dan uitsluitend restproducten. Bij de varkensenquête van 1812 werd gezegd dat in oostelijk West-Friesland varkens gemest werden “avec de l’herbe, de la farine d’orge, du petit lait, du lait de beurre, des pommes de terre, carottes, etc.”⁴³⁸

Het is opvallend dat gerst, aardappels en wortelen evenzeer werden genoemd als varkensvoer. Desondanks zal dit niet de hoofdmoot van het voer zijn geweest. Immers, dan hadden er vooral in de Streek veel varkens moeten zijn geweest, want daar waren deze producten het meest. Evenwel, daar waren (op Andijk en Wervershoof na) juist relatief weinig varkens. Ook bij de steden waren er niet veel varkens, wat laat zien dat de varkenshouderij daar weer minder werd gedoogd. Al met al lijken er in het Laaggelegen Gebied de meeste varkens te zijn geweest. Logisch, want er waren daar relatief meer melkkoeien. In veel dorpen van het Laaggelegen Gebied waren de varkens tevens het lichtst. De verklaring hierachter verklaart gelijk waarom gerst, aardappelen en wortelen als belangrijk varkensvoer genoemd werden. De varkensenquête werd afgenomen in april, dus aan het begin van het weideseizoen. Aangezien er ’s-winters minder koeien waren en deze ook nog eens minder melk gaven, was er minder wei en karnemelk voor de varkens. Hierdoor moesten de boeren van het Laaggelegen Gebied wachten tot het weideseizoen voor ze hun varkens goed vet konden krijgen.

⁴³⁸ NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535.

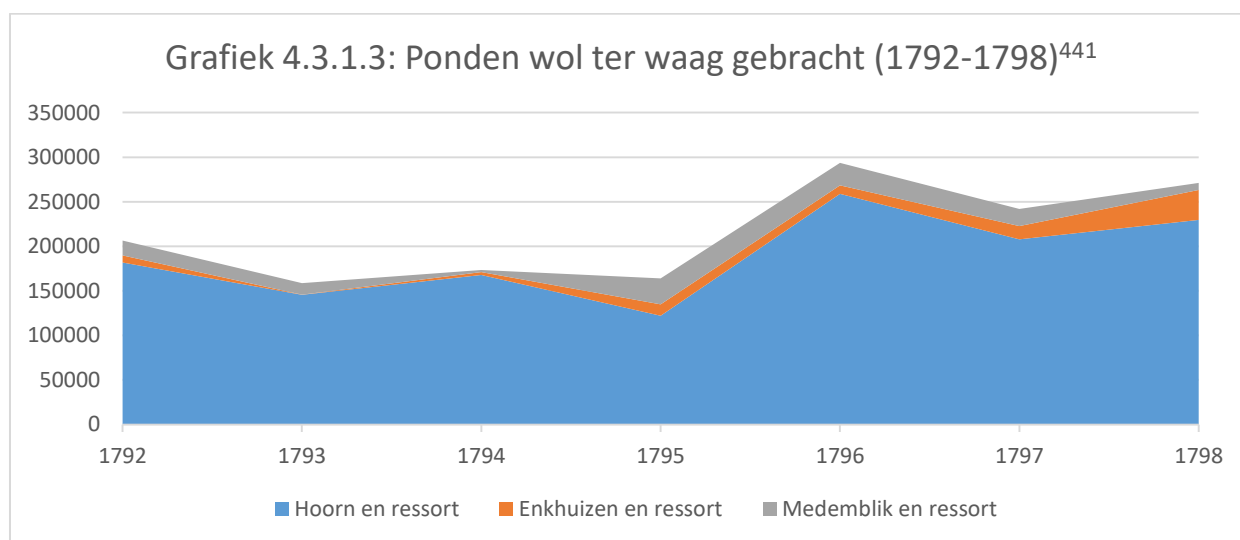
Boeren in de Streek en op de Noordwestelijke Kreekrug hadden de mogelijkheid vanwege de akker- en tuinbouw om hun varkens al in de winter te mesten met gerst, aardappelen en wortelen.

Tabel 4.3.1.5: Etat de renseignements sur les porcs (april 1812) ⁴³⁹			
	Aantal varkens	Gemiddeld gewicht (kg)	Kg totaal
Obdam en Hensbroek	727	125	90875
Berkhout	400	80	32000
Wognum en Wadway	350	125	43750
Andijk en Wervershoof	348	150	52200
Nibbixwoud, Hauwert, Midwoud en Oostwoud	325	150	48750
Venhuizen en Hem	306	150	45900
Hoogwoud en Aartswoud	290	175	50750
Schellinkhout, Wijdenes en Oosterleek	280	125	35000
Zwaag en Hoog- en Laagzwaagdijk	269	125	33625
Twisk en Opperdoes	260	150	39000
Sijbekarspel en Benningbroek	225	105	23625
Beets en Oudendijk	218	40	8720
Hoogkarspel, Binnenwijzend en Westwoud	200	125	25000
Avenhorn, Grosthuisen, Scharwoude en Oostmijzen	193	100	19300
Blokker	190	117	22230
Enkhuizen	187	150	28050
Spanbroek en Opmeer	180	200	36000
Medemblik	160	87	13920
Grootebroek en Lutjebroek	145	150	21750
Abbekerk en Lambertschaag	140	87	12180
Bovenkarspel	88	112	9856
Hoorn	60	125	7500
Beemster	3145	125	393125

⁴³⁹ Ibidem.

Schapen bleven zeer goed aanwezig op de West-Friese boerderijen (tabel 4.3.1.6). Op 85,7% van onze boerderijen graasden schapen. Dit was vergelijkbaar met de periode hiervoor. Wel hielden deze boeren gemiddeld flink minder schapen. Voor de Franse Tijd had iedere schapenhoudende boer er gemiddeld 31,5, in de Franse Tijd was dit 24,5.⁴⁴⁰ Boeren hielden dus schapen om risico te kunnen spreiden: mocht de veepest of iets dergelijks terugkeren, dan konden boeren hun schapenkudde vergroten om de klap op te vangen. Evenwel, aangezien er vele jaren voorbij waren gegaan zonder problemen, kon de kudde kleiner worden. Ook konden boeren hun kudde plots uitbreiden wanneer de prijzen omhoog schoten. Dat dit gebeurde, valt terug te zien in de waagcijfers (grafiek 4.3.1.3).

Tabel 4.3.1.6: Schapen in inventarissen (1795-1811)					
	Stedelijk Gebied	Laaggelegen Gebied	Noordwestelijke Kreekrug	De Streek	Totaal
Inventarissen geschikt voor meting	15	10	4	20	49
Inventarissen met schapen of lammeren	73,3%	80%	100%	95%	85,7%
Gemiddeld per inventaris met schapen of lammeren	33,4	13,3	31,8	22,6	24,5
Schapen en lammeren per rund	1,94	0,7	3,18	1,67	1,61

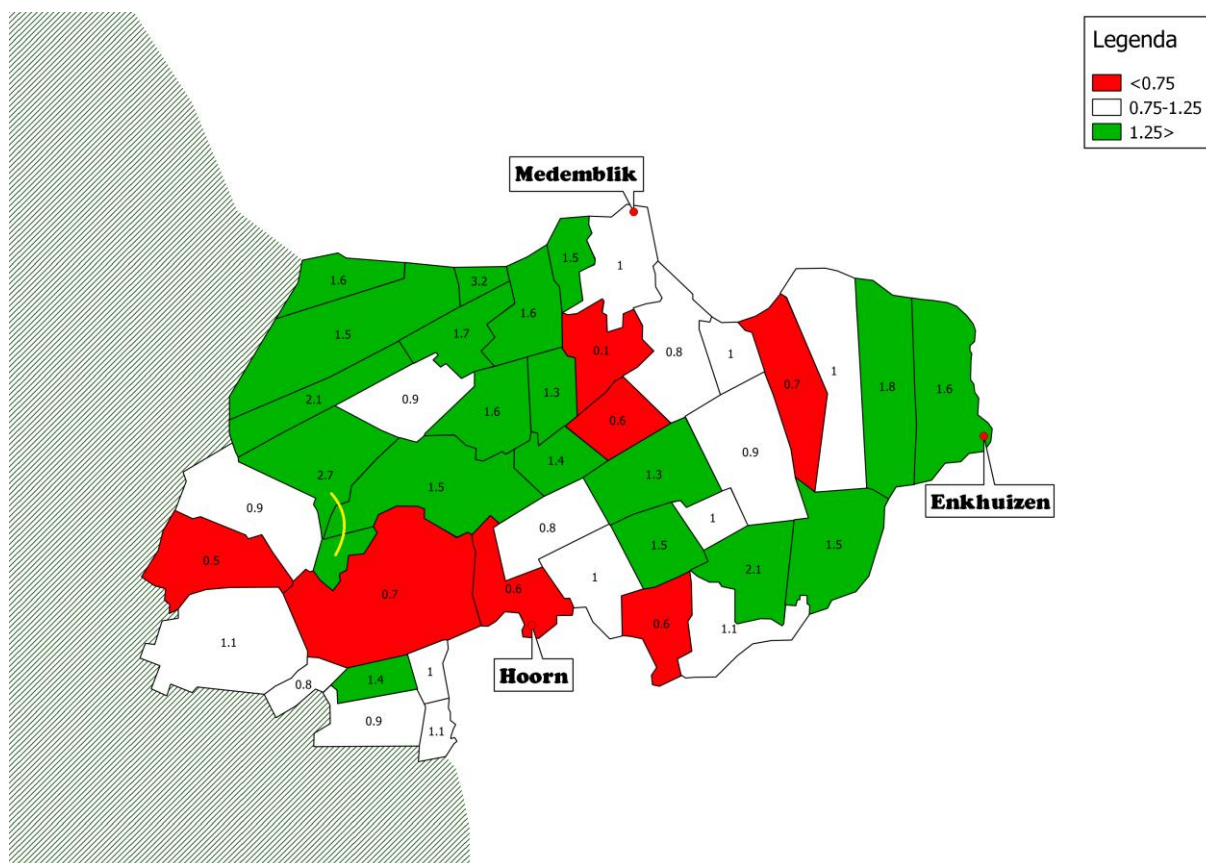

⁴⁴⁰ Dit komt echter deels doordat er relatief minder inventarissen zijn van de Noordwestelijke Kreekrug.

⁴⁴¹ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 29.

De Franse inval deed de wolproductie (met enige vertraging) groeien. De handel met Engeland werd immers beperkt, wat de wolprijzen deed stijgen.⁴⁴² Er moest meer wol lokaal geproduceerd worden. Toch bereikte de wolaanvoer niet de uitzonderlijke hoogtes van de decennia hiervoor. Wel bleef het van belang voor de export. Zo werd er te Enkhuizen in 1813 totaal 3500 kilo wol geproduceerd. 1000 kilo werd daar gesponnen voor lokaal gebruik en de resterende 2500 kilo werd geëxporteerd. Het meeste hiervan ging naar Overijssel.⁴⁴³

De veetelling van 1811 bevestigt het beeld van de inventarissen: de meeste schapen graasden op de Noordwestelijke Kreekrug (kaart 4.3.1.5). Ook een deel van de Streker kreekrugdorpen kende relatief veel schapen ten opzichte van het aantal runderen. In heel oostelijk West-Friesland waren er gemiddeld 1,14 schapen per rund. Lammeren meegerekend waren er zelfs 1,74 stuks wolvee per rund. Een behoorlijk aantal dus, maar wel minder vergeleken met eerdere tijden. In periode 1781-1794 waren er gemiddeld nog 2,1 stuks wolvee per rund.

Kaart 4.3.1.5: Aantal schapen (exclusief lammeren) per rund (anno 1811)⁴⁴⁴

⁴⁴² Posthumus, *Prijsgeschiedenis deel I*, 262-279.

⁴⁴³ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1999.

⁴⁴⁴ NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535.

Qua pluimvee bracht de Franse Tijd geen veranderingen (tabel 4.3.1.7). Wel biedt de inventaris van Sijtje Heddes en Klaas de Boer uit 1810 een uitbreiding op het bekende pluimvee. Op hun veehouderij op de Bobeldijk hadden zij naast vijf ganzen met enige jongen en achttien á negentien zwanen, ook een pauw en een pauwin. Zij hadden een tamelijk grote boerderij met achttien koeien en konden deze exotische vogels blijkbaar veroorloven.⁴⁴⁵

Tabel 4.3.1.7: Pluimvee in inventarissen (1795-1811)					
	Kippen	Eenden	Ganzen	Zwanen	Pauwen
Aantal inventarissen met ...	7	1	1	1	1
Gemiddeld per inventaris	8,1	5	5	18,5	2

Sinds de zeventiende eeuw waren er slechts af en toe geiten te vinden in inventarissen, als gezelschap van de paarden. Dit bleef zo, maar deze geiten moesten ook ergens vandaan komen. Neeltje Vijns, de weduwe van Teunis Berkhout, zorgde hiervoor. Ze had bij haar overlijden in 1806 op Nibbixwoud een bok, twee geiten en drie jongen lopen. Ze is het bewijs dat enkele West-Friese boeren geiten fokten op kleine schaal. Dit was ook logisch, want er was maar een kleine vraag naar geiten in dit gebied.⁴⁴⁶

Bij de paarden werd er evenzeer op kleine schaal gefokt, maar dan wel meer dan bij de geiten. In 1811 waren er 1918 paarden in oostelijk West-Friesland, waaronder 1235 merries. 17,7% van deze merries waren bedoeld om mee te fokken. In totaal waren er 138 veulens te vinden in deze regio. Derhalve werden er niet zeer veel paarden gefokt, in ieder geval niet meer dan om aan de lokale vraag te kunnen voldoen. Opvallend genoeg waren er hiervoor maar twee dekhengsten: één op Wognum en Wadway en één op Wijdenes en Oosterleek. Waarschijnlijk werden wel meer hengsten gebruikt om te dekken, maar waren er slechts twee officieel gekeurd.⁴⁴⁷

4.3.2. Akkerbouw

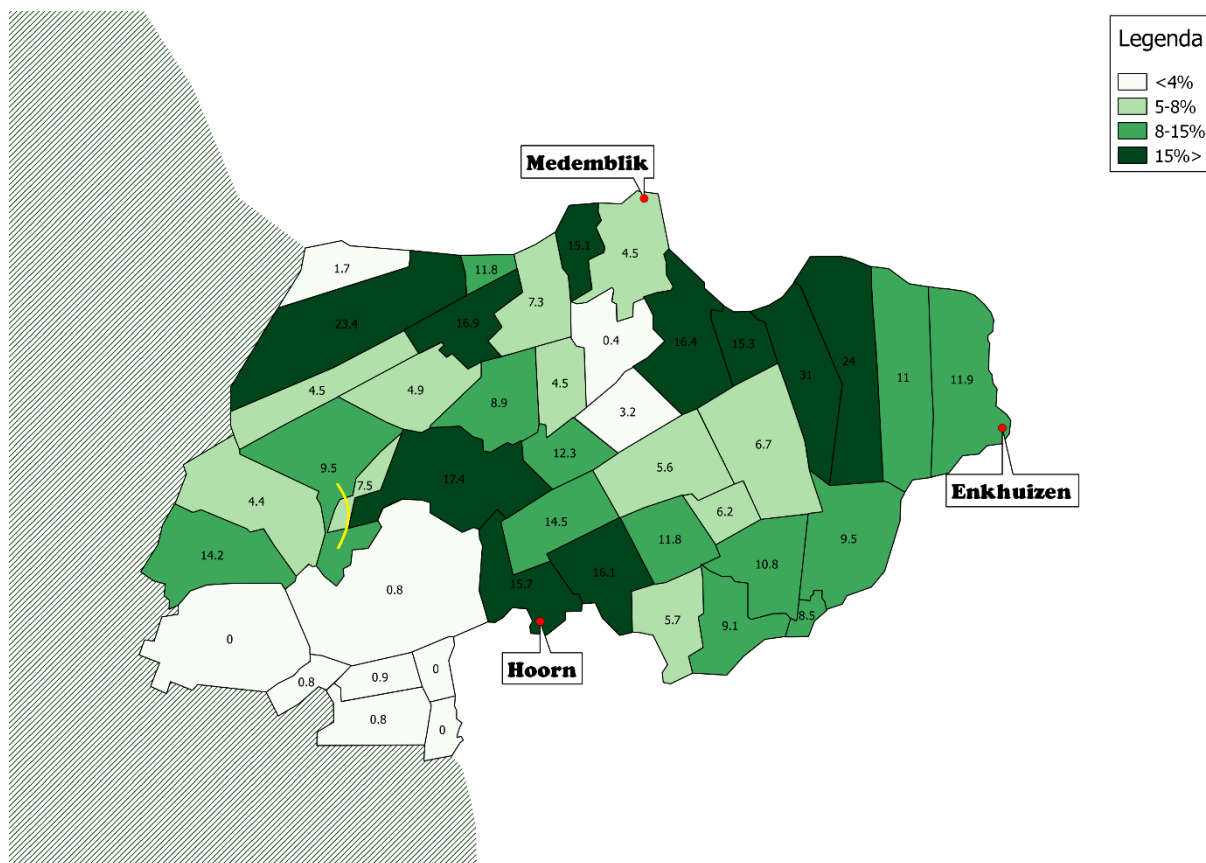
Eerder kwam de landbouwenquête van 1801 al ter sprake. Hierin werd eveneens de gesteldheid van de grond behandeld. Niet al het West-Friese land was van dezelfde kwaliteit. Waar de percelen van bijvoorbeeld Westwoud van goede klei waren, waren die van Ursem zeer slecht en weinig. Dit had vanzelfsprekend zeer grote invloed op de akkerbouwopbrengsten. In de landbouwenquête werd daarom over de akkerbouwopbrengsten gezegd dat deze in deze regio “zeer ongelijk” verdeeld waren.

⁴⁴⁵ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2698.

⁴⁴⁶ Ibidem, inv. nr. 2693.

⁴⁴⁷ Net als bij stieren moesten vanaf 1810 dekhengsten ook gekeurd worden. NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535.

“Op de beste landen in ons district teelt men op een morgen wel eens 50 zak rogge, 72 zak gerst, 100 zak haver, 30 zak mostert”. De verschillen beïnvloedde eveneens de gewaskeuze: “gerst zaait men in de slegste gronden, nagenoeg zes zak per morgen. In de beste geen drie en zoo naar proportie met het andere.”⁴⁴⁸

Kaart 4.3.2.1: Percentage akkerland ten opzichte van het totale areaal (anno 1807)⁴⁴⁹

Deze verschillen zorgden ervoor dat er niet overal evenveel aan akkerbouw werd gedaan. De morgenopgaven van 1807 bieden de mogelijkheid om de lokale verschillen in akker- en tuinbouw te duiden (kaart 4.3.2.1). Zoals eerder genoemd, kan deze kaart niet te exact geïnterpreteerd worden, omdat de grondoppervlaktes niet betrouwbaar zijn. De akkerbouw van de Noordwestelijke Kreekrug is tamelijk goed zichtbaar. Vooral Hoogwoud springt ertussenuit met bijna een kwart van het areaal ingezaaid. Logisch, want dit dorp lag vrijwel geheel op de kreekrug. Het dorp boven Hoogwoud, Aartswoud, profiteerde minder van de kreekrug. Daardoor was er relatief weinig akkerbouw. Een andere verklaring hierachter was de wat zilte grond, doordat het een kustdorp was. Dezelfde principes zullen vanzelfsprekend ook voor andere dorpen hebben gegolden.

⁴⁴⁸ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 34. Dit betreft allemaal Amsterdamse maat.

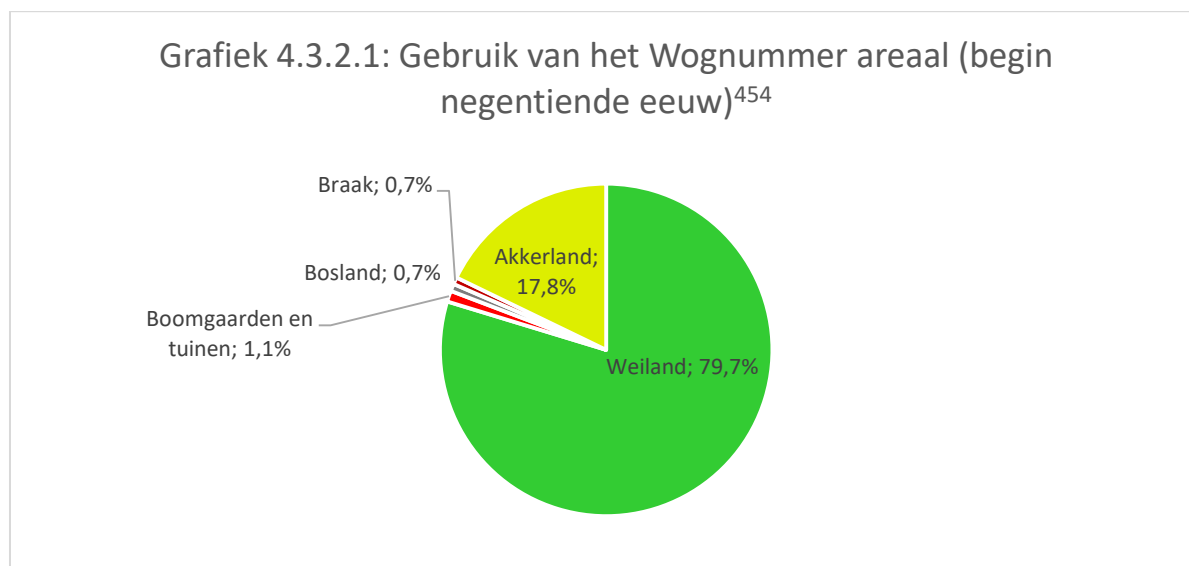
⁴⁴⁹ NHA, 13 Gewestelijke Besturen, inv. nr. 385.

Tabel 4.3.2.1: Totaal aantal dopen per decennium (1770-1799) ⁴⁵⁰		
	1790- 1799	1800- 1809
Abbekerk en Lambertschaag (G)	112	113
Benningbroek (G)	68	65
Grootebroek (G)	80	86
Grootebroek (K)	209	198
Hauwert (G)	53	45
Hem (G)	105	87
Hoogwoud (G)	124	100
Hoogwoud (K)	162	43
Lutjebroek (G)	51	28
Lutjebroek (K)	148	142
Midwoud (G)	57	56
Obdam (G)	56	42
Obdam (K)	206	235
Oosterblokker (G)	69	64
Scharwoude (G)	62	59
Schellinkhout (G)	125	91
Spierdijk (K)	253	245
Twisk (G)	126	107
Twisk (M)	42	39
Ursem (G)	108	88
Wervershoof (K)	310	402
Westerblokker (K)	149	200
Westwoud en Binnenwijzend (G)	67	62
Zwaag (G)	65	60
Zwaag (K)	183	161

⁴⁵⁰ G=gereformeerd, K=katholiek, M=mennoniet. WA, 1702-02 DTB Abbekerk, inv. nr. 3; WA, 1702-05 DTB Benningbroek, inv. nr. 1; WA, 1702-06 DTB Berkhout, inv. nr. 7-8 en 10; WA, 1702-10 DTB Grootebroek, inv. nr. 4-5 en 9-10; WA, 1702-12 DTB Hauwert, inv. nr. 2; WA, 1702-13 DTB Hem, inv. nr. 3; WA, 1702-16 DTB Hoogwoud, inv. nr. 2 en 8-9; WA, 1702-19 DTB Lutjebroek, inv. nr. 1 en 6; WA, 1702-21 DTB Midwoud, inv. nr. 2; WA, 1702-23 DTB Obdam, inv. nr. 2-3 en 7; WA, 1702-24 DTB Oosterblokker, inv. nr. 4; WA, 1702-30 DTB Scharwoude, inv. nr. 2; WA, 1702-31 DTB Schellinkhout, inv. nr. 3-4; WA, 1702-34 DTB Twisk, inv. nr. 2 en 6; WA, 1702-35 DTB Ursem, inv. nr. 2; WA, 1702-38 DTB Wervershoof, inv. nr. 3; WA, 1702-39 DTB Westerblokker, inv. nr. 1; WA, 1702-40 DTB Westwoud, inv. nr. 2-3; WA, 1702-43 DTB Zwaag, inv. nr. 2-3 en 5.

In slechts één van de vier inventarissen van de Noordwestelijke Kreekrug uit deze periode was er akkerbouw te vinden. Daarnaast, in veel dorpen waar akkerbouw in vroegere tijden duidelijk van belang was, zoals Sijbekarspel, stelde het in 1807 weinig voor. De akkerbouw maakte dan ook in de Franse Tijd een sterke teruggang door. Er lagen twee oorzaken achter. Om te beginnen speelde het weer een belangrijke rol. Dit werd vooral na 1799 slechter, want in het decennium daarna bleef de temperatuur dalen.⁴⁵¹ Daarnaast waren er minder arbeiders beschikbaar. Het aantal dopen in alle dorpen genoemd in tabel 4.3.2.1 daalde van 2990 in de jaren 1790 naar 2818 in de jaren 1800. Niettemin, het belangrijkste element zat in de snelle vermindering van het aantal seizoenarbeiders. In de jaren 1800 nam het aantal hannekemaaiers namelijk zeer vlug af.⁴⁵²

Het onderscheid in gras- en zaadland laat niet alles zien. Land werd namelijk op veel meer manieren gebruikt. Te Wognum bestond begin negentiende eeuw 79,7% van het areaal uit weiland (grafiek 4.3.2.1). 17,8% was akkerland, plus nog 0,7% dat braak lag. Dat laatste was opvallend weinig. Mogelijk kwam dit doordat akkers en weides soms afgewisseld werden, waardoor braak niet nodig was. Een indicatie dat het wisselen tussen akker- en weiland gewoon was, zit verscholen in de landbouwenquête: “Landen die men wil laten liggen tot weyland ploegt men zoo min diep als mogelijk”.⁴⁵³ Verder is het helder dat er te Wognum wel enig tuinbouw was, net als wat bosbouw, maar dit stelde zeer weinig voor.

⁴⁵¹ Buisman, *Weer deel 6*, 1011; P. D. Jones e.a., *History and climate. Memories of the future?* (New York 2001) 64-66.

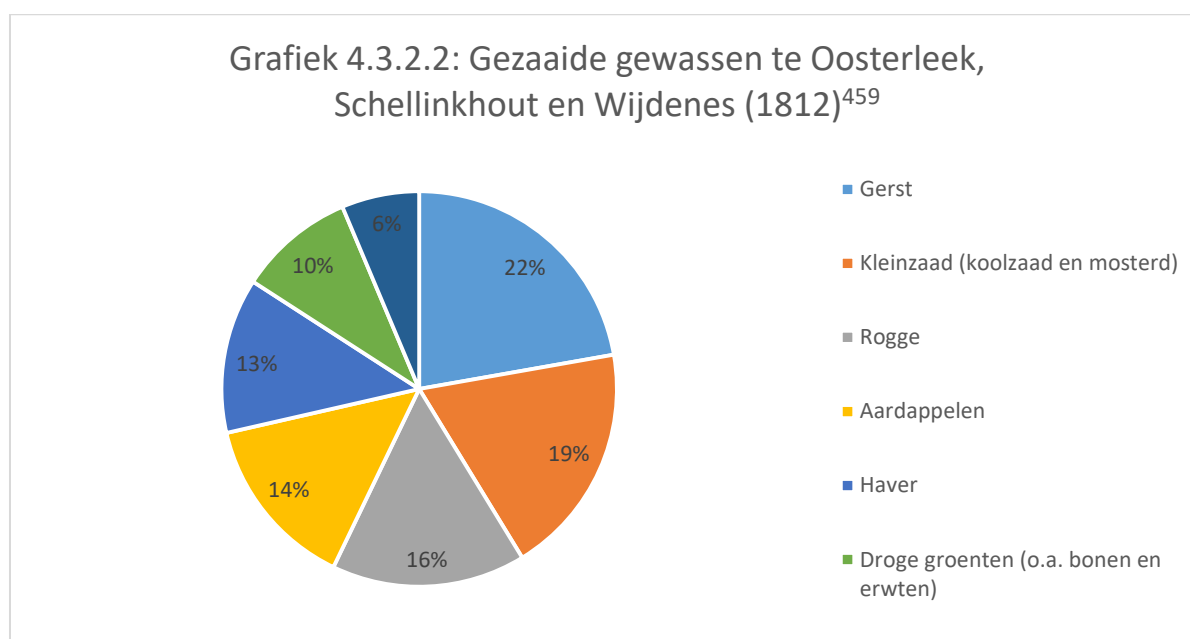
⁴⁵² Lucassen, *Trekarbeid*, 182.

⁴⁵³ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 34.

⁴⁵⁴ Helaas is deze opgave ongedateerd, dus het kan ook van na de Franse Tijd zijn. Evenwel, het aandeel akkerland ligt dicht bij de morgenopgave van 1807. Bovendien, er werden nog morgen gebruikt, dus dateert

De documentatie van de Fransen biedt ons ook inzicht in de gewassenkeuze. Dit bevestigt bijvoorbeeld het beeld dat de vlasproductie niet meer van groot belang was. Zo claimde het dorpsbestuur van Abbekerk in 1811 dat daar “geen grond tot den teelt van vlas en hennip gebruikt” werd.⁴⁵⁵ Toch verdween vlas zeker niet uit West-Friesland. Er lijkt eerder sprake te zijn geweest van lokale specialisatie: “vlas wordt omtrend Hoorn niet, in de Streek weinig geteeld, meer in de Hoogwouder gouw”.⁴⁵⁶

In 1800 werd er in het rapport *Den staat van den landbouw* geschreven over “de geheel bewoonde Streek tusschen Hoorn en Enkhuizen, vooral van Westwoude tot Enkhuizen, hier heeft men overal ook bouwerij van 600-1400 roeden en 12-15 vee.”⁴⁵⁷ Kaart 4.3.2.1 liet ook al zien dat er veel grond ingezaaid werd in de Streek en dan met name te Lutjebroek. Toch moeten we de morgenopgaven wederom niet te strak interpreteren. Bij Oosterleek, Schellinkhout en Wijdenes werd er namelijk volgens deze opgaven in 1807 totaal 106 morgen ingezaaid. In 1812 was dit 441 hectare.⁴⁵⁸ Dit verschil is te groot om realistisch te kunnen zijn.

Veel van dit ingezaaide land zal echter tuinbouw geweest zijn. Op in ieder geval 38,5% van onze Streker boerderijen uit de Franse Tijd werd er aan akkerbouw gedaan, mogelijk zelfs iets meer. Toch, tuin- en

het in ieder geval van voor de invoering van het kadaster. WA, 1433 Dorpen Wognum en Wadway en gemeente Wognum 1436-1940, inv. nr. 1137.

⁴⁵⁵ WA, 0795-02 Archieven van de dorpen Abbekerk en Lambertschaag en gemeente Abbekerk 1399-1977, inv. nr. 19.

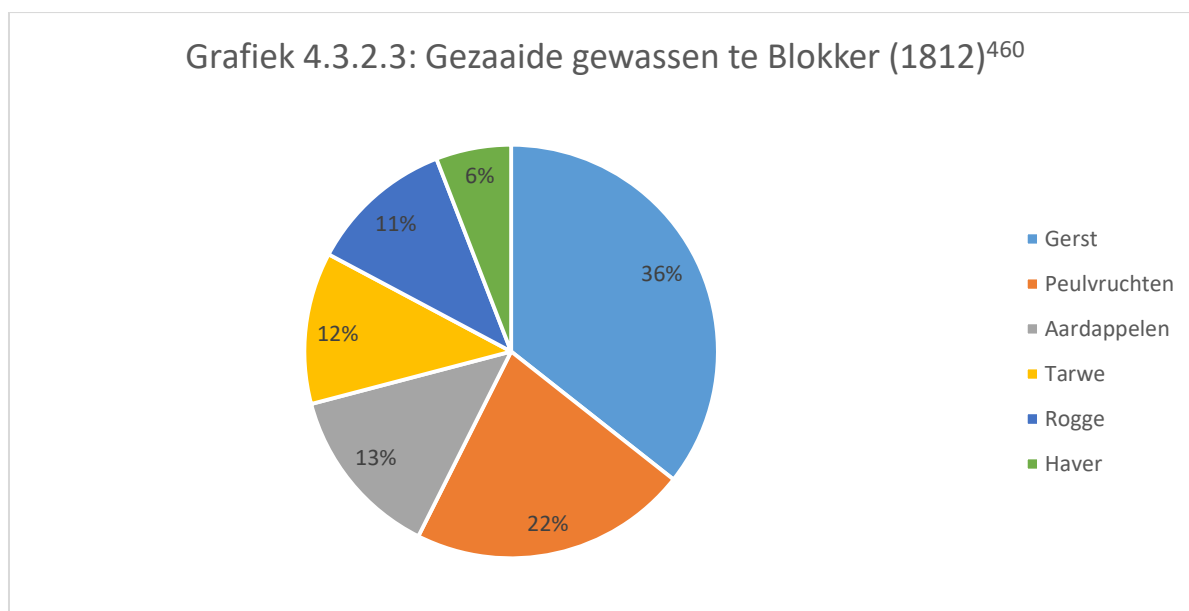
⁴⁵⁶ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 34.

⁴⁵⁷ Ibidem, inv. nr. 28.

⁴⁵⁸ NHA, 13 Gewestelijke Besturen, inv. nr. 385; WA, 1156 Schellinkhout, inv. nr. 710.

⁴⁵⁹ WA, 1156 Schellinkhout, inv. nr. 710.

akkerbouw liepen geregeld door elkaar heen. Gelukkig zijn er van deze tijd andere bronnen die meer helderheid kunnen scheppen. Op Oosterleek, Schellinkhout en Wijdenes domineerde in 1812 duidelijk de graanteelt (57,1%), met voornamelijk gerst en rogge (grafiek 4.3.2.2). Te Blokker maakte de graanteelt zelfs 64,7% van het ingezaaide areaal uit (grafiek 4.3.2.3). Ook daar was vooral gerst. Op Hoog- en Laagzwaagdijk was graan van iets minder groot belang, daar werd 50,1% van het areaal voor de graanteelt gebruikt (grafiek 4.3.2.4). Ook aardappelen hadden een belangrijke plaats in het teeltplan. De tuinbouw in deze dorpen (Hoog- en Laagzwaagdijk uitgezonderd) was met name fruitteelt. De grafieken maken helder dat de groenteteelt in het niet viel vergeleken met de akkerbouw. In de dorpen van Stede Grootebroek zal dit precies andersom zijn geweest, want daar was de invloed van de kreekrug minder en waren de percelen tamelijk klein.

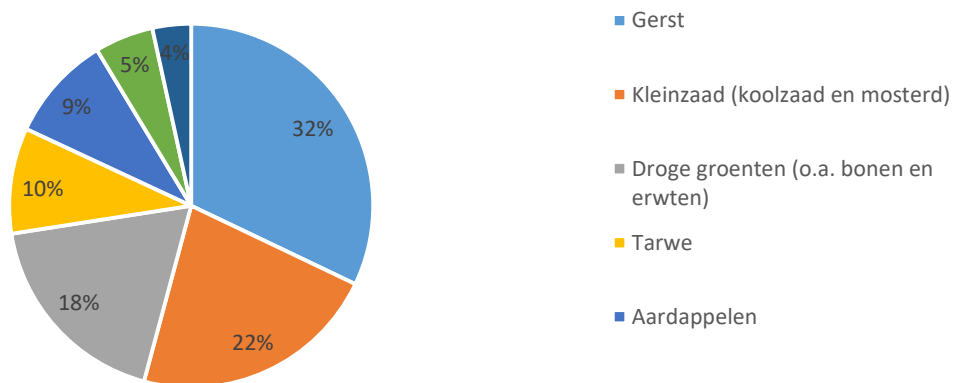
In het Stedelijk Gebied was er weinig akkerbouw. Van de negentien inventarissen bevatten er slechts vier sporen van akkerbouw. Drie daarvan waren van boerderijen te Opperdoes en een te Medemblik. Drie van deze boeren deden echter meer aan tuinbouw dan aan akkerbouw. Bij Enkhuizen werd er in 1812 ongeveer 7,7% van het areaal ingezaaid. Dit bouwland was “meest warmoessiers, koolzaad en mostert”, er werden maar “weinig graanen gebouwd”.⁴⁶¹ In 1801 werd nog gezegd dat er “na de braak” gewoonlijk “koolzaad gezaayd” werd, maar “mostert, gerst, haver, erten en boonen” kwamen evenzeer voor.⁴⁶² Mogelijk was er derhalve sprake van een verdere afname van de akkerbouw.

⁴⁶⁰ WA, 0403 Dorp en gemeente Blokker 1699-1934, inv. nr. 740.

⁴⁶¹ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1998.

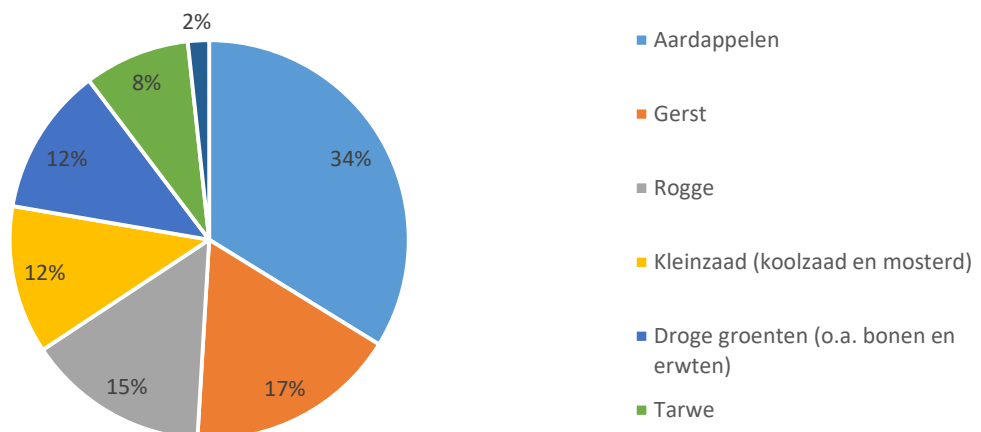
⁴⁶² NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 35.

Grafiek 4.3.2.4: Gezaaide gewassen te Hoog- en Laagzwaagdijk (1812)⁴⁶³

De akkerbouw zat meer in de dorpen rond de steden, zoals we net al bij Blokker konden zien. Anders dan bij Blokker was te Zwaag de aardappel het belangrijkste gewas (grafiek 4.3.2.5). Toch nam ook daar gerst een gewichtige plaats in. Helaas werden niet alle gewassen netjes genoteerd. Zo werd er eveneens enig tabak verbouwd, maar dat werd verzwegen vanwege een verbod op de tabaksteelt.⁴⁶⁴

Grafiek 4.3.2.5: Gezaaide gewassen te Zwaag (1812)⁴⁶⁵

Zoals kaart 4.3.2.1 liet zien was er nauwelijks akkerbouw in het Laaggelegen Gebied. Alleen op Hauwert, Hensbroek en Obdam was nog enig akkerbouw. Toch was daarvan alleen het bezaaide areaal

⁴⁶³ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 244.

⁴⁶⁴ Ibidem, inv. nr. 246.

⁴⁶⁵ Ibidem, inv. nr. 244.

van Hensbroek bijzonder hoog. Op deze dorpen na was de akkerbouw dus sterk afgenomen – tot er bijna niets van over was. In de tien inventarissen (geen van Obdam en Hensbroek) die er zijn van het Laaggelegen Gebied in de Franse Tijd, was er dan ook niet een met akkerbouw. De specialisatie richting de veeteelt zette zich dus door. Er was nog wel ietwat akkerbouw in de laagste dorpen. Zo werd er in 1810 op vier morgen Berkhouter grond mosterd gezaaid.⁴⁶⁶

4.3.3. Tuinbouw

In het Stedelijk Gebied nam de tuinbouw in omvang toe, althans rondom Hoorn in ieder geval. De meeste gevonden inventarissen waren van Westerblokker en Zwaag, tien in totaal. Zeven van deze boeren deden aan tuinbouw. In *Den staat van den landbouw* staat geschreven dat er “in Hoorn en om de stad (...) veele druyven” werden “geteeld voor Amsterdam, alwaar in de druyvetijd daaglijk een druyvenschip van Hoorn komt aan de mosselstijger.”⁴⁶⁷ Het is de vraag of hier niet tevens aalbessen mee bedoeld werden. In ieder geval is het een aanwijzing dat het meeste fruit dat in en om Hoorn geteeld werd, bedoeld was voor de Amsterdamse markt. Ook de beurtschepen tussen beide steden vervoerden veel fruit, waaronder aalbessen.⁴⁶⁸ Dit verklaart evenzeer waarom dit bij Hoorn bloeide en niet bij bijvoorbeeld Medemblik. De Hoornse haven vormde immers een goede verbinding met Amsterdam.

De grafieken 4.3.2.3 en 4.3.2.5 lieten zien dat er naast deze fruitteelt te Blokker en Zwaag nauwelijks groenteteelt was op wat peulvruchten na. Toch is dit enigszins vertekenend, want deze grafieken zijn gestoeld op oppervlaktes, terwijl er bij tuinbouw juist weinig grond nodig was voor een grote productie. De groenteteelt heeft dan ook zeker sporen nagelaten in de inventarissen. Zo had Jan Kort in 1803 te Westerblokker twee tuinen om erwten te telen.⁴⁶⁹ Desondanks stelde dit maar weinig voor vergeleken met zijn vele aalbessenstruiken en fruitbomen.

Veel van deze tuinders hadden er een veehouderij naast, maar zeker niet allemaal. Neem bijvoorbeeld Trijntje Hoogland van Westerblokker. Zij had in 1807 vier tuinen met fruitbomen en aalbessenstruiken. Voor de bessen had ze zelfs “ongeveer 70 aalbessemanden” en “een alebesseschuyt”. Dit alles dus zonder vee erbij.⁴⁷⁰

Bij Opperdoes was evenzeer nog steeds flink tuinbouw. In twee van de drie Opperdoezer inventarissen kwam het voor. In Medemblik teelde Neeltje Ligthart in 1801 uien, kool en grauwe

⁴⁶⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2751.

⁴⁶⁷ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 28.

⁴⁶⁸ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2567.

⁴⁶⁹ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 388.

⁴⁷⁰ Ibidem, inv. nr. 390.

erwten. Toch was dit voor haar waarschijnlijk vooral een bijverdienste, want haar twintig koeien zullen het meeste inkomen hebben gegenereerd.⁴⁷¹ Ook bij Enkhuizen was er tuinbouw voor het stadsvolk. Eerder is al genoemd dat het meeste ingezaaide land bij Enkhuizen door warmoezeniers werd gebruikt. Bovendien waren er enige boomgaarden.⁴⁷² Helaas is het onzeker of er groei in deze tuinbouw zat.

Bij de Streek bleef het aantal inventarissen met tuinbouw redelijk stabiel vergeleken met de voorgaande periode, dus waarschijnlijk nam de tuinbouw hier niet in omvang toe. Mogelijk slonk deze zelfs, als gevolg van de bevolkingsteruggang. De landbouwenquête leert ons zeer veel over hoe de tuinbouw er in de Streek aan toe ging. “Behalven de mist worden de gronden in de Langedijken en de Streek met modder opgehoogd”. Hierdoor waren “de teellanden (...) tot dien trap van vrugtbaarsch gebracht, dat men die vroeg in 't voorjaar met erten of tuinboonen bezaaid en tusschen dezelve zegele knolle of winteraapen”. Deze laatste werden “vroeg opgeplukt en verkogt”, waarna “de erten en boonen” aan de beurt waren. Vervolgens werd “hetzelfde veld met bloemkool beplant, die in september en oktober klaar” waren. Natuurlijk waren er veel meer gewassen in de Streek, zoals cichorei.⁴⁷³

Deze uitleg van de tuinbouwpraktijken ging vooral over de dorpen van Stede Grootebroek en dan met name Grootebroek en Lutjebroek (inclusief Andijk). Niet toevallig was daar het meeste akkerland van geheel oostelijk West-Friesland volgens de morgenopgaven van 1807. De enige vier Streker inventarissen van volledig gespecialiseerde tuinders kwamen dan ook uit deze dorpen. Zoals gebruikelijk hadden deze tuinders allemaal vele zeer kleine percelen. Bijvoorbeeld, bij Klaas Rein te Grootebroek was de grootste akker net aan een kwart morgen.⁴⁷⁴ Rein teelde onder andere veel uien, welk gewas niet in de landbouwenquête staat. De Streker tuinbouw kende zoveel diversiteit dat dit niet allemaal te noemen was. Hierin zat de kracht van de Streek. Wilde men aan zaad komen, dan kon men terecht bij de “winkeliers in de steden”, maar “de fijne zaaden worden in de Streek (...) verkogt”.⁴⁷⁵ Er was derhalve een soort specialisering in een diversiteit van tuinbouwgewassen.

De grafieken 4.3.2.2, 4.3.2.3 en 4.3.2.4 maken duidelijk dat de groenteteelt in delen van de Streek niet enorm was – er was meer akkerbouw. Maar ook hier gold dat er weinig grond nodig was voor tuinbouw. Derhalve kon er onder ‘droge groenten’ en ‘kleinzaad’ een heel palet aan tuinbouwgewassen hebben gezeten. Daarnaast waren er nog veel fruitbomen in deze dorpen, grotendeels gericht op de Hoornse markt. Zo had Trijntje Willems in 1809 boomgaarden te Schellinkhout met “appele, peere en aalbessenboomen”.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Ibidem, inv. nr. 3374.

⁴⁷² WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1998.

⁴⁷³ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 34.

⁴⁷⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 1697.

⁴⁷⁵ NA, 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 34.

⁴⁷⁶ WA, 0003 Oud-rechterlijke archieven, inv. nr. 4786.

In de inventarissen van het Laaggelegen Gebied is geen tuinbouw te vinden. Dit zal een goede weerspiegeling zijn geweest van de werkelijkheid: op enkele kleine boomgaarden en moestuintjes na was daar geen tuinbouw. Er werd dan ook nauwelijks iets bezaaid. Zo werd er in Avenhorn, Grosthuisen en Scharwoude in 1807 maar 1,7 morgen ingezaaid. Evenwel, het kan zijn dat er in realiteit meer was. Vele kleine moestuinen werden mogelijk niet meegeteld. In 1812 kwam de gemeente Avenhorn namelijk met een verordening dat tijdens de oogsttijd van “de veld- en tuinvruchten” de eenden op eigen erf gehouden moesten worden, om schade aan de gewassen te voorkomen. Wanneer er nauwelijks tuintjes waren, dan had dit nooit verordend hoeven worden.⁴⁷⁷ Bij de Noordwestelijke Kreekrug was er eenzelfde situatie. Te Wognum was slechts 1,1% van het areaal voor tuinen en boomgaarden bestemd (grafiek 4.3.2.1). Dit was misschien zelfs aan de hoge kant vergeleken met andere dorpen, omdat het deels een uitloper zou kunnen zijn van de grootschalige tuinbouw van Zwaag.

4.4. Bevindingen (1754-1811)

De schapenmarkt die was voortgekomen uit de tweede veepestgolf ontwikkelde zich verder. Het gaf boeren een nieuwe mogelijkheid om risico te spreiden. Dit stimuleerde dat in het Laaggelegen Gebied nog nauwelijks akkerbouw overbleef – die onproductieve vorm van risicospreiding was niet langer vereist. Er was meer voortgaande specialisatie, met name in de tuinbouw.

De veepest was enige jaren verdwenen, maar kwam weer terug. Bij de derde veepestgolf etterde de ziekte met vlagen. In heftige veepestjaren namen de kuddes schapen steeds in omvang toe. Andersom nam met het wegebben en verdwijnen van de veepest het belang van schapen juist af. Het weer speelde ook een rol in de veranderende agrarische sector. Door droger weer vanaf eind jaren 1750 was meer akkerbouw mogelijk. Aan de andere kant zorgde slecht weer vanaf 1799 juist voor minder vee en minder akkerbouw.

De groeiende bevolking deed de intensivering voortduren, voornamelijk in de vorm van meer akker- en tuinbouw. Dit tot de Franse Tijd, toen nam de seizoenmigratie van hannekemaaiers sterk af. Vooral de akkerbouw leed onder deze afname in arbeid. De politiek pakte gunstig uit voor de boeren. Het houden van varkens in de steden werd steeds meer gedoogd. Medemblik had zelfs wetgeving voor het behouden van mest binnen de eigen jurisdictie, om zo betere bodemkwaliteit te bevorderen. Oorlogen en de bijbehorende handelsbelemmeringen hadden evenzeer effect. Bij de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784) en de Franse inval in 1795 werd de handel met Engeland bemoeilijkt. Daardoor steeg de vraag naar wol van eigen bodem, waar door de boeren gehoor aan werd gegeven.

⁴⁷⁷ WA, 1295 Dorp en gemeente Avenhorn en Oostmijzen, Dorp en gemeente Grosthuisen, gemeente Scharwoude, gemeente Avenhorn, 1629-1936, inv. nr. 141.

Conclusie

De twee kinderen die Pieter Schuijtemaker bij zijn overlijden in 1757 naliet hadden de keus waar ze hun 164 kazen zouden gaan verkopen. Ze zouden het mee kunnen geven aan een schuitvoerder, die het dan op de markt zou verkopen. Daarmede woonden er meerdere kaaskopers in de buurt. Echter, de twee kinderen hadden twee schuiten, een praam en wel vijf kloeten. Bovendien lag hun boerderij aan het water. Ze konden met gemak zelf de kazen verschepen naar de Hoornse markt. Ook de Alkmaarse markt behoorde tot de mogelijkheden, maar dat was iets verder varen. Daarnaast moest de schuit dan over de overtoom van Avenhorn getrokken worden. Hoe dan ook: de kinderen verkeerden in een commerciële luxepositie. Het mag helder zijn dat voor de Schuijtemakers zelfvoorziening geen rol speelde, ze waren marktgericht bezig. Hun 164 kazen waren niet voor eigen consumptie, ze waren geproduceerd voor de markt. Hetzelfde gold voor de zeven vleeskalveren die ze aan het vetmesten waren.⁴⁷⁸

Deze marktgerichtheid van de West-Friese agrariërs had een lange geschiedenis. Hoewel de ontginners vooral zelfvoorzienend bezig waren, werd akkerbouw steeds moeilijker door waterproblemen. Specialisatie in veehouderij was het gevolg, waardoor de commercialisering al snel aansloeg in oostelijk West-Friesland. Dit uitte zich evenzeer in de opkomst van de tuinbouw in de vijftiende eeuw. In de zestiende eeuw vormde zich een regionale specialisatie in kaas. Desondanks zorgde marktwerking ook voor lokale verscheidenheid. In en rond de steden domineerde de productie van consumptiezuivel, groente en fruit. De crisis vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw stimuleerde deze diversiteit. Des te meer bij het uitbreken van de tweede veepest. De schapenmarkt die toen ontstond bleek vruchtbaar te zijn voor deze regio.

Tegen 1811 produceerden de West-Friese boeren indrukwekkende hoeveelheden kaas voor de export. De grenzen van de marktgerichte productie kwamen echter duidelijk naar voren. Zo zorgden hoge prijzen lang niet altijd voor een grote omslag in de agrarische bedrijfsvoering. Ondanks dat de graanprijs in de laatste jaren van de zestiende eeuw snel steeg, groeide de akkerbouw niet mee. Tijdens de crisis van de vijftiende eeuw nam het akkerbouwareaal zelfs af, ondanks de extreem hoge graanprijzen. Toch, er was toen slootwalakkerbouw. Dit alles laat zien dat er wel de wil kon zijn om meer graan te verbouwen, maar dat er grenzen waren aan de mogelijkheden. De drie factoren natuur, bevolkingsomvang en politiek speelden derhalve een grote rol in de boerenpraktijk. De West-Friese casus maakt duidelijk op welke manier dit zich uitte.

De natuur had op vier manieren invloed op de ontwikkelingen in de agrarische sector. Als eerste was de bodemdaling van belang. De vernatting die dit tot gevolg had beperkte de akkerbouw.

⁴⁷⁸ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2423.

De tweede natuurlijke invloed hing daarmee samen: de bodemgesteldheid. Deze was zeer divers. De kreekrug lag hoger in het landschap, waardoor daar beter akkerbouw mogelijk was. De lager liggende dorpen hadden meer moeite om hun water af te voeren, waardoor daar het bedrijven van akkerbouw een grote uitdaging was. Dit verschil werd versterkt doordat bij verschillende kreekrugdorpen vruchtbaar klei onder het veen vandaan kwam, terwijl in andere dorpen tegen 1811 nog niet al het veen was verdwenen. Als derde lieten klimaatsverandering en schommelingen in het weer duidelijke sporen na. Zo was de Kleine IJstijd vanaf de jaren 1430 niet bevorderlijk voor de akkerbouw. Hetzelfde gold bijvoorbeeld voor het slechte weer vanaf 1738. Ook zorgden de natte jaren aan het eind van de vijftiende eeuw voor minder vetweiderij. Andersom maakte opwarming omtrent 1700 en eind jaren 1750 juist meer akkerbouw mogelijk. Als vierde moet de rol van natuurrampen niet onderschat worden. Overstromingen hadden meestal maar een tijdelijke impact, zoals in de vorm van veesterfte en een kleinere graanoogst. Evenwel, vooral de veepestgolven brachten diepgaande en blijvende veranderingen. De introductie van het schaap als belangrijk onderdeel in de bedrijfsvoering is daarbij het meest uitgesproken voorbeeld.

De bevolkingsomvang stimuleerde niet alleen de marktvraag, maar vooral ook de beschikbaarheid van arbeid. Er was een sterke relatie tussen de aanwezige arbeid enerzijds en intensivering of extensivering anderzijds. De middeleeuwse pestuitbraken bevorderden bijvoorbeeld extensivering: akkerbouw maakte plaats voor vetweiderij. Bij de bevolkingskrimp die in de zeventiende eeuw inzette werden er geleidelijk meer koeien gevetweid in plaats van gemolken. Tot de komst van de hannekemaaiers dit proces weer omkeerde. Desondanks was de invloed van de bevolkingsontwikkelingen niet alleen in tijd, maar ook in ruimte. Lokale verschillen in bevolkingsdruk konden evenzeer grote gevolgen hebben op de ontwikkeling van de landbouw. Zo zorgde een sterke bevolkingsgroei in de Streek voor versnippering van het bezit. Dit was essentieel in de opkomst van de tuinbouw aldaar.

Het directe ingrijpen van de overheid op de agrarische sector uitte zich op verschillende niveaus. In en rond de steden werd bijvoorbeeld het vetmesten van varkens aan banden gelegd. Landelijk waren importheffingen van belang. Vooral de ossenweiderij werd daardoor ontmoedigd. Indirect zorgde de politiek met oorlogen voor verstoorde handel. Dit veranderde de marktvraag. Zo gaf de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784) de schapenhouderij een stimulans. Meestal was dergelijke invloed dus van tijdelijke aard, maar dit kon evengoed lang aanhouden. De oorlogen van eind zeventiende en begin achttiende eeuw bevorderden de graanproductie langdurig.

Het bijzondere van dit alles is de diversiteit. Achter de commercialiserings- en specialiseringsprocessen die door eerdere historici zijn geschetst, ging veel meer verscheidenheid schuil dan op het eerste gezicht te verwachten was. Dit was zowel in ruimte als tijd. Buurdorpen konden vergaande verschillen hebben in agrarische productie. Zo was akkerbouw van grote betekenis

voor de Wognummer boeren, terwijl hun zuiderburen (de Berkhouters) hier nauwelijks aan deden. Daardoor konden de reacties op veranderende omstandigheden zeer verschillen. Zo lag het antwoord van veel boeren op de eerste veepest in de akkerbouw, maar niet voor iedereen. In bijvoorbeeld Bovenkarspel bood vooral tuinbouw een uitkomst. Er werd dan ook niet gewoonweg eeuwenlang kaas geproduceerd. Het belang van akker- en tuinbouw schommelde door de eeuwen heen. De hegemonie van de zuivelproductie was evenzeer niet vanzelfsprekend binnen de veehouderij. Geregeld werd er gewedijverd met de vetweiderij en later met de schapenhouderij.

Met dank aan deze regionale benadering komt dus de verscheidenheid aan het licht. Dit maakt helder dat de dynamiek van de agrarische sector veel complexer in elkaar stak dan het in eerste instantie deed voorkomen. Dit alles kwam vanzelfsprekend voort uit het feit dat boeren veel keuzevrijheid hadden binnen de context van de markt, de natuurlijke omstandigheden, de beschikbare arbeidskracht en de politieke situatie. Alle agrariërs konden hun eigen bedrijfsstrategie bepalen. Hierin uitte zich het spel tussen specialisering en risicospreiding. Toch laat de West-Friese praktijk zien dat dit geen volledige tegenpolen waren – voor een groot deel ging het juist hand in hand. Er was een regionale specialisatie in kaas. De zuivelproductie stond vanaf de zestiende eeuw dan ook centraal in het bedrijf van de meeste boeren. Om daarnaast risicospreiding te behouden werd daarbij steeds gezocht naar andere productiemogelijkheden. Deze speelden een kleinere rol binnen het bedrijf, maar het was gewichtig genoeg om op terug te kunnen vallen in moeilijke jaren. Het bood derhalve vooral flexibiliteit in productie in tijden van problemen.

Lange tijd was de graanproductie de belangrijkste vorm van risicospreiding. Ondanks de bloeiende graanhandel vanuit het Oostzeegebied bleef dit bestaan. Wanneer er de mogelijkheid toe was, nam het zelfs in belang toe. Als bijvoorbeeld klimaatsverandering meer ruimte voor akkerbouw bood, werd hier geregeld goed gebruik van gemaakt. De flexibiliteit die daarbij hoorde, kwam zoal naar voren gedurende de eerste veepest. Toen werd er massaal grasland gescheurd, vooral door boeren die al aan akkerbouw deden. Zij beschikten immers over de benodigde kennis, kunde en materialen. Bij de tweede veepest kwam er verandering in de vorm van risicospreiding: het schaap ging een veel grotere rol spelen. Ook schapen maakten het mogelijk om te schuiven in productie wanneer bijvoorbeeld de veepest de melkveehouderij aantastte. Voor de boeren van de Noordwestelijke Kreekrug betekende dit nog meer risicospreiding: naast de melkveehouderij namen zowel de akkerbouw als de schapenhouderij belangrijke posities in. Bij het Laaggelegen Gebied werd juist akkerbouw losgelaten, wat uitkwam op vergaande specialisatie in de veehouderij.

Tuinbouw begon eveneens als vorm van risicospreiding. Legio boeren in het Stedelijk Gebied en de Streek hielden er naast hun vee tevens tuinen op na. Geleidelijk ontstond een zekere specialisatie, met name in de achttiende eeuw: tuinders lieten hun vee voor wat het was. Niettemin bleef ook bij veel van hen het streven naar risicospreiding aanwezig. Dit werd bereikt door een

verscheidenheid aan gewassen, maar eveneens door inkomsten van buiten de sector, zoals visserij. Dit laatste aspect kon helaas niet veel aan de orde komen en het is daarom een belangrijk thema voor vervolgonderzoek. De agrarische sector stond immers niet op zichzelf. Maar weinig boeren trokken hun inkomsten puur en alleen uit de landbouw. Toen Scharwoude in 1693 een nieuwe kerk kreeg, kon de aannemer steunen op de boeren en vissers van het dorp om te graven en te heien. Althans, als hij op tijd begon met de bouw, want in de herfst zouden de inwoners van Scharwoude weer druk zijn met dijkwerk.⁴⁷⁹ Er zijn ook legio voorbeelden te noemen van agrariërs die naast hun boerderij een ambacht beoefenden. Zo was de achternaam van Pieter Schuijtemaker niet uit de lucht komen vallen. Hij was namelijk niet alleen boer, maar eveneens schuitenmaker.

⁴⁷⁹ Ibidem, inv. nr. 2280.

Bijlage: kritische bronnenbeschouwing

Inleiding

Tussen 1670 en 1672 daalde de grondprijs te Spanbroek geleidelijk van 870 naar 832 gulden per morgen. In 1673 schoot de grondprijs plotsklaps omhoog naar 1723 gulden per morgen. Een indrukwekkende verdubbeling in slechts één jaar. Indien u dit ongeloofwaardig vindt, dan heeft u het bij het juiste eind. Deze statistiek is misleidend. Door de kritieke situatie die was ontstaan in het rampjaar 1672, nam het aantal grondtransacties te Spanbroek flink af. In 1673 waren er maar twee. Het toeval wil dat deze twee percelen relatief zeer veel waard waren. Dit leverde derhalve die hoge gemiddelde grondprijs op.⁴⁸⁰

Dit is slechts één van vele manieren waarop statistiek misleidend kan zijn. Cijfers worden nooit hapklaar en zuiver in de bronnen gepresenteerd. Daarom is bronnenkritiek van wezenlijk belang. Dit geldt des te meer voor bronnen van voor Napoleon. Bronproblemen in allerlei soorten en maten kunnen zowel de historicus als de lezer op de verkeerde been zetten. Daarom heb ik hier de belangrijkste bronnen verzameld voor mijn onderzoek naar agrarisch oostelijk West-Friesland van de Middeleeuwen tot en met Napoleon. We zullen deze bronnen goed onder de loep te nemen. Vergelijkbare bronnen met vergelijkbare problemen heb ik geclusterd in zes groepen. Deze groepen vormen de hoofdstukken van deze bronnenbeschouwing.

B1. Boedelinventarissen

Laten we beginnen met de boedelinventarissen. Een dergelijke inventaris is een lijst van alle bezittingen van een persoon of echtpaar, met zowel roerend als onroerend goed. De meeste inventarissen zijn opgesteld nadat een persoon overleed. Dit kon bijvoorbeeld zijn om te voorkomen dat er goederen van minderjarigen door voogden werden vervreemd. Ook bij het hertrouwen van een weduwe of weduwnaar stelde deze soms een inventaris op om de goederen van de kinderen uit het eerdere huwelijk te beschermen. Hierin zit gelijk het belangrijkste nadeel van de bron: inventarissen kunnen geen representatieve afspiegeling bieden van de gehele agrarische sector. Inventarissen werden over het algemeen alleen opgemaakt wanneer er noemenswaardig bezit te beschermen viel. Het zijn vooral de rijkere boeren geweest die een inventaris hebben nagelaten. Deze bronnen geven derhalve weinig inzicht in het bedrijf van een keuterboer. Hoewel een deel van de inventarissen zijn

⁴⁸⁰ WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 238a.

opgesteld in opdracht van schuldeisers van boeren, werd ook dit meestal gedaan bij boeren met enig bezit. Bij een failliete keuterboer leverde het opstellen van een inventaris weinig op voor een schuldeiser.

Althans, dit alles is wat over het algemeen verondersteld wordt. Het is maar de vraag in hoeverre dit klopt. Gelukkig zijn er veetellingen waarmee een vergelijking mogelijk is tussen het gemiddelde aantal koeien per boer in een bepaald dorp en het gemiddelde in de inventarissen.⁴⁸¹ Een veetelling te Spanbroek van omstreeks 1612 levert een gemiddelde van 7,3 koeien per boer op. Een andere telling te Oostwoud uit 1616 geeft een gemiddelde van 7,5 koeien. Bij de acht inventarissen van alle dorpen die er zijn tussen 1600 en 1650 kom ik gemiddeld 6,3 koeien tegen per boer. Dat betekent dat er juist meer inventarissen zijn van kleinere boeren. Evenwel, dit kan toeval zijn door het lage aantal inventarissen. Een veetelling te Spanbroek van circa 1672 geeft me 8,7 koeien per boer. De inventarissen van de Noordwestelijke Kreekrug uit de periode 1676-1695 bieden een gemiddelde van 8,4 koeien. Wederom zijn de boeren van de inventarissen niet alleen grote boeren. Bij de veetelling van 1707 is dit anders. Hier zijn er gemiddeld 10 koeien per boer, terwijl er in de inventarissen van de Noordwestelijke Kreekrug tussen 1696 en 1713 gemiddeld 10,9 koeien zijn per boer. Hier lijkt het dus zo dat er voornamelijk inventarissen zijn van grote boeren, maar het verschil is niet indrukwekkend. Een andere veetelling, van Zwaag in 1744, geeft 11,48 runderen per boer. De tien inventarissen van het Stedelijk Gebied tussen 1738 en 1744 bevatten gemiddeld 11 runderen per inventaris. Alle inventarissen uit die periode (35 in totaal) bieden een gemiddelde van 10,9 runderen. Al met al kan ik derhalve stellen dat er van zowel kleine als grote boeren inventarissen zijn overgeleverd. Daarmee zijn de inventarissen tamelijk representatief voor de boerenbevolking.⁴⁸²

De meeste inventarissen zijn opgemaakt bij de notaris. Daarom heb ik alle notariële archieven doorgespit van de dorpen en steden in oostelijk West-Friesland. Hierbij heb ik veel baat gehad bij de fantastische index op het notariële archief die Hans van der Sloot heeft gemaakt voor redelijk wat dorpen. Enkele collega-archiefbezoekers hebben voor mij uitgekeken naar gedetailleerde boedelscheidingen en inventarissen uit de gerechtelijke archieven. Bij enkele plaatsen, zoals Schellinkhout, heb ik nog speciaal in de gerechtelijke archieven gezocht. Schellinkhouter boeren kwam ik namelijk nauwelijks tegen in het notariële archief, terwijl het dorp op agrarisch gebied zeer interessant was. Daarnaast heb ik de boelhuizen van Hoorn en Medemblik tot en met grofweg 1700 bekeken, om zo mijn bestand aan vroege inventarissen te vergroten. Omdat beter inzicht te krijgen in

⁴⁸¹ Aangezien ik inventarissen van veehouders met twee koeien of minder (zonder ander vee) niet genoteerd heb, tel ik deze ook niet mee bij de veetellingen in deze vergelijking.

⁴⁸² Zie voor meer informatie over de veetellingen 'B4. Veetellingen'.

het Laaggelegen Gebied, heb ik de inventarissen van de Beets daarbij toegevoegd. Dit dorp past namelijk volledig binnen de agrarische sector van dit gebied.⁴⁸³

Inventarissen laten zich gemakkelijk vinden. Ze hebben vrijwel altijd een afwijkende vorm. Goederen werden meestal onder elkaar in een lijst opgetekend, waardoor inventarispagina's er anders uitzien dan de lopende tekst van andersoortige aktes. Een groter probleem is het vinden van een boereninventaris. Het is immers lang niet altijd in een oogopslag zichtbaar of het om een boer gaat. Bovendien: wat is een boer? Legio agrariërs hadden nog inkomsten van buiten de agrarische sector, zoals met scheepsvaart. Zo heb ik een inventaris uit 1756 van de overleden Jacob Mesjes te Hem. Mesjes was een grootschipper, maar had evenzeer vijf koeien en nog wat ander vee. Het is aannemelijk dat de boerderij in zijn afwezigheid draaiende gehouden werd door bijvoorbeeld zijn vrouw of kinderen. Mesjes had duidelijk een boerenbedrijf, maar er zijn helaas ook legio onduidelijkere gevallen. Het hebben van vee staat namelijk niet altijd gelijk aan landbouwactiviteiten. Er is een inventaris uit 1786 van het echtpaar Aldert Punt en Maartje Coopman te Rustenburg. Punt was een veerschipper van Rustenburg op Amsterdam, maar had tevens een paard en een geit. Dit was niet agrarisch, maar gericht op zijn werk als veerschipper. Het paard trok de trekschuit en de geit werd gebruikt om het paard kalm te houden (paarden maken veel lawaai als ze alleen op stal staan).⁴⁸⁴

Mesjes en Punt zijn nog relatief gemakkelijk te classificeren, maar er zijn legio moeilijke randgevallen. Veel ambachtslieden en andere burgers hielden er wat vee op na voor eigen gebruik. Een overleden Andijker liet bijvoorbeeld in 1803 (inventaris uit 1804) een grote winkel na, maar eveneens een koe en twee schapen. De Enkhuizer burgemeester Dirk Brouwer (inventaris anno 1713) deed niet alleen zijn achternaam eer aan, maar had evenzeer "2 vaare coeyen".⁴⁸⁵ Dit soort personen, met maar een klein beetje vee en andere beroepen, heb ik niet meegenomen in dit onderzoek. Helaas is het soms moeilijk het verschil te zien tussen een keuterboer en een burger. Dieuwert Jans te Lambertschaag had in 1716 vier schapen en wat kaasmaakspullen. Haar inventaris geeft geen reden om aan te nemen dat zij buiten de agrarische sector haar brood verdiende. Ze zat echter diep in de schulden, waardoor ze waarschijnlijk zo weinig vee had. Ook kan dit door de toen heersende veepest zijn gekomen. Daarom heb ik haar gekenmerkt als keuterboerin.

⁴⁸³ Hierbij alles wat ik structureel heb doorgenomen: WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 127-139, 187-195, 222-231, 366-394, 427-432, 808-1493, 1513-1518, 1563-1564, 1587, 1656-1700, 1904, 1966-1969, 1992-2014, 2035-2700, 2710-2752, 2776-2777, 2783-2787, 2801-2804, 2843, 3153-3404, 3872-3876, 4071-4078, 4144-4156, 4772-4797, 5007-5014, 5080-5083, 5128-5131, 5407-5413, 5581-5582 en 6580-6581; WA, 0003 Oud-rechterlijke archieven, inv. nr. 4472-4476, 4583, 4766, 4791, 4810, 5209, 5212, 5214-5215, 5349-5359, 5448, 5471, 5539 en 5595. Andere inventarissen waar ik op stuitte, maar welke ik niet structureel heb doorgenomen zijn: NHA, 176 Losse Aanwinsten (verkregen tot 1984) van het Noord-Hollands Archief te Haarlem, Collectie van, inv. nr. 1376. WA, 0003 Oud-rechterlijke archieven, inv. nr. 4314, 4428, 4565, 4584, 4785-4786.

⁴⁸⁴ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 381 en 5082.

⁴⁸⁵ Ibidem, inv. nr. 1694 en 3238.

Andere beroepen komen helaas niet altijd goed naar voren in inventarissen. Zo maakt een vermelding van wat timmergereedschap iemand nog geen timmerman. Een voorbeeld: Antje Freeks Koksen te Hoogkarspel had in 1796 niet alleen boerderijen, een heleboel land en twee koeien, maar evenzeer vele obligaties. Mogelijk had zij het land en de boerderijen om te verpachten en de koeien voor eigen gebruik (verse consumptiezuivel). Wat dit laatste idee steunt, is het feit dat er in haar inventaris geen noemenswaardige boerengereedschappen staan vermeld. Normaal zou ik haar daarom niet genoteerd hebben, maar in dit geval heb ik een uitzondering gemaakt omdat ze over grote boomgaarden beschikte. Aangezien tuinbouw relatief moeilijker te duiden is, zijn alle indicaties mooi meegenomen. Om diezelfde reden heb ik een Enkhuizer in mijn bestand opgenomen die duidelijk de kost verdiende met lakenverven, maar daarnaast nog tulpentuinen had.⁴⁸⁶

Verder heb ik alleen de agrarische bedrijven genoteerd wanneer deze geplaatst konden worden in oostelijk West-Friesland. De inventaris van de krankzinnig geworden agrariër Cornelis Reijertsz werd in 1749 opgemaakt voor de notaris te Hoogwoud, maar omdat het bedrijf van Reijertsz zich in Barsingerhorn bevond, voegt deze inventaris niets toe aan dit onderzoek. Hierop zijn enkele uitzonderingen. Sommige boeren van buiten oostelijk West-Friesland hadden een deel van hun bedrijf (onder andere door grondbezit) binnen de omringdijk, waardoor het toch waardevol is om deze te noteren. Neem bijvoorbeeld Claas Wit en Anna Pieters (inventaris anno 1730). Zij hadden een boerderij in de Beemster, maar ook land in Grosthuisen en Ursem.⁴⁸⁷

Grafiek B1.1 laat de 761 inventarissen zien die ik uiteindelijk in dit onderzoek heb meegenomen. Het is overduidelijk dat het aantal bronnen van voor 1650 zeer beperkt is. De toename na 1650 is geen toeval. Met het begin van de crisis waren er meer inventarissen nodig vanwege schuldeisers. Bovendien zijn pas vanaf de jaren 1660 een heleboel dorpsnotarissen overgeleverd. Voorbeelden hiervan zijn Oppendoes (1660), Westwoud (1661), Grootebroek (1661) en Wervershoof (1664).⁴⁸⁸ Het aantal inventarissen groeit geleidelijk door tot en met 1700. Daarna heb ik niet meer structureel de stedelijke gerechtelijke archieven doorgewerkt, waardoor het aantal weer wat afneemt. De groei in inventarissen komt niet alleen door meer overgeleverde notariële bronnen, maar tevens doordat het steeds gebruikelijker werd om een inventaris op te laten stellen. Na 1700 schommelt het aantal ietwat en vanaf de jaren 1760 neemt het weer af. Ook dit is geen toeval. Er waren toen steeds minder notarissen op het platteland werkzaam. Zo eindigt het notariële archief van Avenhorn in 1728, die van Spanbroek in 1741 en die van Obdam in 1771.⁴⁸⁹ Hiertegenover staat het feit dat boeren vaker in de stad naar de notaris gingen. Echter, door schaalvergroting nam het aantal boeren (en dus ook

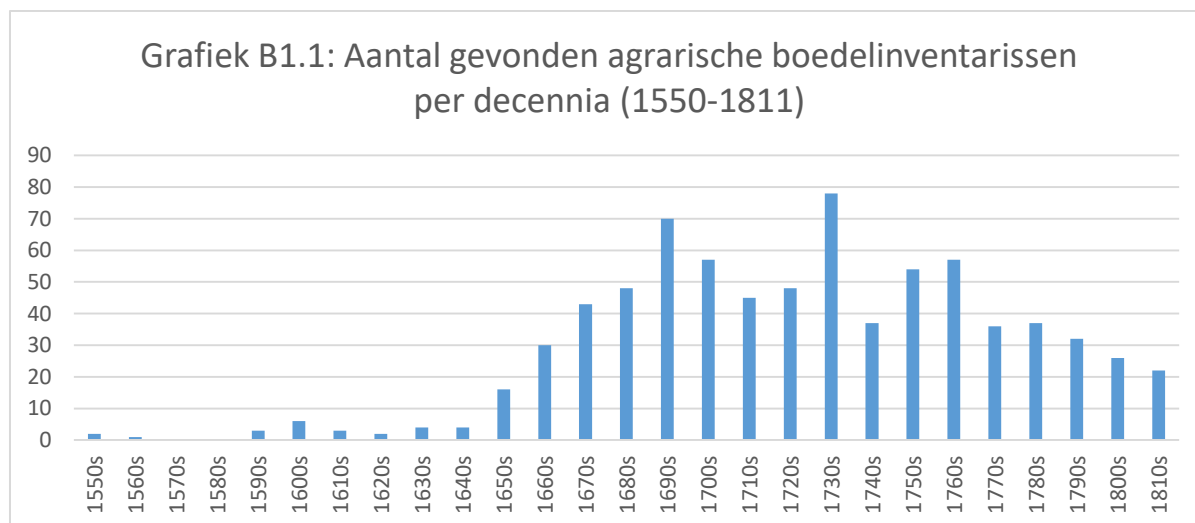
⁴⁸⁶ Ibidem, inv. nr. 132, 1141 en 1691.

⁴⁸⁷ Ibidem, inv. nr. 231 en 2013.

⁴⁸⁸ Ibidem, inv. nr. 4148, 5407, 5412 en 1656.

⁴⁸⁹ Ibidem, inv. nr. 194, 4078 en 4797.

het aantal inventarissen) af. De jaren 1810 vormen op dit alles een bijzondere uitzondering. Daar heb ik relatief veel inventarissen, want ik heb geen aktes meegenomen van na 1811. Deze grens is gebaseerd op de grote veetelling uit dat jaar.

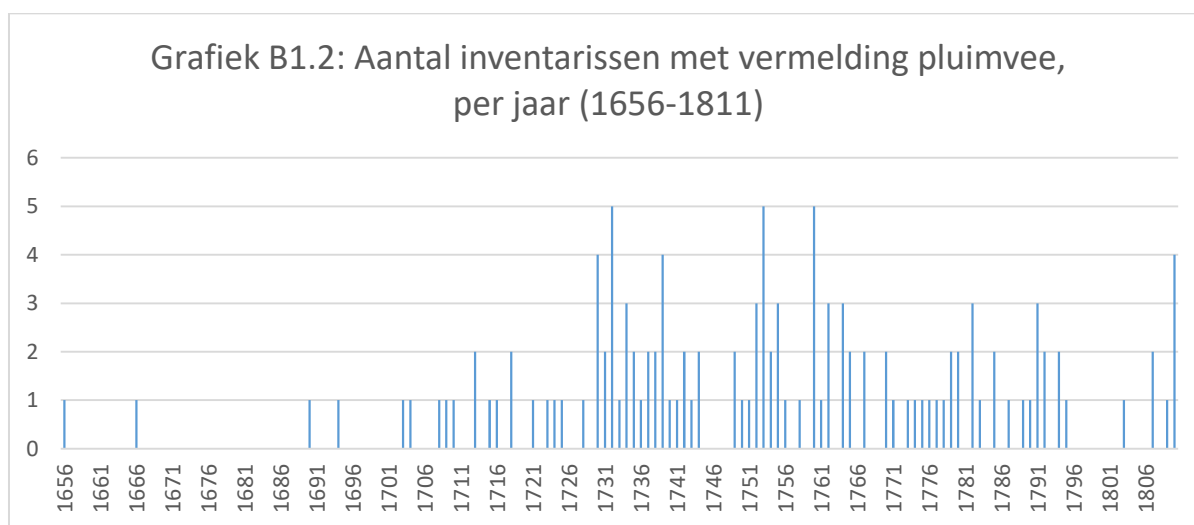
Naast kwantiteit is er nog kwaliteit, wat eveneens erg verschilt door de eeuwen heen. De kwaliteit van de inventarissen neemt namelijk geleidelijk toe. Sommige van de vroege inventarissen zijn eigenlijk geen inventarissen, maar andersoortige aktes (zoals boedelscheidingen). Vee aantallen ontbreken daarbij geregeld. Dit geldt bijvoorbeeld voor de oudste (een testament), waarbij we het moeten stellen met de notitie dat de testateur beschikte over “coeyen, calveren, scaepen, paerden, hooy ende van ’t saedt”.⁴⁹⁰ Van Neel Cornelis en Jan Hoochtwoud te Opmeer is alleen bekend dat ze in 1664 koeien hadden. Een boedelscheiding van één jaar later van Marij Cornelis en Huijbert Goetjesz te Avenhorn is maar iets uitgebreider. Naast koeien schreef de notaris ook wat perceelnamen op.⁴⁹¹ Dergelijke ‘inventarissen’ heb ik meestal niet meegenomen, tenzij ik te weinig gegevens kon vinden van een dorp. Zo zijn dit voor Opmeer en Avenhorn de eerste boerenaktes die ik heb gevonden. Dergelijke aktes lijken tamelijk nutteloos, maar dat zijn ze niet. Zo laten ze zien dat koeien de kern vormden van deze bedrijven.

In de inventarissen manifesteert de kwaliteitstoename zich op vele manieren. Kleine objecten met weinig waarde werden naar mate de eeuwen verstreken steeds vaker opgetekend. Bijvoorbeeld: hoe verder in de tijd, hoe vaker beschadigde (thee)kopjes werden genoteerd. Het agrarische aspect dat hier het meest onder heeft geleden, is de notering van het pluimvee. Kippen en eenden kwamen veel voor op boerderijen, maar voornamelijk in zeer kleine populaties. Daarenboven liepen ze veelal

⁴⁹⁰ Ibidem, inv. nr. 2035.

⁴⁹¹ Ibidem, inv. nr. 189 en 4146.

gewoon los. Dit is zichtbaar in verscheidene ordinanties tegen het loslopen van eenden in periodes van ontkieming en oogst van (tuinbouw)gewassen. Voorbeelden van plaatsen met dergelijke ordinanties zijn Stede Grootebroek in 1681 en gemeente Avenhorn in 1812.⁴⁹² Dit loslopen van pluimvee kwam eveneens tot uiting in de noteringswijze van notarissen. Waar grootvee keurig werd geteld, konden notarissen bij pluimvee nogal eens termen gebruiken als “een vlugtje hennen en eende” of “een partij eynde soo als deselve bij 't huys op en afkomen”.⁴⁹³ Kippen waren duidelijk honkvaster, want daarbij gaf de notaris relatief vaker aantallen op dan bij eenden. Het loslopen in combinatie met de geringe aantallen, heeft ervoor gezorgd dat de meeste notarissen het pluimvee niet noteerden. Met het gedetailleerder worden van de inventarissen, nam derhalve ook het aantal pluimveenotaties toe.

In grafiek B1.2 is dit fenomeen zichtbaar. Er zijn slechts enkele inventarissen waarin pluimvee wordt genoemd uit de zeventiende eeuw, maar pas in de achttiende eeuw nemen de aantallen noemenswaardig toe. Dat dit echt een bronprobleem is, blijkt bijvoorbeeld uit het notariële archief van Hoogwoud. De notaris Michiel van Willigen heeft ons tweeëntwintig agrarische inventarissen nagelaten over de periode 1703-1725, met slechts één vermelding van pluimvee. Zijn opvolger, Gerrit van der Ster, heeft dertig inventarissen nagelaten van tussen 1730 en 1755. Hij noteerde maar liefst in de helft van de inventarissen pluimvee.⁴⁹⁴ Bij andere dorpen zijn er vergelijkbare fenomenen bij wisseling van notarissen. Het staat vast dat we hier niet (hoofdzakelijk) te maken hebben met een ontwikkeling in de verspreiding van het pluimvee. Meerdere andere bronnen maken helder dat pluimvee al lang wijdverspreid was. Zo is er van Grootebroek een eendenmerkenregister overgeleverd,

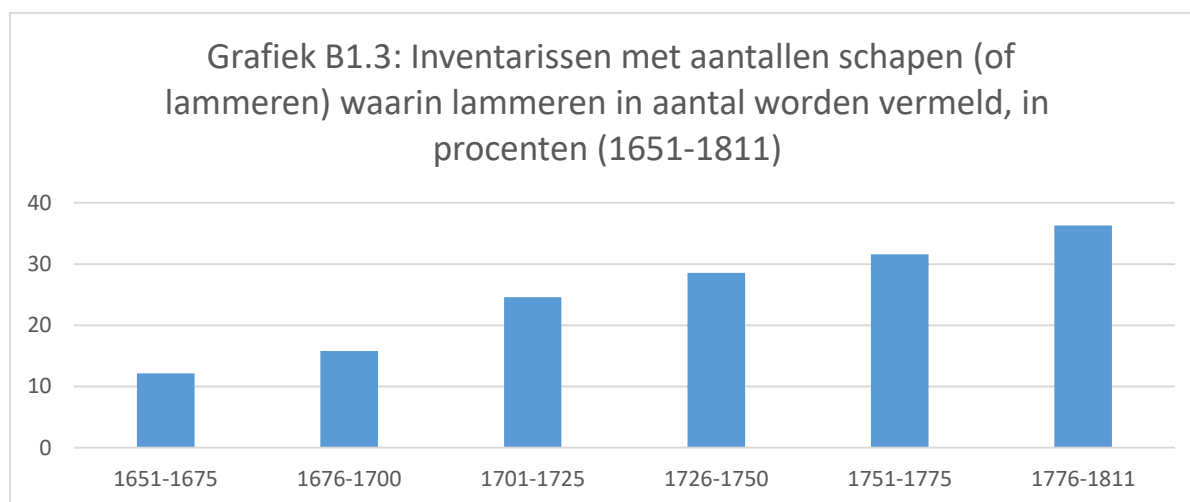
⁴⁹² WA, 1107 Stede Grootebroek, inv. nr. 547; WA, 1295 Avenhorn, Grosthuisen, Scharwoude, inv. nr. 141.

⁴⁹³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 382 en 4774A.

⁴⁹⁴ Ibidem, inv. nr. 2007-2014.

die laat zien dat veel boeren aan het eind van de zeventiende eeuw eenden hadden.⁴⁹⁵ De afname aan het eind van de achttiende eeuw ligt vanzelfsprekend aan het feit dat ik van die tijd minder inventarissen heb.

De kwaliteitstoename van de inventarissen beperkt zich niet tot pluimvee. Het had evenzeer gevolgen voor ander kleinvee, zoals schapen. Hoewel het hierbij minder aannemelijk is dat deze niet zijn meegeteld, ligt het probleem hier meer bij de vermelding van lammeren. Soms noemde de notaris geen aantal, zoals “5 schapen en derselven lammeren”.⁴⁹⁶ Dit is echter niet het grootste probleem. Regelmatig werden lammeren niet eens genoemd. Dit komt goed tot uiting wanneer ik alle inventarissen neem waarbij aantallen schapen (of alleen lammeren) worden vermeld en hierbij kijk in hoeveel van deze inventarissen lammeren in aantal worden genoemd. Wanneer ik dit doe vanaf het moment dat er genoeg inventarissen zijn om dit goed te kunnen staven, dan leidt dit tot grafiek B1.3.

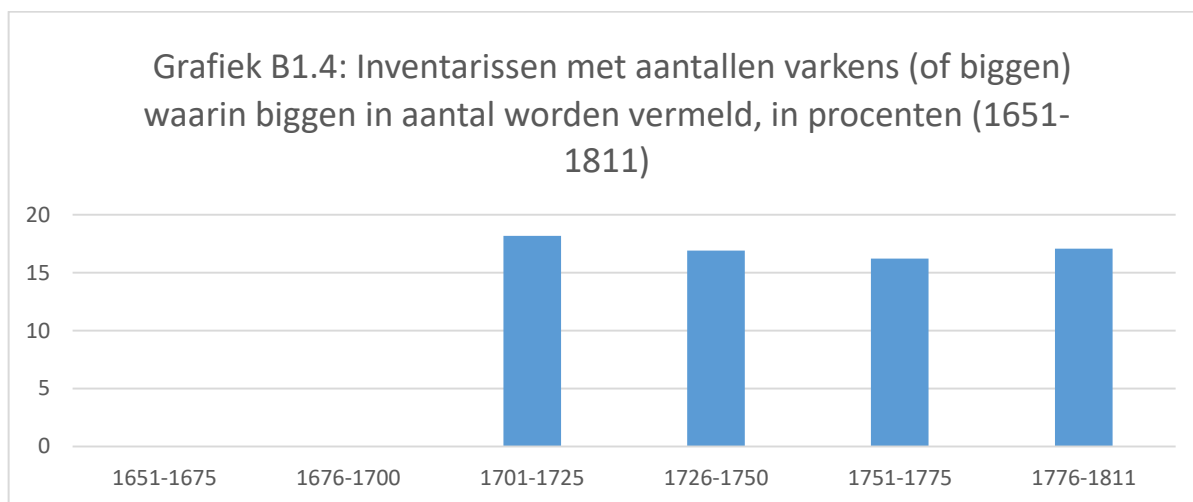
In slechts 12,1% van de inventarissen met wolvee uit de periode 1651-1675 zijn er aantallen lammeren. Dit neemt toe tot 36,3% in de periode 1776-1811. Het is niet waarschijnlijk dat dit realiteit was, dat boeren schapen vaker lieten lammeren. Schapen laten dekken leverde niet alleen lammeren op, maar ook eventueel schapenmelk. Een ongedekte schaap was een gemiste kans. Daarnaast moesten de lammeren toch enige tijd bij moeder blijven om te groeien, want aan een pasgeboren lammetje zat nauwelijks vlees. Bij vetweiderij werden lammeren zelden langer dan een jaar gehouden voordat ze voor de slacht gingen. Derhalve hadden schapenhouders die aan vetweiderij deden een constante instroom van lammeren nodig, die ze over het algemeen zelf fokten.

De oorzaak van de toename ligt daarom aan de exactheid van de notarissen. Dit kan zich op twee manieren uiten. Ten eerste kan de notaris de schapen en lammeren hebben opgeteld en als één

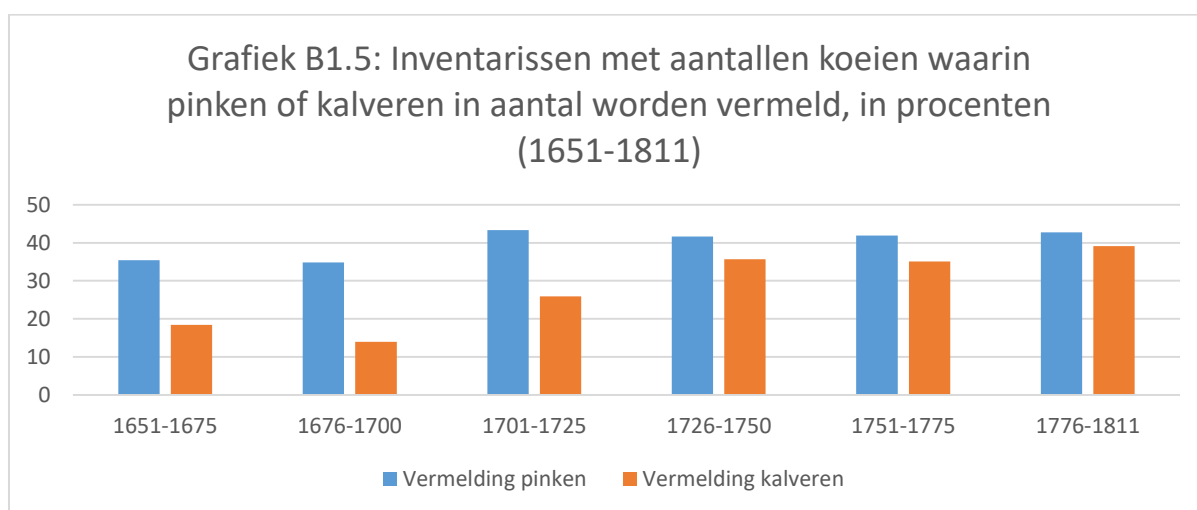
⁴⁹⁵ WA, 1107 Grootebroek, inv. nr. 548.

⁴⁹⁶ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 136.

aantal genoemd hebben. Dit staat soms letterlijk in de inventarissen. Zo schrijft een notaris in een inventaris uit 1811 “zevenentwintig stuk zoo schapen als lammeren”.⁴⁹⁷ Ten tweede kan de notaris simpelweg alleen het aantal schapen noemen en de lammeren negeren. Al met al kunnen de aantallen schapen en lammeren niet te exact worden genomen bij de vroegste periodes.

Dit fenomeen is niet zichtbaar bij varkens en biggen (grafiek B1.4). Helaas is dit ook moeilijker te meten, omdat varkens minder voorkomen in de inventarissen. Voor de periode 1651-1700 zijn er slechts elf inventarissen, waarvan geen een met aantallen biggen. Voor de periode daarna zijn er 27 inventarissen, waarvan zes met aantallen biggen. De toename zit in de groei van het aantal varkens rond 1700. Bovendien, er komt geen groeiende tendens als bij de schapen aan het licht. Het lijkt er dus op dat notarissen varkens en biggen netjes noteerden.

⁴⁹⁷ Ibidem, inv. nr. 1969.

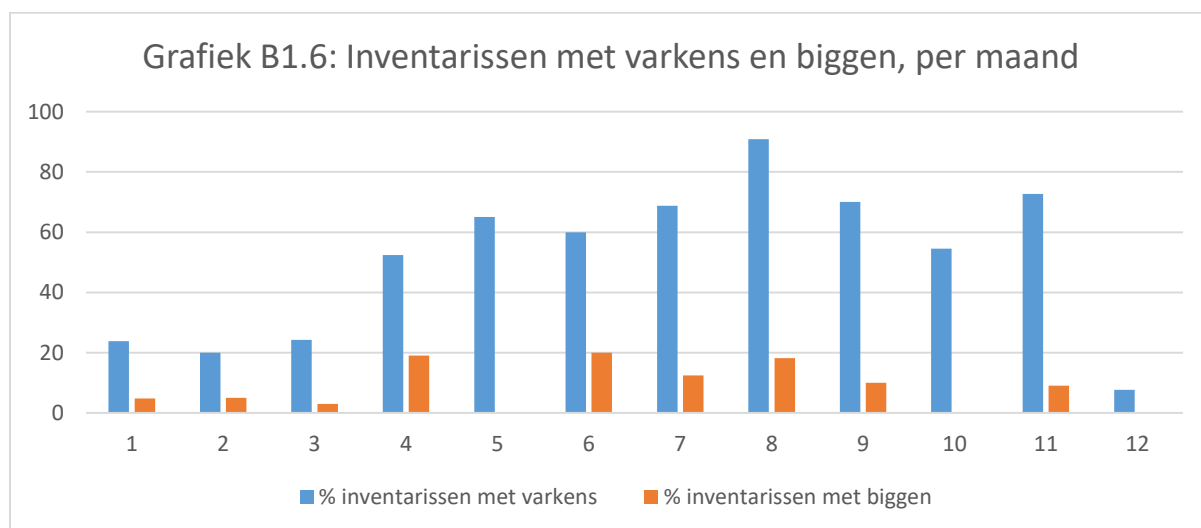
Bij de koeien vallen de grote schommelingen op (grafiek B1.5). Anders dan bij de schapen is er geen geleidelijk toenemende exactheid. Ongetwijfeld zullen er inventarissen zijn waarbij de notaris vergeten is de pinken en kalveren te noteren, maar de omvang hiervan is verwaarloosbaar. Hetzelfde principe gaat op bij paarden en veulens. Veulens kwamen in West-Friesland nauwelijks voor ten tijde van de inventarissen. Wanneer een notaris toch een veulen tegenkwam, was dit een bijzonderheid die waarschijnlijk niet zomaar vergeten werd te noteren.

Er zijn evenzeer kwaliteitsproblemen die niet gebonden zijn aan de tijd. Vanzelfsprekend had de notaris niet de bedoeling om de aard van een agrarisch bedrijf weer te geven. Dit levert voor mij wat problemen op. Veel notarissen gebruikten bijvoorbeeld de termen 'akker' of 'zaadland'. Een dergelijk perceel kon zowel akker- als tuinbouwgewassen bevatten. Wanneer een notaris bonen of erwten opschreef, was dit meestal niet voor eigen gebruik. De dagelijkse kleine porties werden veelal genegeerd of gezamenlijk genoemd, alleen grote voorraden werden opgetekend. Helaas noemde de notaris niet of dit winkelvoorraad was of dat het hoorde bij een agrarische bedrijf. Dit onderscheid wordt bemoeilijkt, doordat andere indicaties van tuinbouw niet altijd even duidelijk zijn. Bij tuinbouw was namelijk niet altijd veel gereedschap nodig. Er is een inventaris te Westerblokker uit 1704 met "wat gort, een half kop ende een leeg sakje in een der tijntjes, ontrent een half taal grauw erte, ontrent een half taal Turkse boone".⁴⁹⁸ Aangezien tuinbouw in Westerblokker toen niet uniek was en de inventaris ook een redelijk groot aantal schapen bevat, geven deze tuinbouwproducten de indruk dat dit gaat om de inventaris van een tuinder. Echter, de desbetreffende 'boer' had geen tuindersgereedschap. Bovendien zijn de voorraden niet indrukwekkend groot. Derhalve kan ik niet bevestigen dat er in deze inventaris echt sprake was van tuinbouw.

Een ander kwaliteitsprobleem is het moment van optekenen. Een inventaris uit de zomer schets een ander beeld dan een inventaris uit de winter. Zo waren er in de zomer meer koeien. Daarnaast hadden melkveehouders in de zomer soms een paard, die vlak voor de winter werd verkocht. Eveneens was er in het voorjaar vaker zaaizaad aanwezig op een boerderij vergeleken met de rest van het jaar. Dit alles kan een vertekend beeld creëren. Ik kan niet al deze verschillen behandelen, dus ik houd het bij de varkens. Veel kaas- en botermakers hadden varkens, maar meestal niet het hele jaar door. Helaas kunnen de maanden van de aktes niet zomaar vergeleken worden met het aantal genoteerde varkens. De aktes zijn namelijk vertraagd. Bij overlijden, werd de inventaris meestal een dag, week of maand later opgesteld. Echter, sommige inventarissen zijn pas opgesteld bij het hertrouwen van de weduwe of weduwnaar. De datum van de akte ligt dan ver de overlijdensdatum af. Aangezien de inventarissen gebaseerd werden op het moment van overlijden en ik meestal alleen de aktedatum heb, kan ik weinig baseren op basis van de aktemaand.

⁴⁹⁸ Ibidem, inv. nr. 369.

Dat in acht genomen, heb ik bij grafiek B1.6 alleen de inventarissen genomen waarbij ik (redelijk) zeker ben van de inventarisatiemaand. De schommelingen per maand zijn goed zichtbaar, wat helaas deels komt door het relatief lage aantal inventarissen met varkens. Toch, een patroon is zichtbaar. In de winter waren er weinig varkens, want dan werden er minder koeien gehouden (dus minder wei en karnemelk voor de varkens). Vanaf april waren er veel varkens. Niet toevallig is dit ook het begin van het weideseizoen. Zeugen bigden het hele jaar door, maar het meest in de zomer en het begin van het najaar. Deze biggen werden gehouden in de winter (zogenaamde 'wintervarkens'), zodat er in het vroege voorjaar al varkens klaarstonden om vetgemest te worden. Al met al kon de boer van dit patroon afwijken. Het varken had concurrentie van het kalf. Het voorjaar bood immers eveneens een groot aantal kalveren, die vetgemest konden worden. Herk de Jongh liet in 1690 een boerderij te Wognum na, waarbij de kaasproductie centraal stond. Echter, De Jongh had geen varkens om zijn wei aan te voeren. Aangezien de inventaris eind juni werd opgesteld, kon De Jongh zijn wintervarkens al vetgemest en weggedaan hebben. Dit lijkt het geval. In de inventaris staat namelijk dat De Jongh beschikte over "een verkenkot" en "een sijd spek". De Jongh had wel nog drie kalveren, ongetwijfeld mestte hij een deel hiervan vet.⁴⁹⁹

Zojuist is al aangestipt dat de reden van optekenen problemen kan opleveren: bij hertrouw is de inventaris van later datum dan het moment waar deze op stoelt. Nu scheelt het dat ik de inventarissen meer gebruik voor onderzoek naar langetermijntontwikkelingen en minder voor gebeurtenissen van de korte termijn. Helaas zijn er meer van dit soort problemen. Wanneer een inventaris werd opgesteld van een overledene die al op hoge leeftijd was, dan is er een kans dat deze persoon al een deel van het agrarisch bedrijf heeft overgegeven aan zijn nazaten. Dan geeft de inventaris een beeld van een

⁴⁹⁹ Ibidem, inv. nr. 2307.

kneuterboer, terwijl het bedrijf in realiteit veel groter was. Gelukkig zijn er geen aanwijzingen dat dit vaak voorkwam.

Een gelijksoortig probleem uit zich meer in de bronnen. Een redelijk deel van de inventarissen werd opgesteld op verzoek van schuldeisers. Het is aannemelijk dat veel van deze personen al vee en spullen hadden verkocht in de hoop een faillissement te kunnen voorkomen. Soms ging dit heel ver. Ente Overpost te Binnenwijzend moest in 1710 een inventaris laten opstellen voor zijn schuldeisers. Overpost beschikte over een karn en een kaastobbe. Hij had echter geen enkele koe. Dit was ooit anders: in 1707 had hij nog elf koeien en drie pinken, maar deze had hij moeten verkopen omdat hij in de schulden was geraakt.⁵⁰⁰

Overpost was niet de enige, maar wel een extreem geval. Er zijn geen andere inventarissen waarbij al het vee verkocht is, voordat de inventaris werd opgemaakt. De meeste van de inventarissen die op verzoek van crediteuren werden opgesteld, vonden voor de verkoop van de belangrijkste goederen plaats. Schuldeisers wilden immers niet achter het net vissen. Uiteindelijk is het aantal inventarissen waarbij noemenswaardige goederen zijn verkocht voordat de crediteuren een inventaris lieten opstellen maar klein. Het verstoort de gegevens dan ook nauwelijks. Dat betekent niet dat er geen problemen zijn. Een groot deel van de inventarissen tussen 1651 en 1703 zijn eigenlijk gerechtelijke veilinginventarissen. Hierbij werd meestal een complete boerderij verkocht, waarbij de (boeren)goederen werden genoteerd. Regelmatig werd alleen het vee verkocht en niet de inboedel. Bovendien werd veelal uitsluitend de naam van de verkoper opgeschreven en dit was vaak de schuldeiser. De naam van de boer heb ik niet altijd en daarmee ontbreekt tevens de woonplaats. Gelukkig heb ik dergelijke bronnen zo goed als alleen voor Enkhuizen en Medemblik. De jurisdictie van deze steden was niet zo groot. Wat wel een nadeel is, is dat de veiling van Medemblik voornamelijk in maart plaatsvond. Dit was tactisch, want vanaf 1 april zou de markt weer volstromen met geïmporteerde koeien. Hierdoor staan er relatief minder varkens in de inventarissen, omdat er daar minder van waren voor het weideseizoen.⁵⁰¹

De inventarissen bieden derhalve geen hapklaar beeld van de agrarische sector. Een kritische omgang maakt ze gelukkig wel goed bruikbaar. Mede daarom moeten er keuzes gemaakt worden. Dit moet natuurlijk ook uit praktische overwegingen. Vandaar dat ik nu even stil zal staan bij mijn interpretatiekeuzes. Het belangrijkste aspect hiervan is mijn scheiding tussen akkerbouw en tuinbouw. Deze is vanzelfsprekend altijd kunstmatig, want akkerbouw en tuinbouw liep in de praktijk van het verleden vaak door elkaar heen. Boomgaarden en moestuinen heb ik niet als tuinbouw gerekend wanneer deze te klein waren. Ik heb hier de grens getrokken bij een totaal van ongeveer driehonderd

⁵⁰⁰ Ibidem, inv. nr. 370 en 2331.

⁵⁰¹ De meeste van deze veilinginventarissen komen uit het gerechtelijke archief van Medemblik.

roede, tenzij er meer indicaties waren van tuinbouw (zoals de aanwezigheid van een groot aantal appelmanden). Aefje Jacobs en Frederik Rense Roos hadden in 1740 in Spanbroek een “moestuyntje” van zeventien roede.⁵⁰² Hoewel producten die dit moestuintje opleverde ongetwijfeld voor een deel werden verkocht, zal het maar weinig inkomen hebben gegenereerd. Derhalve heb ik dit niet als tuinbouw gerekend. Hetzelfde principe heb ik aangehouden bij akkerbouw en een hele kleine akker in een inventaris. Bij akkers of zaadland zonder verdere indicaties van tuinbouw, ben ik uitgegaan van akkerbouw.

De belangrijkste maatstaven die ik aan heb gehouden bij het scheiden van akkerbouw en tuinbouw zijn de gewassen. Gewassen die vaak op grote schaal werden geteeld, heb ik als akkerbouw gerekend. Denk hierbij aan granen, vlas, bonen, aardappelen, koolzaad en mosterd. Fruit, wortelen, erwten en uien heb ik als tuinbouw bestempeld. Riet heb ik onbepaald gelaten, want veel gespecialiseerde veehouders hadden soms een rietveldje voor eigen gebruik en als extra inkomstenbron. Het gaat dan te ver om hen alleen daarom ook akkerbouwer te noemen.

Woudland en houtland lijken hetzelfde, maar ik deel ze allebei anders in. Woudland werd van deze twee termen het meest gebruikt door notarissen en doelde op (vaak grote) boomgaarden. Frases als “een stukje woudland (...) beplant met peere- ende pruymeboomen” laten hier geen twijfel over bestaan.⁵⁰³ Helaas waren er tevens gebieden in meerdere dorpen die aangeduid werden als ‘t Woud. Voor grofweg halverwege de zestiende eeuw werden deze percelen vaak als woudland aangeduid. Dit lijkt later niet meer het geval te zijn geweest. Bij de inventarissen met woudland draaide het dus steeds om tuinbouw. Ik kom de term namelijk vooral tegen in de tuinbouwgebieden. Bij natte, laaggelegen plaatsen zonder tuinbouw kwam de term niet voor, terwijl daar juist veel gebieden een naam als ‘t Woud dragen. Daarom heb ik boeren met woudland over het algemeen als tuinders gerekend. Houtland is net als woudland ook geografisch bedoeld geweest, als land gelegen in ‘t Hout. Niettemin is het zeer waarschijnlijk dat hiermee in de inventarissen percelen werden bedoeld die voor houtproductie werden gebruikt. Wel is dit onzekerder dan bij woudland, omdat de term houtland minder werd gebruikt.

Het onderscheid dat ik heb gemaakt bij de runderen en schapen dient evenzeer genoemd te worden, want hier zijn veel categorieën mogelijk. Bij de runderen hanteer ik vier groepen: stieren (inclusief ossen), koeien, pinken en kalveren. Ik zou vaarzen apart kunnen nemen, maar dat heeft voor mij weinig toegevoegde waarde. Bij een redelijk deel van de vaarzen was de lactatie immers al op gang, een ander deel werd al gevetweid. Hierdoor maakt het verschil met een koe niet enorm veel uit. Pinken en kalveren stuiten bij de indeling niet op problemen. Dit is anders voor het gebied tussen de vaars

⁵⁰² WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 4797.

⁵⁰³ Ibidem, inv. nr. 376.

en de pink: de hokkelingsvaars. Dit was geen gewone vaars, want de vaars liep tussen de andere koeien en de hokkelingsvaars niet. Die zat vaak heel letterlijk in een hok, net als pinken – die daarom hokkelingen werden genoemd. Het is aannemelijk dat een boer een hokkeling in het hok liet, tot de bulloper langskwam om het vee te bevruchten. Men zou daarom een hokkelingsvaars kunnen zien als een wat oudere pink die mogelijk nog bevrucht moet worden. De vraag is bij wie je hokkelingsvaarzen indeelt: de koeien of de pinken? Aangezien een hokkelingsvaars nog niet meedraait met het bedrijf (hoogstwaarschijnlijk geen lactatie), reken ik deze tot de pinken. Verder neem ik hokkelingsvaarzen als synoniem van schotvaarzen en schotter, hoewel het allemaal niet exact hetzelfde was.⁵⁰⁴ Er is een uitzondering: wanneer een schotvaars of schotter voor de vetweiderij bestemd was, dan reken ik deze onder de koeien. Over de schapen kan ik kort zijn: bij schapen had je naast rammen, ooien en lammeren ook overhouders. Dit waren de lammeren die men in de winter ‘overhield’ om vet te mesten. Deze heb ik als schaap geteld.

Tot slot een laatste opmerking over het gebruik van specifiekere veebenamingen in de inventarissen. Zo zijn er af en toe aanduidingen over het gebruik van de koe. Zo werden vleeskoeien vare en gelde koeien genoemd. Daarnaast werd er soms over weidkoeien gesproken. Koeien die bedoeld waren om te melken, werden aangeduid als melk- of kalfkoe. In de praktijk ging dit noteren echter niet zo strikt. Een notaris kon bijvoorbeeld noteren dat er acht koeien zijn en nog drie gelde vaarzen. Dan is het dus zeer waarschijnlijk dat de koeien er waren om te melken, maar in wezen staat het er niet. Wanneer dit soort specificaties er in grote aantallen zijn, kan ik daarmee de verhouding tussen melk- en vleeskoeien berekenen. Natuurlijk is dit onderscheid tamelijk kunstmatig, want toentertijd waren alle koeien dubbeldoelkoeien. Veel melkkoeien werden uiteindelijk gevetweid. Iets soortgelijks kan ik bij de kalveren. Notarissen schreven namelijk soms kuikalveren en mestkalveren apart op. De eerste waren bedoeld om op te fokken tot koe, de andere om vet te mesten en te verkopen. Soms noemde de notaris ook bulkalveren. Aangezien deze vrijwel altijd vet werden gemest, heb ik deze standaard onder de mestkalveren gerekend.

B2. Grondbelastingen

Ik heb het geluk dat er aan grond allerlei soorten belastingen kleefden. Belastingkohieren bieden daardoor een schat aan informatie. Geregeld vind ik de namen van de landeigenaars, maar soms ook de landpachters. Verder staat in deze bronnen meestal de oppervlakte van de grond, in combinatie

⁵⁰⁴ Het onderscheid is niet met zekerheid vast te stellen, omdat hier nooit noemenswaardig onderzoek naar is gedaan. Toch kan ik op basis van de vele voorbeelden die ik ben tegengekomen wel een waarschijnlijke aanname geven omtrent het verschil: schotter en schotvaarzen leefden meestal in kleine groepjes bij elkaar op een stal. Hokkelingsvaarzen zaten waarschijnlijk apart van elkaar in hokken.

met de grondwaarde en de hoeveelheid belasting die over de grond betaald moest worden. In sommige gevallen werd er zelfs bijgeschreven hoe de grond gebruikt werd. Hierbij moet gedacht worden aan benamingen als ‘grasland’, ‘weiland’, ‘hooiland’, ‘zaadland’, ‘akker’, ‘rietschoot’, ‘tuin’ en ‘boomgaard’. Deze aanduidingen zijn niet opgeschreven zonder reden. Het grondgebruik hing sterk af van de bodemgesteldheid en (daarmee samenhangend) de waarde van de grond. Zaadland was vaak goede – relatief droge – grond, terwijl grasland natter was. Het slechtste land werd veelal gebruikt als hooiland.

Met deze bronnen kan ik derhalve het grondgebruik in een bepaald jaar in een bepaalde plaats in kaart brengen. Dit gaat het best bij de kohieren van de tiende penning van omstreeks 1560. De makers van deze kohieren waren over het algemeen zeer secuur als het ging om het aanduiden van grondgebruik. Het beste voorbeeld is de tiende penning van Sijbekarspel uit 1561. In dit kohier heeft de auteur keurig onderscheid gemaakt tussen “graslants” en “zeedtlants”. Hoewel dit grasland uit zowel wei- als hooiland bestond, heeft de auteur dit niet nader gespecificeerd. Niettemin, de auteur is wel zeer consequent geweest in zijn noteringen. Daardoor kan ik heel exact de verhouding tussen het gras- en zaadland berekenen. Zodoende weet ik dat op het Sijbekarspel van 1561 slechts 2,1% van de landbouwgrond gebruikt werd voor de akkerbouw. De resterende 97,9% was grasland.⁵⁰⁵

De opsteller van het kohier van Wadway uit 1561 maakte meer onderscheid en wel in “etlant” (dat wil zeggen: ‘weiland’), “hoylant” en “zaetslants”. De auteur was helaas minder secuur dan die van Sijbekarspel. Af en toe ontbreken aanduidingen van grondgebruik. Gelukkig is meestal uit de context op te maken om wat voor soort het gaat. Wanneer er bijvoorbeeld vele malen achter elkaar “etlant” staat en daartussen één geval zonder omschrijving staat, dan is het zeer aannemelijk dat de schrijver door de vele herhaling “etlant” een keertje was vergeten te noteren. Daarom kan ik nog steeds de verhoudingen van Wadway in 1561 berekenen: 60,1% weiland, 36,9% hooiland en 3% zaadland.⁵⁰⁶ Desalniettemin, er zijn kohieren van de tiende penning waarbij er te vaak aanduidingen over het grondgebruik ontbreken, zodat deze bronnen simpelweg onbruikbaar zijn voor dit doel.⁵⁰⁷

De kohieren van de tiende penning leveren de meeste waardevolle bronnen op in dit opzicht. Bij andere belastingkohieren werd minder vaak onderscheid gemaakt omtrent het grondgebruik. De belangrijkste grondbelasting, de verponding, is hier een voorbeeld van. In veel verpondingskohieren ontbreken aanduidingen over de functie van een perceel landbouwgrond. Er zijn gelukkig wel uitzonderingen. Neem bijvoorbeeld de verponding van Lutjebroek uit 1673. Hier werd onderscheid gemaakt tussen grasland (70,3%), zaadland (29,2%) en rietbos (0,2%). Ook hier ontbraken soms

⁵⁰⁵ WA, 0216 Handschriften, inv. nr. 1448.

⁵⁰⁶ Ibidem, inv. nr. 1451.

⁵⁰⁷ Zie bijvoorbeeld de kohieren van de tiende penning van Lutjebroek. Zie hiervoor Ibidem, inv. nr. 1437 en 1438.

aanduidingen, maar dit betrof slechts 0,4% van het areaal (twee gevallen waarbij geen oppervlakte werd genoemd uitgezonderd).⁵⁰⁸

Een kohier van Twisk uit 1570 is zelfs nog preciezer en maakt onderscheid tussen weiland (51%), hooiland (41,2%), rietbos (4,9%) en zaadland (2,9%). Het kohier komt uit op een totaal van ruim 466 morgen.⁵⁰⁹ Een kohier van hetzelfde dorp van negen jaar later, kent dezelfde aanduidingen: weiland (50,3%), hooiland (41,3%), rietbos (4,5%) en zaadland (3,9%). Helaas zijn deze cijfers niet zomaar te vergelijken met de vorige. Deze bron heeft namelijk een totaal van ongeveer 361 morgen. Het verschil van ruim honderd morgen met de andere bron heeft een simpele oorzaak: de bron van 1579 is onaf. Aan het eind van het document staan veel oningevulde plekken.⁵¹⁰ Toch betekent dit niet dat de documenten onvergelijkbaar zijn. In 1570 staat er in de bron 13,6 morgen aan zaadland, in 1579 is dit 14 morgen. Een zeer kleine toename, maar wel een die mogelijk nog groter was. Niettemin kunnen hieraan geen interessante conclusies worden verbonden.

Verder zijn er nog de kohieren van de tiende over de bezaaide percelen. Deze is er van Schellinkhout voor het midden van de zeventiende eeuw. Helaas is dit, zoals bij veel belastingboeken, geen kohier maar een legger. Dit betekent dat er in de loop der jaren aanpassingen zijn gemaakt. Het is niet altijd helder welk gedeelte origineel is en wat er is bijgeschreven. Daardoor zijn dit soort bronnen moeilijk bruikbaar. Gelukkig is er bij Schellinkhout bij enkele jaren een totaal opgeschreven. Zo weet ik dat er in 1655 53,9 morgen bezaaid was en in 1659 50,6 morgen.⁵¹¹

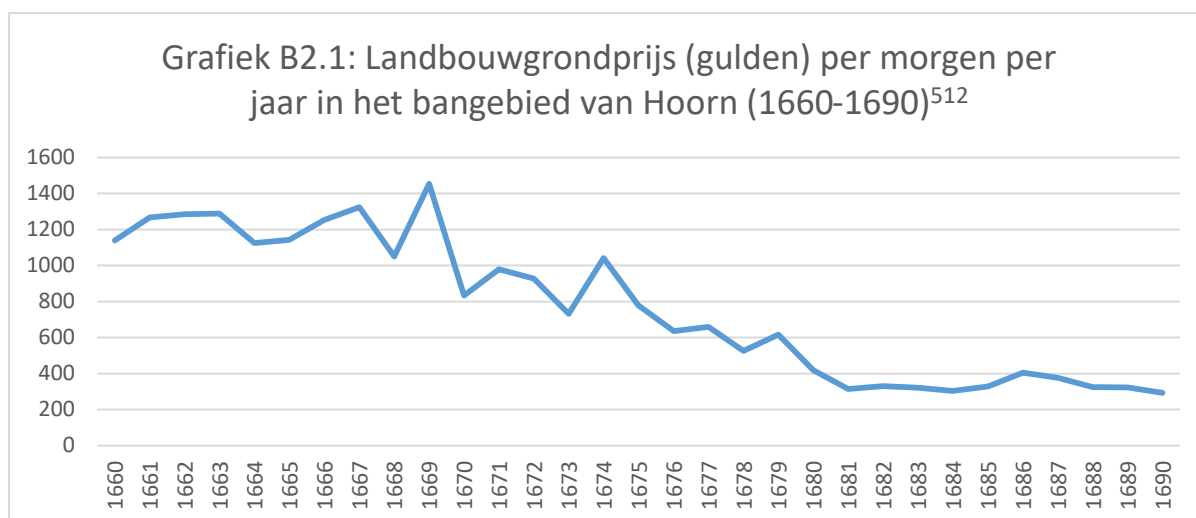
De grondbelastingbronnen kunnen nog meer informatie bieden, namelijk over de grondwaarde. Grote veranderingen in grondwaarde kunnen samenhangen met de gesteldheid van de agrarische sector. Het heeft voor mij weinig waarde om de West-Friese grondprijzen voor de hele Vroegmoderne Tijd in kaart te brengen, maar voor het begin van de crisisperiode 1650-1750 is het weldegelijk interessant. In korte tijd daalde de waarde van grond zo snel, dat het zeker is dat dit samenhang met belangrijke veranderingen in agrarische bedrijfsvoering. Vandaar dat ik voor deze periode de grondprijs wel heb uitgewerkt. Dit kan dankzij een belasting op transporten van onroerend goed. Hierdoor is het mogelijk om de grondprijzen per jaar overzichtelijk te maken. Wanneer ik de transporten van het bangebied van Hoorn neem tussen 1660 en 1690 om de grondprijs per jaar te berekenen, dan leidt dit tot de volgende grafiek (grafiek B2.1).

⁵⁰⁸ WA, 1107 Grootebroek, inv. nr. 236.

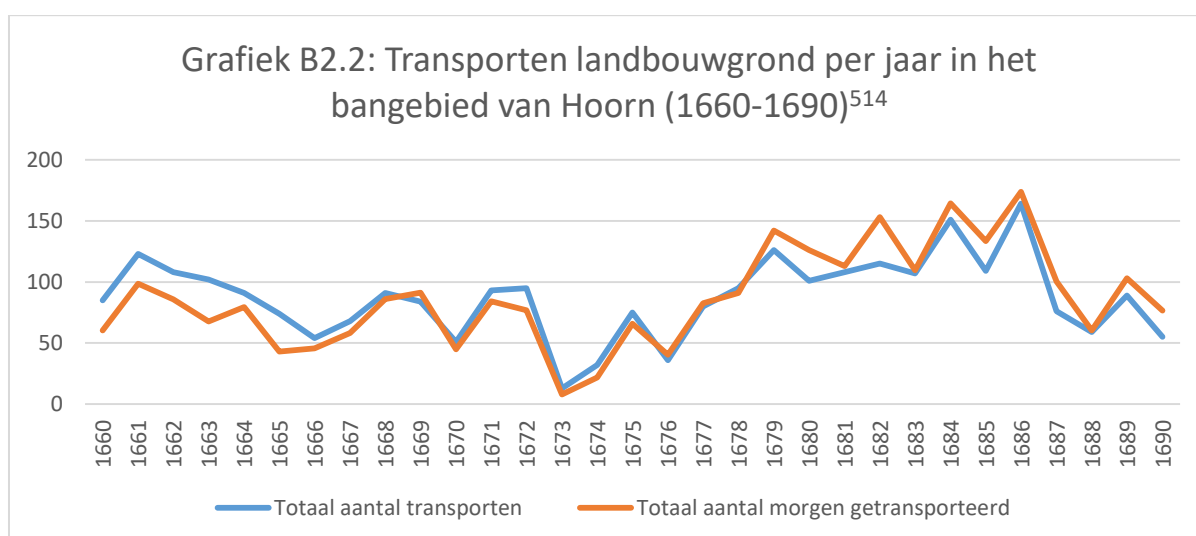
⁵⁰⁹ WA, 0928 Twisk, inv. nr. 70.

⁵¹⁰ Ibidem, inv. nr. 75.

⁵¹¹ WA, 1156 Schellinkhout, inv. nr. 35.

De grafiek laat duidelijk zien dat de grondprijs drastisch daalde vanaf 1670. De grafiek verhuult echter de problemen van de bron. Ten eerste is de data niet compleet. Bij sommige transporten vergat de administrateur de oppervlakte of de prijs te noteren. Bovendien waren er geregeld transporten waarbij tegelijk met een aantal percelen ook een huis werd verkocht. Aangezien deze niet van elkaar te scheiden zijn, kunnen ze niet in de berekening van de grondprijs worden meegenomen. Daarenboven zijn niet alle punten op de grafiek even goed bepaald. Sommige zijn op meer dan honderd transporten gebaseerd, maar ik heb er evenzeer een die steunt op slechts dertien transporten.⁵¹³ De accuraatheid (en derhalve de waarde) van de data kan daardoor sterk per jaar verschillen. Grafiek B2.2 laat deze schommelingen in aantal transporten goed zien.

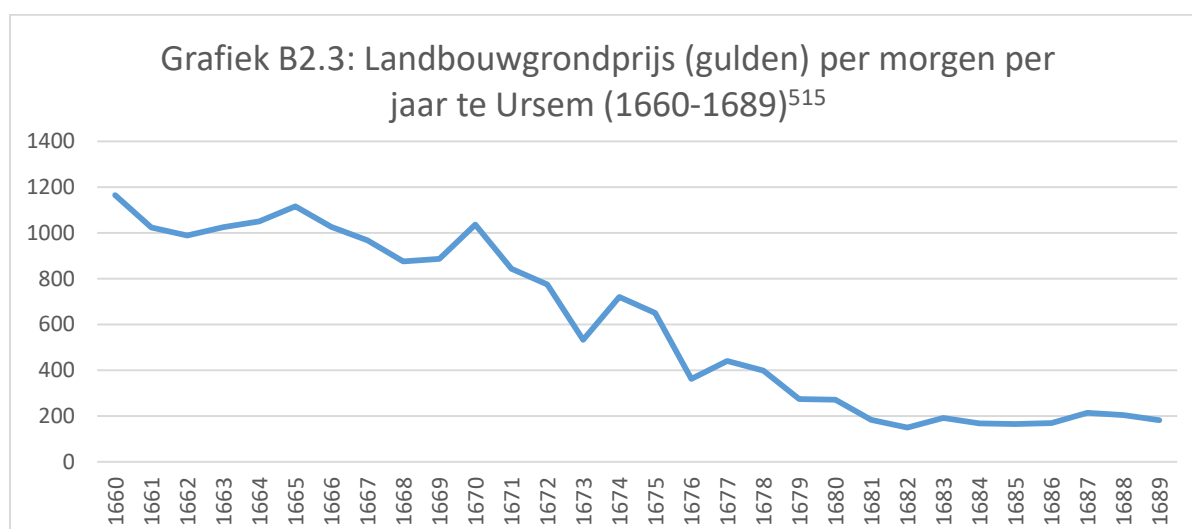
⁵¹² WA, 1562 Drechterland, inv. nr. 1665 en 1666.

⁵¹³ Een transport betekent niet één perceel, geregeld betreft het een verkoop van een bundeling van percelen.

⁵¹⁴ WA, 1562 Drechterland, inv. nr. 1665 en 1666.

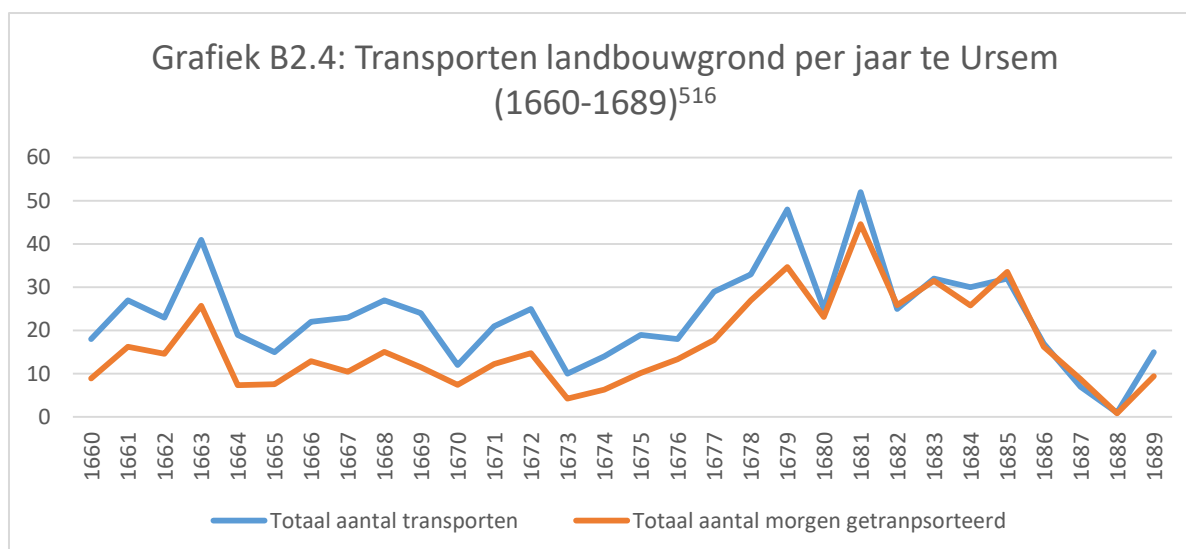
Het grote verschil in grondprijs tussen 1673 en 1674 kan dus komen doordat beide jaren op relatief weinig transporten stoelen (1673 op 13 en 1674 op 32). In 1673 werden er slechts 7 morgen en 500 roede getransporteerd. Met kleine aantallen kunnen een paar bijzondere transacties roet in het eten gooien. Wanneer er bijvoorbeeld in een jaar met weinig transporten relatief veel percelen werden verkocht die lagen aan de Hoornse Koepoortsweg, dan kan dit het beeld enorm veranderen. Land aan de Koepoortsweg was namelijk uitzonderlijk veel waard.

Bij grafiek B2.2 staat naast het aantal transporten tevens het totaal aantal morgen dat elk jaar werd getransporteerd. In het geval van het bangebied Hoorn is er weinig verschil tussen beide lijnen. Hoewel het gemiddelde aantal morgen per transport door de jaren heen iets toeneemt, is dit geen gegeven dat belangrijke invloed heeft op de interpretatie van de prijsdata van grafiek B2.1. Dit is wel problematisch bij de landbouwgrondprijs van Ursem in dezelfde jaren (grafiek B2.3).

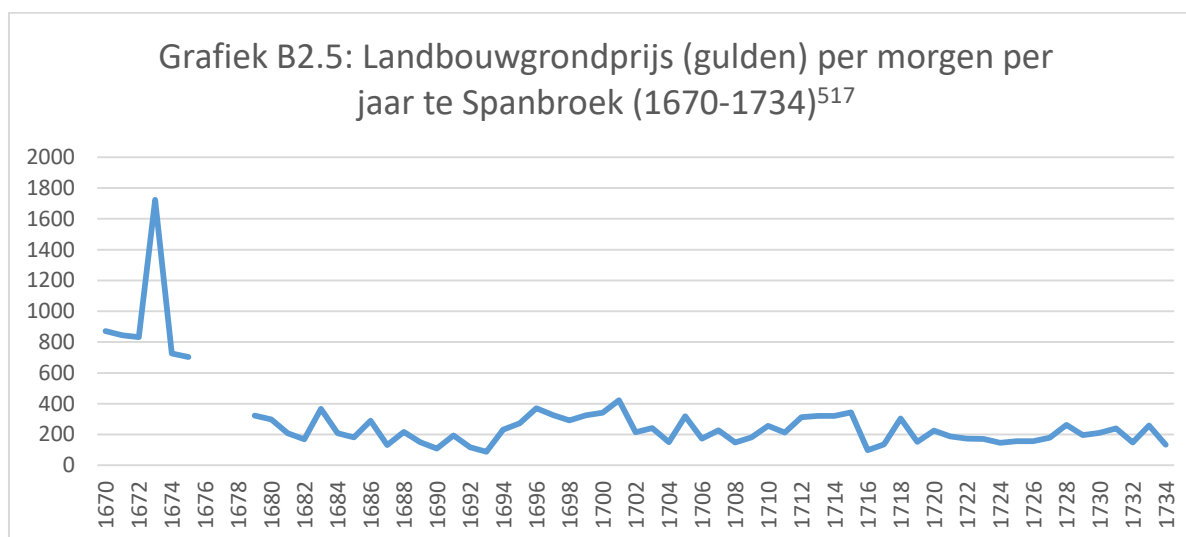

Hoewel deze grafiek niet veel afwijkt van grafiek B2.1, is de data minder betrouwbaar. Banne Ursem was kleiner dan het Hoornse bangebied en derhalve waren er minder transporten per jaar (grafiek B2.4). In 1688 was er slechts één transport van 500 roede land. Van een redelijk gemiddeld jaar als 1669, is er maar 11,5 morgen getransporteerde landbouwgrond om onze prijzen op te baseren. Daarnaast is het aantal transporten misleidend. De auteur van de bron schreef namelijk soms percelen die gezamenlijk getransporteerd werden los van elkaar op, dus als meerdere transporten. Andere keren werden deze weer als één transport opgetekend. De inconsequentie van de auteur zorgt ervoor dat het aantal transporten niet te exact gebruikt kan worden.

⁵¹⁵ Ibidem, inv. nr. 1688.

Uiteindelijk levert de prijsdata van Ursem ondanks de bronproblemen wel een mooie grafieklijn op. De lijn verandert zelfs minder schokkerig dan die van het bangebied Hoorn. Dit komt omdat de percelen van Ursem relatief gezien niet veel van elkaar verschilden, terwijl onder het bangebied van Hoorn veel meer landdiversiteit was. De data lijkt daardoor niet genoeg gecorrumpet om geen goede indruk van de realiteit te bieden. Dit geldt niet voor de grondprijsgrafiek van Spanbroek (grafiek B2.5). De Spanbroeker data levert juist een grafiek met veel schokken op, waarbij vooral de enorme piek van 1673 eruit springt.

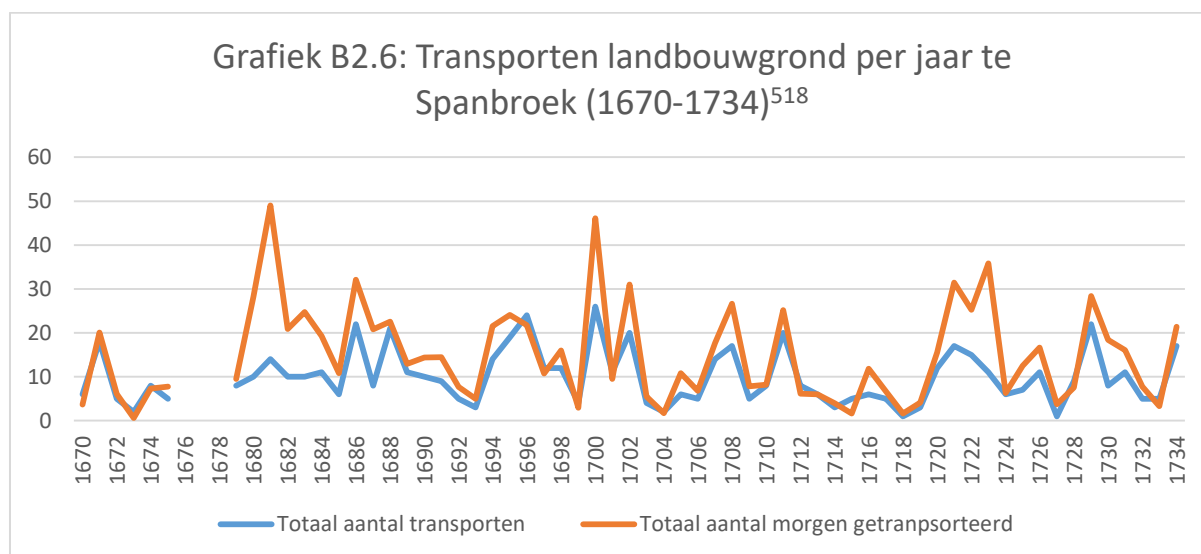

Wederom zit de verklaring in het aantal transporten waar deze data op is gebaseerd (grafiek B2.6). In 1673 waren er slechts twee transporten van twee zeer kleine perceeltjes die beide uitzonderlijk veel

⁵¹⁶ Ibidem.

⁵¹⁷ WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 238a-238d.

waard waren. Omdat in maar liefst 43,5% van de jaren er minder dan 10 morgen werd getransporteerd waar de cijfers op gebaseerd konden worden, kan de data niet zeer exact worden geïnterpreteerd. De bronnen waarop de prijzen van Spanbroek gebaseerd zijn, zijn namelijk veel slechter. Dit komt door een opeenstapeling van kleine problemen, welke ervoor zorgen dat niet alle data in de grafiek verwerkt kan worden. Zo missen voor 1670 en 1679 de transporten in de eerste maanden van die jaren. Daarnaast zijn er enkele doorhalingen in de bron. Dit waren mogelijk transacties die op het laatste moment niet door zijn gegaan. Aangezien dit kan hebben gelegen aan bijvoorbeeld een te hoge prijs, heb ik deze niet meegenomen in de berekening. Daar komt bij dat de auteur van de bronnen regelmatig is vergeten de oppervlakte van een perceel te noteren. Zo waren er in 1685 27 transporten, maar in zestien gevallen ontbrak de oppervlakte. Tevens waren er nog vijf transporten waarbij een huis (met percelen) werd getransporteerd. Uiteindelijk waren er daardoor slechts zes transporten bruikbaar voor de berekening van de grondprijs. Voor 1693 waren er maar drie bruikbare transporten. Dit niet alleen door enkele ontbrekende oppervlaktes, maar gewoonweg omdat de auteur in dat jaar niet alles heeft genoteerd. De bron is derhalve dusdanig problematisch, dat de grafiek niet zomaar gebruikt kan worden.

Verder zijn er nog twee aspecten waar alle grondbelastingbronnen onder lijden. Om te beginnen zijn de grondwaardes en -prijzen niet altijd betrouwbaar. Bij de tiende penning werd de belasting gebaseerd op de pachtwaarde van een perceel. Wanneer een stuk grond verpacht werd, gebruikte men logischerwijs de pachtsom voor de berekening van die waarde. Echter, ten tijde van de tiende penning was er zeer weinig land dat werd verpacht. Te Sijbekarspel betrof dit in 1561 van het grasland

⁵¹⁸ Ibidem.

maar 6,1%. In de andere 93,9% van de gevallen moest er daarom getaxeerd worden. Dat dit taxeren nattevingerwerk was, wordt helder door te kijken naar de taxatiewaarde per morgen die aan grasland werd toegekend. 85,7% van de taxaties kreeg een waarde van '2,5', '4,5', '7,25' of '9,25' gulden toegekend (grafiek B2.7). Slechts 14,3% kreeg andere taxatiewaarde. Het is daarbij lang niet altijd het geval dat deze restgroep exactere taxaties bevat. Bijvoorbeeld: een perceel van 1 morgen en 12,5 roede werd getaxeerd met de standaard 4,5 gulden, waardoor de waarde per morgen net lager dan 4,5 gulden uitkwam. Dit principe gold niet alleen voor Sijbekarspel. Ik zie het bij veel meer dorpen, zoals bij Abbekerk in 1562.⁵¹⁹

Grafiek B2.7: Taxatiewaarde grasland per morgen te Sijbekarspel in het tiendepeningkohier van 1561⁵²⁰

Hoewel latere verpondingskohieren wel exacter zijn met de perceelwaarde, mag het duidelijk zijn dat deze grondwaardes ons niet veel te bieden hebben. Transporten zijn daarom beter bij het bepalen van de grondwaarde. Echter, ook deze bronnen zijn verre van perfect. Soms werd aan percelen geen waarde toegekend. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij schenkingen. In 1682 gaf Evert Backer 340 roede Ursemmer land gratis weg aan Jan Kleij.⁵²¹ De taxatie van het Ursemmer gerecht bevestigde dat het perceel inderdaad geen waarde had. Dit gebeurde vaker tijdens de crisis van 1650-1750. Te Spanbroek kreeg Pieter Haen in 1716 achthonderd roede gratis van het dorpsbestuur, mits hij ieder jaar de onkosten zou gaan betalen.⁵²² In dit laatste detail zit dan ook de verklaring: geregeld waren de opbrengsten van een perceel niet of nauwelijks hoger dan de onkosten. Bovendien zaten de boeren

⁵¹⁹ WA, 0216 Handschriften, inv. nr. 1418. In Abbekerk waren vanzelfsprekend de gekozen taxatiewaardes wel anders.

⁵²⁰ Ibidem, inv. nr. 1448.

⁵²¹ WA, 1562 Drechterland, inv. nr. 1688.

⁵²² WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 238c.

gedurende de crisis zeer krap bij kas. Ik kwam daardoor eveneens meerdere gevallen van ruilhandel tegen. Om slechts één voorbeeld te noemen: in 1685 werd in banne Spanbroek 550 roede land geruild voor “een out paert”. Omdat er een twintigste penning aan transportbelasting betaald moest worden, werd het land getaxeerd op 116,3 gulden.⁵²³ Deze waarde is niet reëel: een oud paard was lang niet zoveel waard. Mogelijk hielden de taxateurs niet goed rekening met de schulden die nog aan het perceel kleefden. ‘Slechte’ taxaties komen veel vaker voor. In 1716 werd bijvoorbeeld te Spanbroek een perceel van 596 roede weggegeven met een speciale regeling: de weggever zou van de ontvanger elk jaar achttien stuivers krijgen. Het perceel had blijkbaar toch enige waarde, maar het werd getaxeerd op nul gulden.⁵²⁴ Op basis hiervan kan de conclusie worden getrokken dat tijdens deze zware crisis de waarde van grond slecht in geld was uit te drukken. Evenwel, het is niet zo dat er in die tijd geen goede taxateurs waren. Er zat waarschijnlijk vooral een praktische reden achter de vreemde taxaties. Land was door de crisis moeilijk verhandelbaar. Om te voorkomen dat grond ongebruikt bleef en de grondbelastingen niet betaald werden, kon de lokale overheid grondtransporten stimuleren door de belasting bij een transport laag houden door middel van een lage taxatie.

Het tweede aspect waar alle grondbelastingbronnen onder lijden, betreft de oppervlakte. Voor belastingheffing was de exacte oppervlakte van een perceel niet echt van belang, zolang de belastingsom maar zo eerlijk mogelijk was. Wanneer er werd geschreven dat een perceel één morgen ‘groot in onkosten’ was, dan hoefde dit perceel niet werkelijk één morgen te zijn. Het ging er alleen om dat bij de belastingheffing dit perceel als één morgen werd gerekend. Dit kon tot bizarre situaties leiden. In zeventiende-eeuws Scharwoude was er een perceel van 620,5 roede. Toen de dijk doorbrak in 1675 werd er honderd roede van dit perceel afgegraven ter herstel van de dijk. Echter, het perceel bleef ook na de doorbraak 620,5 roede ‘groot in onkosten’.⁵²⁵ Dit was niet uniek. In 1695 werd er te Spanbroek 825 roede land verkocht. De administrateur van de twintigste penning heeft hierbij genoteerd dat dit perceel toen is opgemeten en in realiteit 1007,25 roede groot was. Verder kon een perceel verschillende maten hebben voor verschillende belastingen – iets wat vooral in Spanbroek sterk het geval was. Daar werd bijvoorbeeld in 1707 een perceel van driehonderd roede verkocht. De oppervlakte was, zoals gebruikelijk, uitgedrukt in schotmaat. De molenmaat van het perceel was twee keer zo groot: 599 roede. Beide maten werden uitgedrukt in de Rijnlandse roede, maar waren evengoed verschillend. ‘Schot’ en ‘molen’ wijzen duidelijk naar verschillende belastingen. Dit soort verschillen konden uitgedrukt worden met termen als ‘ondermaat’ en ‘overmaat’, ervan afhangende hoe de molenmaat van de schotmaat verschilde.⁵²⁶ Dit probleem werkte door in de bronnen die niet

⁵²³ Ibidem, inv. nr. 238a.

⁵²⁴ Ibidem, inv. nr. 238c.

⁵²⁵ Op 20 juni 1720 getuigden enkele inwoners van Scharwoude over dit vreemde geval, in de hoop het recht te kunnen zetten. WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2275.

⁵²⁶ WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 238b.

voor belastingheffing bedoeld waren. Bij boedelscheidingen of transportaktes werd de oppervlakte neergezet als 'groot in onkosten', in plaats van de reële oppervlakte. Ook had dit effect op de Franse registreerijver. In 1807 verzamelde ze de oppervlaktes gras- en akkerland van iedere plaats. Dit werd gebaseerd op oude tellingen van belastingboeken. Zo kon het bijvoorbeeld zijn dat Abbekerk een groter areaal had dan Grootebroek, terwijl in werkelijkheid Grootebroek ongeveer twee keer zo groot was vergeleken met Abbekerk.⁵²⁷

De oorzaak hiervan ligt in de rigiditeit van de belastingheffing. Bij het opstellen van een belastingkohier werd een perceel een bepaalde grootte toegekend. Aan de hand van dit kohier werd decennialang belasting geheven. Hoewel er soms een nieuw kohier werd opgesteld vanwege wisselingen in grondeigenaars, werden hierbij de oppervlaktes zelden aangepast. Het bekendste voorbeeld is de verponding. Deze werd begin jaren 1630 voor heel Holland vastgesteld en pas een eeuw later herzien. Wanneer er een nieuwe belasting werd ingesteld, kon men of een bestaand kohier overnemen of een nieuwe opstellen. Wanneer voor dit laatste gekozen werd, konden de opstellers op andere oppervlaktes uitkomen. Logischerwijs doordat oppervlaktes ook echt waren veranderd, maar evenzeer door verschil in meting. Het was immers zeer tijdrovend om alle percelen in een banne daadwerkelijk te gaan opmeten. Wanneer een exacte oppervlakte niet bekend was, was het praktischer om gewoonweg een schatting te maken. Schattingen van verschillende personen in verschillende tijden zijn vanzelfsprekend vaak genoeg verschillend.

Om een beter beeld te krijgen van de omvang van het schatten, kunnen we weer kijken naar de tiende penning van Sijbekarspel uit 1561. Ditmaal het complete areaal: zowel grasland als zaadland, verpacht als onverpacht. Bijna de helft van grondvermeldingen werd een grootte in hele of halve morgen toegekend (grafiek B2.8). Nog eens 8,1% werd afgerond op een kwart morgen. Wanneer de administrateurs bij het inschatten van de oppervlakte toch preciezer wilden zijn dan dat, dan volgden ze steeds een logica die het rekenen makkelijker maakte. De afwijking moest in de lijn der halvering van 100 roede passen, dus: 100, 50, 25, etc. Niet toevallig bestaat meer dan de helft van de restgroep uit afrondingen op 12,5 roede.⁵²⁸ Dit roept de vraag op of het ook mogelijk is dat er wel precies werd gemeten, maar dat er werd afgerond om de belastingsom makkelijker te kunnen berekenen. Dit is echter niet aannemelijk in alle gevallen, want dan waren er waarschijnlijk veel meer percelen die afgerond waren op 12,5 of 25 roede. Wel is mogelijk dat de paar percelen die eventueel zijn opgemeten, afgerond werden binnen het rekensysteem.

⁵²⁷ NHA, 13 Gewestelijke besturen, inv. nr. 385.

⁵²⁸ WA, 0216 Handschriften, inv. nr. 1448.

Grafiek B2.8: Afronding grondoppervlakte te Sijbekarspel in het tiendepeningkohier van 1561⁵²⁹

We kunnen nooit achter de werkelijke oppervlakte van percelen komen. Het is daarom redelijk om aan te nemen dat de auteurs van de bronnen dichter bij de waarheid zullen hebben gezeten, dan wij ooit zouden kunnen komen. Derhalve heeft het geen zin om te proberen de bronnen te corrigeren. Het beste is om gewoonweg de bron aan te houden en daarbij de in de bron dominerende maat te hanteren.

B3. Belastingpacht

Belastingen zoals de tiende penning en de verponding werden geïnd door de lokale overheid. Toch werden belastingen over het algemeen verpacht. De eerder genoemde tiende over bezaaide percelen is hier een voorbeeld van. De overheid besteedde de inning van de belastingen uit aan particulieren, die hiervoor pachtgelden betaalden. Het belastinginningsrecht ging vanzelfsprekend naar de hoogste bidder. Aangezien de hoogste bidder de geïnde belasting zelf mocht houden en alleen zijn bod hoefde te betalen, is er nauwelijks administratie van de belastinginning bewaard gebleven. Wel zijn er (in zekere mate) de uitkomsten van de biedingen. Een toename van de pachtsom van de zaadlandtiende kan wijzen op een toename van het areaal zaadland. Inflatie en deflatie speelden immers nauwelijks een rol, omdat er een vast bedrag per morgen zaadland werd betaald.⁵³⁰

⁵²⁹ Ibidem.

⁵³⁰ Inflatie en deflatie zullen wel hebben uitgemaakt voor het verschil tussen het bod en de te innen belasting. Immers, als de waarde van geld verandert, dan verandert evenzeer de waarde waarvoor het rendabel is om de belasting te gaan innen.

Een andere belangrijke belasting die werd verpacht was het hoorngeld: een koeienbelasting. Het draaide om melkkoeien ouder dan twee jaar. Over stieren, ossen, vleeskoeien, kalveren, pinken en een deel van de vaarzen hoefde derhalve geen belasting betaald te worden.⁵³¹ Andere interessante, meer voor zichzelf sprekende belastingen waren de belastingen op boter, op het slachten van allerlei vee (het bestiaal) en het malen van graan (het gemaal).

De oudste belastingpachtbronnen zijn die van Hoorn (en bijbehorende omliggende dorpen). Hiermee kan ik beginnen in 1618/1619. Hoorngeld werd helaas niet los verpacht, maar in combinatie met de belasting op zaadland. Het werd verpacht in periodes van zes maanden: april tot en met september en oktober tot en met maart. Dus: zomer en winter als kern. De belasting van bestiaal, gemaal en boter werden per jaar verpacht.⁵³²

Zoals gezegd begonnen de bronnen van Hoorn in 1618/1619. Hoewel er gegevens zijn tot en met 1745, zijn er veel gaten. Van 1646 tot en met 1738 zijn er alleen een paar gegevens uit 1668 en 1669. Voor het hoorngeld en de zaadlandtiende is er na 1645 zelf helemaal niets meer. Deze gaten komen niet alleen doordat de belastingpachten niet meer werden genoteerd, maar evenzeer omdat belastingen werden samengevoegd. Zo werd hoorngeld later verpacht met zout, zeep en redemptiegeld. De combinatie hoorngeld en zaadlandtiende steeg in 1624 heel abrupt. Dit kwam door een belastingverhoging, vanwege de voortzetting van de Tachtigjarige Oorlog.⁵³³ Daarnaast missen er van enkele jaren een aantal pachtsommen. Toch is dit probleem beperkt. In Hoorn had men namelijk de gewoonte om bij een nieuw pachtjaar ook de oude pacht som te noteren. Wanneer er een jaar ontbrak in de bronnen, kon de pacht som daardoor bij een volgend jaar gevonden worden. Dan is er nog het probleem dat niet alle cijfers even waardevol zijn. De bestiaalimpost van tussen 1739 en 1745 is elk jaar 11000 gulden. Zelfs toen de veepest uitbrak in 1744 en er dus veel minder vee geslacht werd, daalde deze pacht som niet. Dit kwam omdat de slagers van Hoorn een afspraak met de stad hadden gemaakt om deze impost voor een standaard bedrag te blijven pachten.⁵³⁴

Hoewel er van Hoorn flink wat gegevens missen, is er wel veel in vergelijking tot Enkhuizen. Op een paar bedragen uit de jaren 1740 na, is er helemaal niets van deze stad.⁵³⁵ Met Medemblik heb ik meer geluk. Daar beginnen onze belastingpachtbronnen in 1657. Op enkele gaten na is er het gemaal, het bestiaal en de boter tot 1748, toen de belastingverpachting werd afgeschaft. Tevens is er het hoorngeld en de zaadlandtiende tot 1684. Vanaf dat jaar werden het hoorngeld en de tiende op

⁵³¹ R. Liesker en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deel 4 Holland 1572-1795* (Den Haag 2004) 321. Gijsbers, *Kapitale ossen*, 62 en 94.

⁵³² WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

⁵³³ D. Aten, *'Als het geweld komt'. Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800* (Hilversum 1995) 413.

⁵³⁴ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 1320 en 2555.

⁵³⁵ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1436.

bezaaide landen met andere belastingen samen verpacht. Door de jaren heen veranderde er wel geregeld iets in de belastingpacht. Zo werd het hoorngeld en de zaadlandtiende vanaf 1679 voor een heel jaar verpacht, in plaats van een half jaar. Het gemaal van Medemblik is nog ingewikkelder. Dit werd eerst geheven over Medemblik en de drie omliggende schoutambten (Stede Abbekerk, Stede Hoogwoud en Stede Sijbekarspel). Vanaf 1672 werd dit voor een periode van zes maanden verpacht.⁵³⁶ Dit was maar van zeer korte duur, in 1674 werd het weer gewoon voor een heel jaar verpacht. In 1680 kwam er een nieuw soort gemaal bij: het derde gemaal. Deze ging over Medemblik en “den ringh” en werd eerst los verpacht, maar vanaf 1684 samen met de gewone gemaalimpost. Daardoor schoot de belastingpacht over het gemaal ineens omhoog. Dit is geen groot probleem, want de gemaalimpost is niet altijd even nuttig voor dit onderzoek. Aangezien het meeste graan werd geïmporteerd, zegt het meer over de grootte van de bevolking dan de grootte van de oogst.⁵³⁷

Een andere belangrijke bronnenreeks is de grafelijke tiende. Clemens M. Lesger heeft hiervan de periode 1344-1590 al uitgewerkt.⁵³⁸ Na 1590 kwamen de West-Friese opgaven van deze belasting in de boeken van Kennemerland terecht. Vervolgens is er een lange serie, tot de verkoop van de belasting in 1722. Wel valt het gat tussen 1648 en 1681 te betreuren. Helaas bevatten deze bronnen ook niet alle dorpen in alle eeuwen. Voor een groot aantal plaatsen (allemaal op of ten oosten van de lijn Medemblik-Hoorn) zijn er de oppervlaktes van de bezaaide grond. Helaas werden af en toe de oppervlaktes bij enkele plaatsen niet opgetekend. In sommige gevallen waren slechts totalen van drie jaar bekend, waardoor het getal door drie gedeeld moest worden.⁵³⁹

Deze bronnen bevatten eveneens voor veel dorpen op of ten westen van de lijn Medemblik-Hoorn de verpachtingsopbrengsten van de tiende over koren en later tevens vlas. Meestal zijn deze keurig per dorp opgeschreven. Helaas, soms werd met deze verdeling gerommeld. In slechts één geval is dit erg hinderlijk. In 1600 werden de “Bucxweeren en Gorreweeren”, welke normaal onder Medemblik vallen, bij Oostwoud en Midwoud gestopt. Door te vergelijken met de omliggende dorpen Abbekerk, Hauwert, Nibbixwoud en Twisk, heb ik deze samenvoeging weer kunnen scheiden. Dit is goed mogelijk doordat de dorpen een sterk overeenkomende tendens kenden in de decennia rond 1600. Vanzelfsprekend is een dergelijke berekening die daarbij gepaard gaat nooit exact. Evenwel, het beeld van deze dorpen is nooit exact, doordat dit verpachtingsopbrengsten zijn. De tienden hingen

⁵³⁶ Dit was ongetwijfeld om meer geld te krijgen om de landsverdediging te bekostigen. Immers, als West-Friesland bezet zou worden door de Engelsen en de Fransen, dan zouden de belastingpachters niet alle belastingen kunnen innen. Dit risico zou zorgen voor een lage pachtopbrengst. Hoe korter de periode van de belastingen, hoe lager dit risico en dus hoe hoger de pachtopbrengst.

⁵³⁷ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1030-1032.

⁵³⁸ Lesger, *Hoorn*, 69-70.

⁵³⁹ Hamaker, *Rekeningen tweede deel*, 262-265 en 353-356; NA, 3.01.01 Graven, inv. nr. 1560, 1572 en 1598; NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 880, 1024, 1029, 1037, 1042, 1046, 1047, 1050, 1052, 1055, 1057, 1066, 1076, 1086, 1092, 1097, 1098, 1104, 1129, 1142, 1153, 1179, 1199, 1200, 1201, 1210 en 1220.

namelijk af van de omvang van de oogst en de marktwaarde van het gewas. Lagen de graanprijzen hoger dan gebruikelijk, dan waren de verpachtingsopbrengsten ook hoger. Ondanks dat er niet meer morgen bezaaid was. Hetzelfde principe geldt voor de rekeningen van voor 1400, want toen werden alleen opbrengsten en geen oppervlaktes genoteerd.⁵⁴⁰

B4. Veetellingen

De belastingpachtsommen van het hoorngeld en het bestiaal zijn niet de enige manier om inzicht te vergaren in de omvang van het vee. Er zijn meerdere veetellingen – en dan met name van runderen. Soms werd vee geteld als onderdeel van een vermogensbelasting, maar soms ook voor overheidsbeleid. Dit laatste was het geval bij de veepest. Toen werd het aantal runderen geteld om de veesterfte in kaart te brengen.

Toen het hoorngeld in 1574 werd gebruikt om de Opstand te kunnen financieren, werd deze verpacht (de belasting was al ouder). Toch hebben mogelijk sommige lokale overheden de belasting zelf geïnd (of de pachters waren regenten). Er zijn namelijk van een aantal plaatsen nog kohieren bewaard gebleven. Er is er één van Twisk en vier van Medemblik. Die van Twisk is uit 1574 en telt simpelweg het aantal koeien.⁵⁴¹ Wederom draait dit om melkkoeien van boven de twee jaar.⁵⁴² Piet Boon komt hierbij uit op een totaal van 768 koeien. Ik tel er 792. Aangezien we allebei 119 eigenaars hebben geteld, moet een van ons een telfout hebben gemaakt. Er zijn enkele cijfers in de bron slecht zichtbaar door vlekken, maar dat kan moeilijk een verschil aan 24 koeien opleveren. Bovendien, mijn aantallen komen overeen met de paar deeltotalen in de bron. Vooralsnog blijft het verschil in koeien tussen Boon en mij een raadsel.⁵⁴³

De kohieren van Medemblik zijn complexer. Om te beginnen gaat het niet alleen om de stad Medemblik, het aantal koeien is hiervoor te hoog. Daarenboven zijn er meerdere vermeldingen van personen die “op te Nuevel” wonen. De Neuvel was een buurtje op Hoog- en Laagzwaagdijk (tegenwoordig valt het onder Wervershoof). Dit maakt het aannemelijk dat bij dit kohier de dorpen Hoog- en Laag-Zwaagdijk, Oostwoud, Opperdoes (met Almersdorp) en Wervershoof zijn meegenomen. Deze waren namelijk met de stad Medemblik verenigd. Het aantal koeien lijkt dan laag ten opzichte

⁵⁴⁰ Zie voor meer informatie over de grafelijke tiende: J. van de Graft, *Geschiedenis der wetgeving op de tienden hier te lande, inzonderheid Holland en Zeeland* (Middelburg 1856).

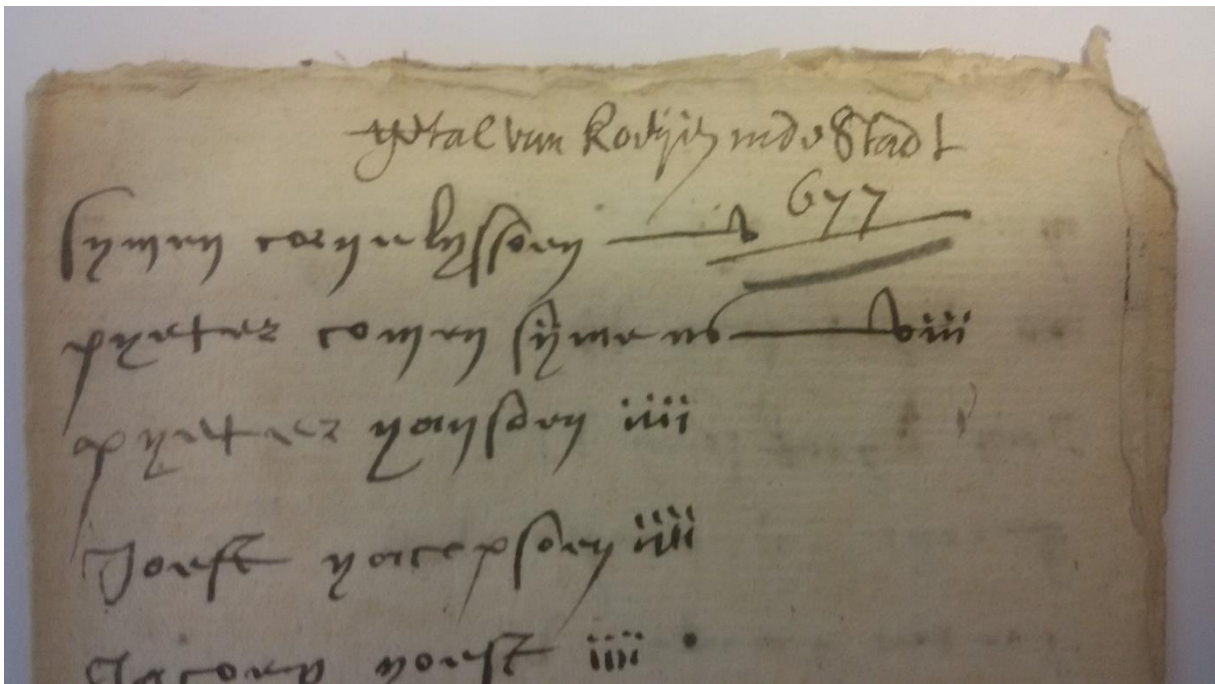
⁵⁴¹ WA, 0928 Twisk, inv. nr. 71.

⁵⁴² Gemeente Amsterdam Stadsarchief, 5038: Archief van de burgemeesters: resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland, van Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier, inv. nr. 10 (pp. 37-40).

⁵⁴³ Boon, *Zeevarenden*, 36.

van dit grote gebied, zelfs wanneer we realiseren dat koeien onder de twee jaar en ossen niet meegeteld werden. Het kan daarom zijn dat in ieder geval één dorp een aparte telling had.⁵⁴⁴

Het archiefstuk heeft de inventarisnaam 'Kohier der koeien, opgemaakt wegens het hoorngeld, 1574 tot 1677' gekregen. Dit is een onjuiste benaming, want alle stukken zijn zestiende-eeuws. De fout van de archivaris is begrijpelijk. Het inventarisnummer bevat vier kohieren, waarvan er maar één gedateerd is met 1574. Een ander lijkt gedateerd met 1677 (zie afbeelding B4.1). Wat er echt staat is dat Sijmen Cornelijssoen vijf koeien had. Na de 'V' die dit aantal aangeeft, staat een totaal van 677 koeien geschreven.

Afbeelding B4.1: Fragment van kohier B

Nu rest de vraag uit welke jaren de drie ongedateerde kohieren stammen. Het kohier uit 1574 heeft een totaal van 877 koeien.⁵⁴⁵ Deze zal ik voor het gemak 'kohier A' noemen. Het kohier met de verkeerde datering van 1677 noem ik 'kohier B'. Deze heeft geen totaal van 677 koeien, maar 739. Het kohier is gebruikt als legger en dus zijn er gegevens veranderd. Dit uit zich doordat meerdere aantallen zijn aangepast. Dit zijn geen doorgehaalde foutjes, daar zijn het er te veel voor. Het verschil in totalen ligt waarschijnlijk eveneens aan het toevoegen van namen, welke niet meer te scheiden zijn van de rest. Dan heb ik nog 'kohier C' met een totaal van 777 koeien en 'kohier D' met 865 koeien. Het vergelijken van de genoteerde namen maakt al snel duidelijk dat kohier D iets ouder dan kohier A moet

⁵⁴⁴ WA, 0715-01 Medemblik, inv. nr. 1409.

⁵⁴⁵ Boon komt uit op een totaal van 867 koeien. Echter, op de bron staat 877 als totaal opgetekend en bij het natellen blijkt dit te kloppen. Mogelijk ligt de oorzaak in het feit dat Boon 132 eigenaars heeft geteld, ik had er 133. Zie hiervoor: Boon, *Zeevarenden*, 36.

zijn. Een zeer groot deel van de namen in de kohieren zijn gelijk. Tevens zitten de rundtotalen niet ver van elkaar. Dat kohier D ouder is dan A, blijkt uit de inschrijving van Diewer Willems. Zij had in kohier D nog koeien, maar bij kohier A staat dat haar koeien zijn verkocht. Daarnaast kent kohier D een Jan Pietersz op te Nuevel. Deze ontbreekt in kohier A, maar in dit kohier staan twee potentiële kinderen van hem: Willem Jansz Nuevel en Quirijn jansz Nuevel. Aangezien er dusdanig veel namen gelijk zijn in beide kohieren, zal het aantal jaren ertussen niet hoog zijn. Een datering van omstreeks 1572 zal niet ver van de waarheid afzitten. Helaas gaan de DTB-boeken en het notarieel van Medemblik niet ver genoeg terug om hier meer zekerheid mee te creëren.

Het dateren van kohier B en C is lastiger. Er zijn meerdere namen die in alle vier de kohieren voorkomen, zoals Jan Jacobsz Scoemaker en Jacob Man Jansz. Dit maakt het waarschijnlijk dat er tussen alle kohieren niet meer dan ongeveer dertig jaar zit. Kijkend naar het handschrift, dan valt vooral die van kohier B op (afbeelding B4.1). Deze oogt veel ouder dan de rest, misschien zelfs eerste helft zestiende eeuw.⁵⁴⁶ Niettemin vind ik in het kohier van de tiende penning uit 1544 maar weinig namen die met kohier B overeenkomen. Het tiendepeningkohier van 1561 heeft meer overeenkomende namen.⁵⁴⁷ Ik houd het daarom op de datering circa 1555. Het mooie van kohier B is dat het zelf een totaal geeft van 677, terwijl er 739 koeien genoteerd staan. Dit duidt erop dat in de tijd dat dit kohier (of beter: deze legger) werd gebruikt, het aantal belastbare koeien toenam. Kohier C komt daarom waarschijnlijk tussen B en D, want met 777 koeien (exclusief negen, waarschijnlijk 'verdwaalde', ossen) heeft kohier C er minder dan D. Kohier C kent bovendien namen die in ook in B staan, maar niet in D en omgekeerd.⁵⁴⁸ Toch lijkt C op basis van het aantal overeenkomende namen het dichtst bij D te liggen. Dit in acht genomen, zal kohier C uit omstreeks 1565 stammen.

Bij verschillende soorten vermogensbelastingen, waaronder het (schelling)schot, werden eveneens veeaantallen genoteerd. De meeste veetellingen zijn er voor Spanbroek. De eerste is uit 1582. Hierbij worden 663,5 koeien, 84 vaarzen, 20 hokkelingsvaarzen en 8 hokkelingen genoemd. Helaas kunnen we deze aantallen niet als exact beschouwen. De bron is tamelijk chaotisch doordat er door de jaren heen veel werd bijgeschreven. Bovendien lijkt er soms onderscheid te worden gemaakt tussen de bezittingen van man en vrouw bij echtparen. Daardoor lijken er meer huishoudens met koeien te zijn geweest dan daadwerkelijk het geval was.⁵⁴⁹ Een andere latere bron van Spanbroek uit

⁵⁴⁶ Omdat mijn ervaring op dit gebied nog beperkt is, heb ik hulp gezocht bij een specialiste. Carla de Glopper (al vele decennia docente paleografie aan de Universiteit Utrecht) plaatste kohier B in de eerste helft van de zestiende eeuw. Eind zestiende eeuw vond ze te laat voor dit handschrift.

⁵⁴⁷ WA, 0216 Handschriften, inv. nr. 1439 en 1440.

⁵⁴⁸ Er zijn ook enkele namen die in kohier B en D staan, maar niet in C, zoals Aerjan Pieters Wevers. Echter, ik heb alleen namen met duidelijke achternamen vergeleken. Het kan derhalve dat Wevers bijvoorbeeld zonder achternaam in kohier C stond.

⁵⁴⁹ WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 193a.

1604 is terecht door Boon onderuitgehaald. Hij vervangt deze met een telling van omstreeks 1612, welke inderdaad wel goed bruikbaar is.⁵⁵⁰

Een telling van omstreeks 1672 is ook goed, maar wel minder uitgebreid.⁵⁵¹ Hokkelingvaarzen en hokkelingen ontbreken. Ik kom uit op een totaal van 895 koeien, terwijl Lesger er 806 heeft geteld. Dit ligt niet aan telverschillen, maar aan de interpretatie van de bron. Lesger las in het register van deze bronnen dat een koe bij de belasting gelijk stond aan twee vaarzen. Daarom heeft hij vaarzen voor de helft gerekend. Ik reken een vaars wel gewoon als één koe. De registers spreken namelijk niet van vaarzen, maar van hokkelingsvaarzen. Deze worden in de bronnen regelmatig naast gewone vaarzen genoemd. Het is maar de vraag of, zoals Lesger en later Boon aannemen, de vaarzen bij de hokkelingsvaarzen of bij de koeien werden gerekend.⁵⁵² Dit is niet zomaar te achterhalen, maar dat maakt voor mij niet veel uit. Het gaat mij niet om de belasting, maar om de agrarische rol. Vandaar dat ik net zoals bij de inventarissen de vaarzen als koeien reken en de hokkelingsvaarzen als pinken. Bovendien werd het onderscheid tussen koeien, vaarzen en hokkelingsvaarzen steeds minder gemaakt naarmate de jaren verstreken. Die uit 1582 kent alle categorieën, die van omstreeks 1672 noemt alleen koeien en vaarzen en een andere bron uit 1707 kent alleen koeien en slechts drie vaarzen. Het is daarom aannemelijk dat de belastingheffers de vaarzen gewoon als koeien zijn gaan rekenen en de hokkelingsvaarzen zijn gaan negeren, dus daarom doe ik dit ook bij het berekenen van de totalen. Dan stroken de bronnen immers het meest met elkaar.⁵⁵³

Er is nog een veetelling van Spanbroek die Boon en Lesger niet hebben gebruikt: het register van ontvang van het koehouders-zoutgeld (1748-1750). Deze levert een telling op uit de zomer van 1749 van stieren, koeien, paarden en bezaaide morgen. Het totaal van 511 koeien en vaarzen is ongebruikelijk laag voor Spanbroek.⁵⁵⁴ Een getal omtrent de 750 zou beter in lijn van andere tellingen

⁵⁵⁰ Ibidem, inv. nr. 193 en 194.2; Boon, *Zeevarenden*, 28.

⁵⁵¹ De bron kent geen jaartal, maar zit voor de telling van 1678. De eerste paar volgende tellingen zijn meestal ongeveer steeds zes jaar later, vandaar dat deze telling voor 1678 waarschijnlijk uit 1672 stamt.

⁵⁵² WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 194.3; Lesger, *Hoorn*, 74; Boon, *Zeevarenden*, 36. Bijna alle tellingen hebben registers. Lesger gebruikte die van de telling van 1707, maar de registers zijn steeds hetzelfde. Alleen die van 1582 is een uitzondering. Daar staat wel "elcke coe off ii vaersen iii gulden". Echter, in 1590 en alle andere jaren werd consequent "hockelingsvaersen" opgeschreven, vandaar dat er in het register van 1582 waarschijnlijk een foutje is geslopen.

⁵⁵³ Tussen mijn totaal van de bron uit 1707 en die van Boon en Lesger zit een klein verschil. In de bron is een enkele keer een extra inschrijving gedaan met een latere datum. Aangezien Boon en Lesger ook twee eigenaars meer rekenen, neem ik aan dat zij twee van deze latere toevoegingen hebben meegeteld. Bovendien is het mogelijk dat zij bij overgeschreven cijfers het nieuwe cijfer hebben gekozen. Ik heb het originele cijfer aangehouden, omdat dat in 1707 is opgeschreven en niet later. Niettemin is het verschil verwaarloosbaar. WA, 1048 Spanbroek, inv. nr. 194.4.

⁵⁵⁴ Ibidem, inv. nr. 236.1.

passen. Dit komt niet alleen door de veepest die toen heerste, maar tevens doordat het hier uitsluitend om melkkoeien gaat.⁵⁵⁵

Een veetelling wegens het pondschot te Oostwoud uit 1616 geeft mij een totaal van 477 koeien. De bron telt slechts 23 vaarzen op 454 koeien, wat onrealistisch laag is. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met hetzelfde principe als bij Spanbroek: de maker van de bron nam het verschil tussen koeien en vaarzen niet zo nauw en telde de vaarzen regelmatig bij de koeien op.⁵⁵⁶

Van Opmeer heb ik twee vee aantallen uit schellingschotboeken van 1573 en 1638. Ik heb niet alleen aantallen koeien, maar tevens aantallen paarden. De bronnen geven mij 341 koeien in 1573 en 396 in 1638. Ik kom tot andere totalen dan Boon. Bij de bron van 1573 heeft hij een totaal van 321,5 stuks vee. Als ik de vaarzen halveer, kom ik uit op 313,5. Bovendien ben ik één eigenaar meer tegengekomen dan Boon. Dit verschil kan ik helaas – zelfs na hertellen – niet verklaren. Mogelijk is het een interpretatieverschil van wat later is bijgeschreven en wat niet. Dit is in ieder geval wel zo bij die van 1638. Daar komt Boon uit op 381 koeien (er zijn geen vaarzen in de bron). Ik kwam er vijftien meer tegen, maar ook twee eigenaars meer. Dit kan komen doordat deze bron veel verschillende handschriften en inktsoorten bevat. Daardoor is het lang niet altijd te onderscheiden wat origineel is en wat er later is bijgeschreven. Boon had op dat gebied dus waarschijnlijk een andere interpretatie. Dat terzijde: de bron geeft een uitzonderlijk hoog aantal koeien per persoon, namelijk 9,2. Ter vergelijking, in de voorgenoemde bron uit Oostwoud waren het er 6,7. Het lijkt me daarom dat deze bron onbetrouwbaar is. De bron noemt alleen koeien, geen vaarzen. De vaarzen zullen met de koeien zijn meegeteld, maar misschien zijn daar eveneens pinken aan toegevoegd. Een andere mogelijkheid is dat er in de loop van de jaren bijschrijvingen zijn gedaan, waardoor het totaal aantal koeien hoger is dan in de werkelijkheid. Het zou kunnen dat daarbij uitsluitend rijke boeren werden opgetekend en dat het bezit bij kleinere boeren niet werd gespecificeerd. Niettemin, dit blijft giswerk. Ik kan alleen concluderen dat deze bron hoogstwaarschijnlijk geen realistisch beeld voorschotelt.⁵⁵⁷

Het archief van Zwaag bevat een “Register houdende minuten van pachtovereenkomsten”. De archivaris heeft het indertijd niet goed begrepen, want het is eigenlijk een schotboek. Het bevat aantallen uit 1567 van hoofdzakelijk morgen land, koeien, vaarzen, pinken en paarden. Deze bron laat het duidelijkst zien van alle pondboeken die ik tot nu toe heb behandeld, dat de aantallen niet te exact genomen moeten worden. Er werd een overzicht van het belangrijkste bezit genoteerd om zo een

⁵⁵⁵ T. Schilperoort, *Generaal register op alle de ordonnantien, placaten en publicatien van de edele grootmogende heeren Staaten en op het meerendeel der resolutien van de edele mogende heeren gecommiteerde raaden, betreffende de invordering der gemeene middelen over Holland en Westvriesland van de jaaren 1749 tot 1761 ingesloten. In eene alphabetische orde gebragt* (Delft 1762) 209.

⁵⁵⁶ WA, 0849 Oostwoud, inv. nr. 24; Rekening houdend met het feit dat Lesger vaarzen als een halve koe rekent, is mijn totaal slechts een halve koe minder dan Lesgers totaal bij deze bron. Toch is dit kleine verschil mij een raadsel. Lesger, *Hoorn*, 74.

⁵⁵⁷ WA, 1026 Opmeer, inv. nr. 62 en 67; Boon, *Zeevarenden*, 28.

inschatting te maken van de hoeveelheid te betalen belasting. Bezit als bedden, land en vee komen bij bijna iedereen voor, maar soms werd er ook ander bezit genoteerd. Zo staat er dat een zeker persoon “een scepel ende een saeck tarwen” bezat. Tevens kom ik in de bron enkele andere beesten tegen: “drie oude scape met drie jonge scape” en “twe hennen, sonder haen”. Als inderdaad normaal alleen het belangrijkste bezit werd opgetekend, dan is het goed mogelijk dat het bij een rijk man met veel land en koeien niet nodig was om zijn ene pink of kalf op te tekenen. Dit verklaart eveneens waarom het totaal van twaalf pinken op 796,5 koeien en vaarzen zo ongeloofwaardig laag is. Aangezien koeien en paarden redelijk wat waard waren, zal dit principe nauwelijks voor dit grootvee hebben gegolden. Wel kan ik stellen dat bij dit type bron aantallen jongvee niet veel waard zijn.⁵⁵⁸

In dezelfde bron zit een telling uit 1611. Hierbij kom ik uit op 716 koeien. Ook tel ik 26 paarden in plaats van de 35,5 van 1567. We kunnen ons afvragen of deze bron wel compleet is. Toch gaat het hier waarschijnlijk om een agrarische verandering en niet om een bronprobleem. Er zijn namelijk slechts zes eigenaars minder dan in 1567. Verder is het niet zo dat de auteur slordiger vee heeft genoteerd. Ik zie zelfs meer precisie dan in 1567. Zo waren er 43 pinken in plaats van twaalf. Tevens staan er nog zes kalveren en enig pluimvee genoemd.

Tot nu toe hebben we bij het schot alleen te maken gehad met kohieren (of in sommige gevallen: leggers). Zo mooi wordt het helaas niet altijd gepresenteerd. Van Hoorn bestaat een grote serie inventarisnummers met grofweg tweeduizend vermogensopgaven van huishoudens binnen het Hoornse bangebied.⁵⁵⁹ Deze zijn gedateerd als stammende uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Helaas zijn jaartallen op de vele losse blaadjes slechts sporadisch aanwezig. Vijf dateringen betreffen begin jaren 1480, met als vroegste 1481. Driemaal kwam ik 1490 tegen, eenmaal 1491 en tot slot als jongste jaartal 1497. Al met al zal deze bron over een langere periode gaan dan deze jaartallen doen vermoeden. Er is namelijk een zeer grote diversiteit aan handschriften, waarvan de een veel ouder aandoet dan de ander. Een brede periodisering van 1475-1500 is realistischer. Niet toevallig kwam ik sommige personen dan ook meerdere malen tegen, zoals Jan van Sconen en Maerten Jan Gherbentz. Naast het jaartal, ontbreekt de woonplaats soms eveneens. Toch heb ik van de meeste personen hun naam, woonplaats en bezit – net als in de gewone schotkohieren. Wel was het aantal ossen in de bronnen lager dan ik zou verwachten. Dit kwam waarschijnlijk omdat ossen vooral in handen waren van rijke personen, want ossen waren zeer dure langetermijninvesteringen. Het is aannemelijk dat bij de rijkste personen uit gemakzucht niet al het bezit is opgetekend, maar alleen het belangrijkste. De ossen zijn dan mogelijk geregeld overgeslagen.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 98.

⁵⁵⁹ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2844a-2845p.

⁵⁶⁰ Ibidem, inv. nr. 2844a, 2844b, 2844f en 2844g.

Enkele enveloppen met belastingopgaven bevatten een namenlijst en opgaven uit slechts één dorp. De mooiste hiervan is er een van Grosthuizen. Hoewel daarvan een datering ontbreekt, komt de namenlijst redelijk goed overeen met de namen van de opgaven. Bovendien vind ik vrijwel alle namen in het Hoornse schotboek uit 1478. Met enige waarschijnlijkheid zijn daarom de opgaven met dat jaar te dateren. Hetzelfde geldt voor een inventarisnummer die alleen opgaven van Avenhorn en Oostmijzen bevat. Ook deze komt om dezelfde redenen waarschijnlijk uit 1478. Er is er evenzeer een van Schardam. Deze bevat een namenlijst die minder goed overeenkomt met de opgaven dan bij Grosthuizen het geval was. Daarom heb ik hier om goed inzicht te krijgen in dit kleine dorp, alleen de namen genomen die op de lijst stonden. Weer een andere bevat naar wat lijkt uitsluitend Nibbixwouders. Ik kan helaas niet controleren met een namenlijst of de opgaven compleet zijn. Daarnaast heb ik geen jaartal.⁵⁶¹

Tot zover de redelijk bruikbare gevallen. Er zijn tevens enige inventarisnummers met allerlei overeenkomende opgaven die meer problemen hebben bij het gebruik. Zo is er een met opgaven van boeren uit Oudendijk, Spierdijk en De Goorn – een bijzondere combinatie van dorpen. Waarschijnlijk gaat het hierbij ook om meerdere jaren, want ik kom soms twee opgaven van dezelfde personen tegen. Van Zwaag zijn er twee van dit soort verzamelingen van opgaven. De eerste is mogelijk uit 1483, want één opgave is daarmee gedateerd. Hier zit echter wel wat vervuiling tussen van enkele personen uit andere dorpen. Deze zijn door gebrek aan plaatsnamen niet allemaal te scheiden. De tweede enveloppe met opgaven van Zwaag heeft naar wat lijkt geen vervuiling. Eén opgave hiervan is gedateerd met 1490. Tot slot is er een enveloppe met opgaven van Wognum en Wadway. Er lijken geen personen tussen te zitten uit andere dorpen, maar een namenlijst om dit te controleren ontbreekt. Bovendien zijn er regelmatig twee opgaven van dezelfde personen.⁵⁶²

Een laatste opmerking over deze bronnen mag niet vergeten worden. Sinds weleer proberen mensen belastingen te ontduiken. In november 1737 kreeg Teunis Schoenmaker een deurwaarder aan de deur, welke vroeg hoeveel koeien hij molk. Schoenmaker beweerde zes koeien en drie vaarzen te hebben. De deurwaarder vond echter tien runderen op stal. Schoenmaker stelde dat een van de koeien niet van hem was, maar hij kon niet aanwijzen welke dat was. De volgende dag kwam de deurwaarder terug en stelde dezelfde vraag. Nu kreeg hij als antwoord van Schoenmaker dat er negen koeien en

⁵⁶¹ Ibidem, inv. nr. 1315, 2844v, 2844w en 2844x.

⁵⁶² Ibidem, 2844z, 2844aa, 2844bb en 2845p. De opgaven van Zwaag is Christiaan Schrickx ook tegengekomen. Hij komt voor de opgaven van 1483 uit op gemiddeld 5,4 koeien per huishouden. Ik kom uit op 5,1 koeien per huishouden. Dit verschil kan komen doordat Schrickx andere keuzes heeft gemaakt bij het wegfilteren van huishoudens uit andere dorpen. Toch kan dit niet alles verklaren. Waarschijnlijk heeft Schrickx de pinken meegerekend met de koeien (eventueel als halve koe), waardoor hij hoger uitkomt dan ik. Bij de opgaven van 1490 komt hij uit op 6 koeien per huishouden, ik op 6,4 koeien. Dit verschil is mij een raadsel. Schrickx opmerking dat de koeien niet langer voor vetweiderij werden gebruikt, maar alleen voor zuivelproductie, moet ik naar het rijk der fabelen verwijzen. In de opgaven worden duidelijk met enige regelmaat vleeskoeien vermeld. Schrickx, *Bethlehem*, 83.

een vaars waren. In eerste instantie had Schoenmaker niet alleen een te laag aantal doorgegeven, maar eveneens een groter aandeel varzen dan er werkelijk waren. Dat scheelde namelijk belasting. Schoenmaker werd gesnapt, maar we kunnen ervan uitgaan dat er genoeg boeren mee wegkwamen. Bovendien, Schoenmaker gaf niet op. Hij claimde dat vier van de koeien van zijn zwager waren en hij daar zelf dus geen belasting over hoefde te betalen. Dankzij dit gesjoemel kunnen we veetellingen uit belastingbronnen niet te precies nemen. Gelukkig kunnen we aannemen dat dit niet op grote schaal gebeurde. De straffen waren niet mild en een paard of koe was moeilijk te verstoppen.⁵⁶³

Het willen vermijden van belasting betalen uitte zich daarom voornamelijk op een andere manier: het afkraken van bezit. Een inwoner van Zwaag had in 1567 “drie of vier lamme peerden”.⁵⁶⁴ Wyert Dircs van Hauwert had eind vijftiende eeuw ook een zwaar leven met “II erge coeyen ende III ghelde veersen ende II lamme peerden”. Maerten Claesz van Grosthuisen deed er nog een schepje bovenop: hij had drie koeien “daer ick nau wet of sij leven sullen dan sterven ende ick moet daghelix vvoeden II wesies, daer moeder noch vader en hebben”.⁵⁶⁵ Maerten Claesz zal waarschijnlijk niet gelogen hebben, maar het benadrukken van deze moeilijkheden laat wel zien dat zijn verlangen om minder belasting te betalen groot was. De koster van Berkhout is hier evenzeer een goed voorbeeld van. Hij probeerde gebruikt te maken van opgebouwde goodwill: “Ghij heren, ghij burghemeysteren, ghij weten wel dat ic coster van Berchout u alle tijt onderdanich hebbe gheweest ende noch wessen, wyl tot alle tijt, daeromme bidde ic u west mij om Goets wil doch goedertyren”.⁵⁶⁶

Er is meer dan alleen belasting. Met het uitbreken van de tweede veepestgolf in 1744 werden de eerste stappen gezet naar een algehele runderenadministratie. Om de verspreiding van de veepest in kaart te brengen (en deze eventueel te kunnen beteugelen), moesten lokale overheden hun runderen tellen en doorgeven hoeveel er gezond, ziek, gebeterd en gestorven waren. Dit leidde tot een overzichtslijst van alle koeien die zich eind 1744 in de dorpen bevonden en wat hun lot was in het voorjaar van 1745. De gegevens waar deze lijst op gebaseerd werd, kwamen uit maart en april 1745. Helaas ontbreken de gegevens van de steden. Tevens is het nadelig dat sommige poldertjes apart zijn gerekend. Zo zijn er aparte cijfers voor de Grote Waal, in plaats van dat deze cijfers bij Berkhout en Hoorn zijn gevoegd. Dit levert een aantal zeer lage aantallen op. Het meest opvallend is 't Leekje. We kunnen ons afvragen of het echt waarde had om de achttien koeien die graasden in dit minuscule poldertje apart te noteren. Toch is dit niet enorm problematisch. Dit is wel zo in het geval van Aartswoud en de Bennemeer. Een ambtenaar of drukker heeft het vee van het dorp en de polder bij elkaar opgeteld. Helaas liggen Aartswoud en de Bennemeer niet naast elkaar en zijn de cijfers niet te

⁵⁶³ WA, 1685 Notarissen, inv. nr. 2516.

⁵⁶⁴ WA, 0689 Zwaag, inv. nr. 98.

⁵⁶⁵ WA, 0348 Hoorn, inv. nr. 2844g.

⁵⁶⁶ Ibidem, inv. nr. 2844h.

scheiden. Verder mogen we, op het ontbreken van stieren en kalveren na, op het gebied van precisie bij deze cijfers niets afdingen.⁵⁶⁷

Dergelijke lijsten zijn er ook voor latere tijden, al begint de echte halfjaarlijkse telling pas in 1768. Voor West-Friesland zijn deze in gedrukte vorm compleet van de periode 1773-1805. Steeds krijg ik de aantallen koeien en vaarzen van de zomer en winter voorgeschoteld per plaats en per district. Natuurlijk was dit mensenwerk. Bij het noteren van grote hoeveelheden cijfers, zat een mistelling in een klein hoekje. In één geval heb ik deze kunnen ontdekken: in de zomer van 1774 waren er volgens de bron 12190 runderen in het district Hoorn. Echter, wanneer ik alle afzonderlijke invoeringen van de losse plaatsen optel, komen ik uit op 12253. Ik ga uit van dit laatste getal.⁵⁶⁸ Daarnaast zijn er aparte tellingen van besmet vee. Regelmatig met veranderingen per maand, maar een enkele keer per twee weken. Wederom kunnen we ervan uitgaan dat er fouten in zijn geslopen, maar deze fouten zullen verwaarloosbaar klein zijn.⁵⁶⁹

Hoe uitgebreid de veepestadministratie ook is, het blijft beperkt. Hoewel runderen door de eeuwen heen de hoofdmoot van de veestapel vormden in West-Friesland, waren andere beesten zeker niet onbelangrijk. Paarden, schapen en varkens waren eveneens in noemenswaardige aantallen aanwezig. De ijver van de Fransen lost dit probleem op. In de Franse Tijd is de agrarische sector uitgebreid in kaart gebracht. Dit heeft ons meerdere veetellingen opgeleverd, waaronder een uitgebreide uit 1811. Deze noemt het aantal paarden, koeien en schapen (tevens ezels en muilieren, maar die kwamen niet voor in oostelijk West-Friesland). Dit in vele categorieën. Zo maakt de telling bij runderen onderscheid in 'stieren', 'ossen', 'koeien', 'vaarzen' en 'kalveren'; bij paarden in 'dekhengsten', 'niet-dekhengsten', 'ruinen', 'fokmerries', 'niet-fokmerries', 'veulen (m)' en 'veulen (v)' en bij schapen in 'rammen', 'hamels', 'ooien' en 'lammeren'. Helaas ontbreken er twee belangrijke groepen: varkens en pluimvee. Gelukkig is er een telling uit 1807 die wel aantallen varkens noemt, gecombineerd met hun gemiddelde slachtgewicht.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ WA, 0120 Enkhuizen, inv. nr. 1651; J. Schipper, *Van blauwe reiger tot ooievaar. De Historie van Zwaag* (Zwaag 1973) biedt een specificering van de cijfers van Zwaag: koeien per eigenaar. Hierover kan ik alleen aanmerken dat er een klein telfoutje in is geslopen: Schipper geeft terecht een totaal van 81 gebeterde koeien voor Zwaag, maar per eigenaar heeft hij er opgeteld 83 staan.

⁵⁶⁸ NA, 2.21.006.51 Goldberg, inv. nr. 41. Waarschijnlijk had de drukker zijn dag niet, want op hetzelfde blad staat ook tweemaal het jaartal 1794, terwijl de rechter hiervan 1795 zou moeten zijn.

⁵⁶⁹ NHA, 3 Gecommitteerde Raden, inv. nr. 1413-1414.

⁵⁷⁰ NHA, 14 Departementaal Bestuur, inv. nr. 535; NHA, 13 Gewestelijke besturen, inv. nr. 385.

B5. Enquete en Informatie

De *Enquete* van 1494 en de *Informatie* van 1514 zijn vergelijkbare bronnen.⁵⁷¹ Beide waren bedoeld om inzicht te krijgen in de staat van Hollandse economie om hier de belasting op af te stemmen. In de twee bronnen wordt plaats na plaats behandeld. Steeds werden aan lokale, aanzienlijke personen vragen gesteld en hun antwoorden werden genoteerd. Deze personen wisten dat hun antwoorden gebruikt zouden worden voor belastingheffing. Ervan uitgegaan dat men zo min mogelijk belasting wilde betalen, valt te verwachten dat de lokale economische gesteldheid altijd (iets) slechter werd voorgesteld dan het in realiteit was. Evenwel, er was geen reden om te liegen over de aard van de agrarische bezigheden, alleen over de winstgevendheid ervan. Wat wel een belangrijk nadeel is, is het feit dat de auteurs van de bronnen plaats na plaats geleidelijk beknopter werden.

In de *Enquete* krijgen we het beeld van een West-Friesland dat onder een zware economische crisis leed. Zelfs rekening houdend met overdrijvingen, moet de impact hiervan niet onderschat worden. Dat de *Enquete* in crisistijd is opgesteld, zorgt ervoor dat we een abnormale situatie krijgen voorgeschoteld. Dit wordt deels opgelost doordat er in de bron vergeleken wordt met de situatie in 1477 (voor het uitbreken van de crisis). Toch biedt dit niet altijd een compleet plaatje. Dit heeft in het verleden enkele verkeerde interpretaties opgeleverd, wat met name geldt voor de slootwalakkerbouw. Hierbij werd bagger uit de sloot gehaald om op de zijanten van weides enig graan te verbouwen. De Vries gaat ervan uit dat deze slootwalakkerbouw een normaal middeleeuws verschijnsel was.⁵⁷² Van der Woude heeft een meer plausibele interpretatie. Hij ziet het als een tijdelijk verschijnsel: slootwalakkerbouw was een gevolg van de economische crisis en de bijhorende hoge graanprijzen.⁵⁷³ Wel is het zo dat deze vorm van akkerbouw mogelijk diepere wortels had, maar meer als 'bemesting' van het land met bagger uit de sloten.⁵⁷⁴

Derhalve, bij het doorgronden van de aard van de agrarische activiteiten, moet rekening gehouden worden met de crisisperiode. Laten we eerst de slootwalakkerbouw in kaart brengen. Er zijn slechts vier dorpen in oostelijk West-Friesland waar het zeer concreet wordt genoemd in de *Enquete*, namelijk in Grosthuizen, Hauwert, Hem en Venhuizen.⁵⁷⁵ Dit zullen niet de enige dorpen zijn geweest, want bij veel herhaling werden de auteurs beknopter in hun omschrijvingen. Hoe verder ze waren met het onderzoek, hoe minder vaak slootwalakkerbouw werd genoemd. Toch kan ik het voor nog een paar dorpen zeer aannemelijk maken. Berkhout is het meest duidelijke geval. Bij slootwalakkerbouw

⁵⁷¹ Fruin, *Enquete*; Fruin, *Informatie*.

⁵⁷² De Vries, *Rural economy*, 71.

⁵⁷³ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 340-341.

⁵⁷⁴ Bieleman, *Boeren Nederland*, 77.

⁵⁷⁵ Fruin, *Enquete*, 7, 9 en 18.

staat steeds geschreven dat het akkerbouw was die gebeurde met de hand, zonder paarden. Bij Berkhout schreef de auteur over “lantneringe mitten hande, als voorscreven staet”.⁵⁷⁶ Hier werd zonder twijfel bedoeld op slootwalakkerbouw. Toen de auteur later in de bron aankwam bij de dorpen Hensbroek, Obdam, Oosterleek en Wijdenes, neemt hij niet eens de moeite meer om “als voorscreven staet” erbij te noteren. Hij spreekt alleen over akkerbouw met de hand, zonder paarden. Ook hier was dus sprake van slootwalakkerbouw.⁵⁷⁷

Slootwalakkerbouw hoort bij veeteelt, want de bagger werd op de kanten van weides gegooid. Waar slootwalakkerbouw was, domineerde daarom veeteelt. In het geval van de *Enquete* draaide dit om runderen. Koeien of ossen kwamen bij alle plaatsen van oostelijk West-Friesland aan de orde. Ander vee werd niet bij naam genoemd. Het kwam niet verder dan een opmerking bij Medemblik over “heuren beesten, koeyen en anderen”.⁵⁷⁸ Dit terwijl bij Texel bijvoorbeeld wel over schapen werd gesproken. Blijkbaar speelden runderen in oostelijk West-Friesland een dusdanig grote rol, dat andere veesoorten daarbij vergeleken niets voorstelden.

Naast veeteelt en slootwalakkerbouw, was er tevens nog enig ‘gewone’ akkerbouw. In de meeste dorpen werd er duidelijk gemaakt dat dit om een klein beetje ging. Zo staat er over Binnenwijzend, Oosterblokker, Westerblokker en Westwoud geschreven dat er daar naast koeien “een weynich zaylants” was.⁵⁷⁹ Iets soortgelijks staat er bij Avenhorn, Benningbroek, Sijbekarspel en Spanbroek. Het is goed mogelijk dat er bij een aantal van deze dorpen gewoon op slootwalakkerbouw werd bedoeld.⁵⁸⁰

Bij Aartswoud, Hoogwoud, Opmeer, Oudendijk, Wadway, Wognum en Zwaag werd er gesproken over akkerbouw, maar zonder heldere omschrijving over de omvang.⁵⁸¹ In deze gevallen lijkt het alsof akkerbouw een belangrijk onderdeel vormde van de agrarische sector. Dit betwijfel ik. Ik neem aan dat in deze dorpen akkerbouw maar weinig voorstelde vergeleken met de veehouderij. Er staat bij Hoorn geschreven “dat die van den dorpen, gelegen onder die voorscreven stede, geen neringhe en doen noch en hebben dan van koeyen te houden”, naast de niet-agrarische beroepen.⁵⁸² Onder de jurisdictie van Hoorn vielen meerdere dorpen waar bij de dorpen zelf wel over akkerbouw werd gesproken, namelijk: Avenhorn, Oudendijk, Wadway, Wognum en Zwaag. Akkerbouw kan hier derhalve niet veel hebben voorgesteld.

⁵⁷⁶ Ibidem, 11.

⁵⁷⁷ Ibidem, 20 en 29.

⁵⁷⁸ Ibidem, 26.

⁵⁷⁹ Ibidem, 21.

⁵⁸⁰ Ibidem, 5, 28 en 31.

⁵⁸¹ Ibidem, 2, 5, 11, 30 en 40.

⁵⁸² Ibidem, 13.

Een ander punt dat dit idee versterkt is het feit dat er in de *Enqueste* veel verklaringen worden aangedragen voor de verslechterde economische omstandigheden sinds 1477. Als een van de belangrijkste oorzaken werden de natte jaren genoemd. Het vele water had een groot deel van het vee doen laten sterven. De combinatie van wateroverlast en veesterfte zie ik in zo goed als alle dorpen terug. Bij niet één dorp werd de link gelegd tussen wateroverlast en mislukte graanoogsten. Dit zou wel aannemelijk zijn wanneer de akkerbouw een grote rol had gespeeld. Bijvoorbeeld: bij Opmeer valt te lezen dat de mensen daar hun inkomen “generen met lantelinghe ende voort met coeyen”. Het lijkt dus dat akkerbouw belangrijk was, maar het werd al snel gevolgd door een uitleg over de schade die “de natte jaren” hen gebracht hadden. Hierbij werd gesproken over “heure weylant” en “heure koeyen”, niet over hun akkers en hun graan. Hoogstwaarschijnlijk noemde Opmeer het kleine beetje akkerbouw alleen als eerst, omdat het erg winstgevend was, vanwege de hoge graanprijs.⁵⁸³

De *Informacie* van 1514 laat een grote omslag zien vergeleken met de *Enqueste*. Hoewel in veel dorpen de veehouderij nog duidelijk domineerde, waren er een groot aantal dorpen waar alleen akkerbouw werd genoemd. De inwoners van Benningbroek en Sijbekarspel verdienden hun brood “mit bouwerie ende mit dijcken”. Over koeien werd ditmaal geen woord gerept.⁵⁸⁴ Het is echter niet aannemelijk dat de veehouderij niets voorstelde in deze dorpen. Zelfs met de geweldige polderbemaling van tegenwoordig is het grootste gedeelte van het land in Benningbroek en Sijbekarspel in gebruik als weiland.⁵⁸⁵ De eerder genoemde tiende penning van Sijbekarspel uit 1561 liet zien dat 97,9% van het dorpsareaal als grasland werd gebruikt.⁵⁸⁶ Vanzelfsprekend kan de landbouw flinke veranderingen doormaken in korte tijd, maar dit is te drastisch om geloofwaardig te zijn.

Dit bijzondere verschijnsel laat zich makkelijk verklaren. In 1514 was de tarweprijs bijna vier keer zo hoog als in de jaren daarvoor. De hoge tarweprijs maakte akkerbouw plotsklaps zeer lucratief, waardoor de veeteelt ineens weinig voorstelde.⁵⁸⁷ Waarschijnlijk ligt het ook aan de bron. De *Informacie* is beknopter over onze dorpen dan de *Enqueste*. Dit komt deels doordat de plaatsen van oostelijk West-Friesland pas relatief laat aan de orde kwamen, toen de auteurs al minder gedetailleerd bezig waren. Het kan daardoor zijn dat de auteur de veeteelt in Holland zo vanzelfsprekend vond, dat hij dit niet noemde als er sprake was van relatief veel akkerbouw. Deze beknoptheid uit zich tevens in het gebruik van het woord ‘landnering’. Als ik kijk naar de letterlijke betekenis, dan kan het zowel akkerbouw als veeteelt omvatten. Zo staat er bij Westerblokker geschreven dat zij hun geld verdienden

⁵⁸³ Ibidem, 30.

⁵⁸⁴ Fruin, *Informacie*, 113.

⁵⁸⁵ Een blik op www.boerenbunder.nl zegt genoeg.

⁵⁸⁶ Zie hiervoor ‘B2. Grondbelastingen’.

⁵⁸⁷ Natuurlijk kan de hoge graanprijs voortkomen uit bijvoorbeeld misoogsten. Niettemin is het in deze context waarschijnlijk dat de oogsten van dat jaar goed waren in dit gebied. De Moor, ‘Leeuwenhorst’.

“mit koyen, lantneringe, mit visschen ende ten haringck vaeren”.⁵⁸⁸ In deze context is het aannemelijk dat er met landnering bedoeld werd op akkerbouw, want de koeien werden apart genoemd. Echter, in Schardam, Ursem, Wadway, Wognum en Zwaag staat alleen ‘landnering’ geschreven – zonder enige andere informatie over de agrarische sector.⁵⁸⁹ Dit kunnen we als gemengd bedrijf interpreteren, maar zeker is dit niet.

Bij Grosthuisen en Oudendijk staat er in de *Informacie* eveneens “coijen te houden” en “lantneringe”.⁵⁹⁰ Aangezien er te Grosthuisen in 1494 nog aan slootwalakkerbouw werd gedaan (en mogelijk tevens in Oudendijk), kunnen we ons afvragen of de landnering in dit geval niet gewoon wederom op slootwalakkerbouw slaat. De vage bewoordingen van de auteur laten het helaas niet toe om hier conclusies aan te verbinden.

B6. Doopboeken

De demografische ontwikkelingen van de Vroegmoderne Tijd zijn moeilijk te vatten. Logisch, want tot de Franse Tijd werden er geen serieuze statistieken bijgehouden over de bevolkingsomvang. Geboorte en sterfte werd evenzeer niet structureel geregistreerd door de overheid. Toch zijn er mogelijkheden. Er zijn immers doop-, trouw- en begraafboeken. Deze kunnen helpen bij het in kaart brengen van de demografische ontwikkelingen. Helaas zitten hier veel haken en ogen aan. Zo zijn de meeste hiervan onderdeel van de kerkelijke administratie. Aangezien er vele soorten kerken waren, waarvan er bij sommige geen administratie is overgeleverd, mis ik geregeld grote delen van de bevolking. Het staat dus al bij voorbaat vast, dat de DTB-boeken alleen een indicatie kunnen bieden over de bevolkingsontwikkelingen. Precisie is niet haalbaar.

Omdat dit geen demografische studie moet worden, ben ik genoodzaakt het simpel te houden. Daarom heb ik enkel gegevens verzameld van dopen. Het gaat me hierbij niet zozeer om de geboren, maar meer om de ouders. Immers: hoe meer gedoopte kinderen, hoe meer ouders er waren. Daarmee vertelt het aantal dopen ons iets over de omvang van een groot deel van de werkzame bevolking. Natuurlijk is dit beperkt, want wanneer bijvoorbeeld de gemiddelde trouwleeftijd omhoog ging, kunnen er minder dopen zijn geweest op evenveel volwassenen. Tevens ontbreekt de kinderloze bevolking. Desalniettemin zorgt het voor een belangrijke indicatie.

⁵⁸⁸ Fruin, *Informacie*, 129.

⁵⁸⁹ Ibidem, 88, 98-99 en 141. Bij Schardam staat er letterlijk “van ‘t lant” en bij Wadway en Wognum “lantwerck”.

⁵⁹⁰ Ibidem, 87.

Van 27 kerken heb ik doopboeken uitgewerkt. Het gaat hierbij om doopboeken van achttien gereformeerde en acht katholieke kerken, naast nog één van een doopsgezinde kerk.⁵⁹¹ Deze spreiding in soorten kerken is van betekenis, want de demografische ontwikkelingen waren per kerk verschillend, doordat mensen zich konden bekeren en migranten in verschillende tijden verschillende religieuze achtergronden hadden. Nog praktisch om te melden: ik heb doorgehaalde namen niet meegeteld, maar volwassenendopen wel. Natuurlijk zullen de dominee, de pastoor en ikzelf foutjes hebben gemaakt, maar door de grote aantallen doopgegevens vallen deze in het niet.

Tot slot is de al eerder besproken belasting op het gemaal belangrijk om grip te krijgen op de bevolkingsontwikkelingen.⁵⁹² De reden is simpel: hoe meer graan er gemaal werd om brood te bakken, hoe meer monden er gevoed konden worden. Aangezien vraag en aanbod door marktwerking redelijk op elkaar werden afgesteld, bewoog de gemaalbelasting mee met de bevolkingsontwikkeling. Vanzelfsprekend is het beeld dat het gemaal biedt tijdens crisisjaren verstoord. Bovendien zorgde meer diversiteit in het dieet dat het gemaal achterbleef bij bevolkingsgroei. Vooral de aardappel was hierbij van betekenis. Al met al vormt het gemaal een belangrijke aanvulling, omdat ik alleen doopgegevens heb verzameld van de dorpen. Het gemaal biedt namelijk inzicht in de omvang van de gehele bevolking, dus ook die van de steden.

⁵⁹¹ Bij de gereformeerde groep zitten de dorpen Abbekerk, Benningbroek, Binnenwijzend, Grootebroek, Hauwert, Hem, Hoogwoud, Lambertschaag, Lutjebroek, Midwoud, Obdam, Oosterblokker, Scharwoude, Schellinkhout, Twisk, Ursem, Westwoud en Zwaag. De katholieke dorpskerken zijn Grootebroek, Hoogwoud, Lutjebroek, Obdam, Spierdijk, Westerblokker, Wervershoof en Zwaag. Tot slot hebben we de mennonieten van Twisk.

⁵⁹² Zie hiervoor 'B3. Belastingpacht'.

Literatuurlijst

- Allen, R. C, 'Consumer price indices, nominal / real wages and welfare ratios of building craftsmen and labourers, 1260-1913', *Website IISG*. <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#europe>
- Aten, D., '*Als het gewelt comt*'. *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800* (Hilversum 1995)
- Bartels, M. e.a., *Dwars door de dijk. Archeologie en geschiedenis van de Westfriese Omringdijk tussen Hoorn en Enkhuizen* (Enschede 2016)
- Bavel, B. van, 'The medieval origins of capitalism in the Netherlands', *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) afl.2-3, 45-79
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008)
- Bijman, A., 'Ontstaan, ontginning en afwatering in West-Friesland' (nog ongepubliceerd)
- Boer, D. E. H. de, *Graaf en Grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het Middeleeuwse 'Noordholland' tussen ±1345 en ±1415* (Leiden 1978)
- Boon, P., *Bouwers van de zee. Zeevarenden van het Westfriese platteland, c. 1680-1720* (Den Haag 1996)
- Boon, P., 'Voorland en inlagen: de Westfriese strijd tegen het buitenwater', *West-Friesland oud & nieuw* 58 (1991) 78-113
- Borger, G. J., *De Veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland* (Amsterdam 1975)
- Bouwens, A.P., 'Midden West-Friesland. Een waterstaatkundige erfenis uit de Middeleeuwen', *West-Frieslands Oud en Nieuw* 52 (1985) 74-89
- Brozius, J., '3.12 De Paardenmarkt in Opmeer', in: P. Smit e.a., *West-Friesland toen en nu. 3. Altijd bedrijvig* (Zwolle 2009) 54-59
- Brusse, P., *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999)
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 2: 1300-1450* (Franeker 1996)
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 3: 1450-1575* (Franeker 1998)
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 4: 1575-1675* (Franeker 2000)
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 5: 1675-1750* (Franeker 2006)
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 6: 1751-1800* (Franeker 2014)
- Burger van Schoorel, D., *Chronyk van de stad Medenblik, waar in van deszelfs eerste begin, opkomst, en florizante staat uytvoerig werd gehandelt, etc.* (Hoorn 1728)

- Dillen, J. G. van, 'Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling', *Economisch-Historisch Jaarboek* 21 (1940) 167-189
- Duijn, D. M., P. C. Meijers en C. P. Schrickx, *De oudste stolp van West-Friesland? Het onderzoek naar een 16de-eeuwse stolpboerderij in Hoogkarspel, gemeente Drechterland* (Hoorn 2012)
- Duijvendak, M. G. J., 'Wijde horizon, scherpe blik: regionale geschiedenis en Noord-Nederland', *Website Rijksuniversiteit Groningen*, 2006. <http://hdl.handle.net/11370/2dc18db4-4b0e-4b3f-a5c5-6c8438192e07> (12-07-2018)
- Fruin, R. J., *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van de schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere 1494* (Leiden 1876)
- Fruin, R. J., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyte van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltale. Gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866)
- Gijsbers, W. M., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750* (Hilversum 1999)
- Graft, J. van de, *Geschiedenis der wetgeving op de tienden hier te lande, inzonderheid Holland en Zeeland* (Middelburg 1856)
- Greeven, J., *Nationaal impost-boekje of het register op de gemeene middelen te lande, etc.* (Amsterdam 1806)
- Guicciardini, M. L., *Beschryvinghe van alle Neder-Landen, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt, etc.* (Amsterdam 1612)
- Hamaker, H. G., *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis. Tweede deel* (Utrecht 1876)
- Hoogland, M., 'Veehouderij en grootgrondbezit in West-Friesland ten tijde van de Enqueste van 1494 en de Informatie van 1514' (nog ongepubliceerd)
- Hoogland, M., en N. Groot, *Deel 3. Tuinbouw en zaadteelt, de agrarische geschiedenis van oostelijk West-Friesland 1880-1930* (Zwolle 2011)
- Jas, J. R., e.a., *Enkhuizen en het Grootslag. Twee schilderijen bekeken* (Schoorl 1994)
- Jones, P. D., e.a., *History and climate. Memories of the future?* (New York 2001)
- Kennedy, J. C., *A Concise history of the Netherlands* (Cambridge 2017)
- Knibbe, M., *Lokkich Fryslân. Een studie naar de ontwikkeling van de productiviteit van de Friese landbouw 1505-1830* (Groningen 2006)
- Koeman, C., 'De eerste sporen van tuinbouw in West-Friesland', *West-Friesland's Oud en Nieuw* 1 (1926) 94-96

- Koster, P., *Hoorn in de Middeleeuwen. De economische ontwikkeling van een Westfriesche stad* (Amsterdam 1929)
- Le Roy Ladurie, E. B., *Les paysans de Languedoc* (Parijs 1966)
- Lesger, C. M., *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 1990)
- Liesker, R., en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deel 4 Holland 1572-1795* (Den Haag 2004)
- Lucassen, J. M. W. G., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1800* (Gouda 1984)
- Moor, G. de, 'Wages and prices from the convent Leeuwenhorst, 1410-1570', *Website IISG*.
<http://www.iisg.nl/hpw/data.php#netherlands>
- Newfield, T. P., 'A cattle panzootic in early fourteenth-century Europe', *Agricultural History Review* 57 (2009), afl. 2, 155-190
- Post, J., *De waarde van een koe. Prijsgeschiedenis van melkvee* (Leeuwarden 2002)
- Posthumus, N. W., *Nederlandsche prijsgeschiedenis. Deel I, goederenprijzen op de boers van Amsterdam 1585-1914, wisselkoersen te Amsterdam 1609-1914* (Leiden 1943)
- Priester, P. R., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw* (Wageningen 1998)
- Roessingh, H. K., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17^e en 18^e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976)
- Sandwijk, G. van, *Lezen en zingen. Leerzaam en onderhoudend leesboek ter bevordering van den briefstijl en der kunstmatige voordragt, etc.* (Purmerend 1851)
- Schilperoort, T., *Generaal register op alle de ordonnantien, placaten en publicatien van de edele grootmogende heeren Staaten en op het meerendeel der resolutien van de edele mogende heeren gecommitteerde raaden, betreffende de invordering der gemeene middelen over Holland en Westvriesland van de jaaren 1749 tot 1761 ingesloten. In eene alphabetische orde gebracht* (Delft 1762)
- Schipper, J., *Van blauwe reiger tot ooievaar. De Historie van Zwaag* (Zwaag 1973)
- Schrickx, C., *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)* (Hilversum 2015)
- Schuijtemaker, L., 'Stedelijke weides. Grondbezit van stedelingen en de conjunctuur van de Westfriesche agrarische sector, 1500-1800', *Skript Historisch Tijdschrift* 29 (2017) afl. 1, 21-37
- Slicher van Bath, B. H., *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957)

- Stapel, R., 'Holland rond 1500. Een geografische verkenning van de *Enqueste* (1494) en *Informacie* (1514)', *Holland* 49 (2017) afl. 4, 177-184
- Sterck, A., *Generaal register op de invordering der gemeene middelen over Holland en Westvriesland* (Delft 1778)
- Timmerman, L. A., *Middeleeuwse agrarische veenontginningen in de Vier Noorder Koggen. Een interdisciplinair onderzoek naar de opbouw van het natuurlijke landschap en de kolonisatie- en ontginningsgeschiedenis van West-Friesland (800 - 1300)* (Broek op Langedijk 2017)
- Velius, T., *Chroniick van Hoorn. Daer in particulierlijck verhaelt worden des selven stadts eerste begin / opcomen / en ghedenckweerdighe gheschiedenissen, etc.* (Hoorn 1617)
- Verhulst, A. E., 'Prices of cereals, butter and cheese in Brugge (1348-1801)', *Website IISG*.
<http://www.iisg.nl/hpw/data.php#belgium>
- Verwijs, E., *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren van der XIVe eeuw* (Utrecht 1869)
- Vries, J. de, en A. M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)
- Vries, J. de, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (Londen en New York 1974)
- Wiel, K. van der, *Deel 2. Veehouderij, de agrarische geschiedenis van oostelijk West-Friesland 1880-1930* (Zwolle 2011)
- Woude, A. M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografie en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de Late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972)
- Zanden, J. L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Wageningen 1985)
- Zanden, J. L. van, 'The prices of the most important consumer goods, and indices of wages and the cost of living in the western part of the Netherlands, 1450-1800', *Website IISG*.
<http://www.iisg.nl/hpw/data.php#netherlands>

Primaire bronnen

Gemeente Amsterdam Stadsarchief, 5038: Archief van de burgemeesters: resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland, van Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier, inv. nr. 10

Het Utrechts Archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv. nr. U003a010

Nationaal Archief (hierna: NA), 2.21.006.051 Goldberg, inv. nr. 28-29, 34-35, 41 en 42

NA, 1.04.02 VOC, inv. nr. 14854

NA, 3.01.01 Graven van Holland, inv. nr. 1560, 1572 en 1598

NA, 3.01.27.02 Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 880, 1024, 1029, 1037, 1042, 1046, 1047, 1050, 1052, 1055, 1057, 1066, 1076, 1086, 1092, 1097, 1098, 1104, 1129, 1142, 1153, 1179, 1199-1201, 1210 en 1220

NA, 4.VTH Kaarten Hingman, inv. nr. 2500

Noord-Hollands Archief (hierna: NHA), 3 Gecommitteerde raden, inv. nr. 1260 en 1413-1414

NHA, 13 Gewestelijke Besturen in Noord-Holland, inv. nr. 385

NHA, 14 Departementaal Bestuur van de Zuiderzee te Amsterdam, inv. nr. 535

NHA, 83.2 Kadaster en hypotheekkantoren Noord-Holland (KADOR Noord-Holland), inv. nr. 10051 en 10060

NHA, 176 Losse Aanwinsten (verkregen tot 1984) van het Noord-Hollands Archief te Haarlem, Collectie van, inv. nr. 1376

Westfries Archief (hierna: WA), 0003 Oud-rechterlijke en weeskamer archieven, inv. nr. 4314, 4428, 4472-4476, 4534A, 4565, 4583-4584, 4766, 4785-4786, 4791, 4810, 5120, 5209, 5212, 5214-5215, 5349-5359, 5448, 5471, 5539 en 5595

WA, 0094 Stede Westwoud 1414-1810, dorpen Westwoud 1712-1810 en Binnenwijzend 1499-1811, gemeente Westwoud 1817-1930, inv. nr. 102-103, 115-116 en 119-120

WA, 0120 Oud archief stad Enkhuizen 1353-1815 (1872), inv. nr. 242b, 243-244, 1436, 1651 en 1998-1999

WA, 0216 Collectie handschriften en losse archivalia, 1418, 1420-1421, 1425, 1429, 1437-1440, 1443, 1446, 1448, 1451, 1455 en 1457

WA, 0348 Oud archief stad Hoorn 1356-1815, inv. nr. 58-62, 1315, 1320, 2554-2555, 2567, 2660 en 2844a-2845p

WA, 0403 Dorp en gemeente Blokker 1699-1934, inv. nr. 740

WA, 0689 Dorp en gemeente Zwaag 1531-1978, inv. nr. 98, 149, 244 en 246

WA, 0715-01 Oud archief stad Medemblik, inv. nr. 2a, 12, 1030-1032, 1409 en 1463

WA, 0795-02 Archiven van de dorpen Abbekerk en Lambertschaag en gemeente Abbekerk 1399-1977, inv. nr. 19

WA, 0849 Dorpsbestuur Oostwoud 1562-1811, inv. nr. 24

WA, 0928 Dorpsbestuur Twisk 1487-1811, inv. nr. 48, 70, 71 en 75

WA, 1026 Dorpsbestuur Opmeer, inv. nr. 62 en 67

WA, 1048 Heren van Spanbroek en stede en dorpsbestuur Spanbroek 1399-1823, inv. nr. 193, 193a, 194.2-194.4, 236.1 en 238a-238d

WA, 1107 Stede en gemeente Grootebroek 1364-1949, inv. nr. 236, 449, 495, 547-548, 554, 560 en 809

WA, 1156 Stede en gemeente Schellinkhout 1450-1970, inv. nr. 1, 12, 33, 35 en 710

WA, 1295 Dorp en gemeente Avenhorn en Oostmijzen, Dorp en gemeente Grosthuisen, gemeente Scharwoude, gemeente Avenhorn, 1629-1936, inv. nr. 141

WA, 1322 Dorpsbestuur en gemeentebestuur Berkhout 1477-1925, inv. nr. 38

WA, 1404 Dorpen Nibbixwoud en Hauwert 1587-1811, gemeentebestuur Nibbixwoud 1812-1941, Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf (1919-1924), Levensmiddelenbedrijf (1917-1920), Armenvoogden later Burgerlijk Armbestuur Nibbixwoud (1618-1941) en Armenvoogden later Burgerlijk Armbestuur Hauwert (1809-1941), inv. nr. 58

WA, 1433 Dorpen Wognum en Wadway en gemeente Wognum 1436-1940, inv. nr. 1137

WA, 1562 Ambacht van West-Friesland genaamd Drechterland en hoofdingelanden van West-Friesland (Drechterland), inv. nr. 1665-1666, 1668-1669 en 1688

WA, 1685 Notarissen in West-Friesland tot 1843, inv. nr. 127-139, 187-195, 222-231, 366-394, 427-432, 808-1493, 1513-1518, 1563-1564, 1587, 1656-1700, 1904, 1966-1969, 1992-2014, 2035-2700, 2710-2752, 2776-2777, 2783-2787, 2801-2804, 2843, 3153-3404, 3872-3876, 4071-4078, 4144-4156, 4772-4797, 5007-5014, 5080-5083, 5128-5131, 5407-5413, 5581-5582 en 6580-6581

WA, 1702-02 Doop-, trouw- en begraafboeken Abbekerk, inv. nr. 1-3

WA, 1702-05 Doop-, trouw- en begraafboeken Benningbroek, inv. nr. 1

WA, 1702-06 Doop-, trouw- en begraafboeken Berkhout, inv. nr. 6-8

WA, 1702-10 Doop-, trouw- en begraafboeken Grootebroek, inv. nr. 2-5 en 9-10

WA, 1702-12 Doop-, trouw- en begraafboeken Hauwert, inv. nr. 1-2

WA, 1702-13 Doop-, trouw- en begraafboeken Hem, inv. nr. 2-3

WA, 1702-16 Doop-, trouw- en begraafboeken Hoogwoud, inv. nr. 2 en 7-9

WA, 1702-17 Doop-, trouw- en begraafboeken Hoorn, inv. nr. 108

WA, 1702-19 Doop-, trouw- en begraafboeken Lutjebroek, inv. nr. 1 en 5-6
WA, 1702-21 Doop-, trouw- en begraafboeken Midwoud, inv. nr. 2
WA, 1702-23 Doop-, trouw- en begraafboeken Obdam, inv. nr. 1-2 en 6-7
WA, 1702-24 Doop-, trouw- en begraafboeken Oosterblokker, inv. nr. 2-4
WA, 1702-30 Doop-, trouw- en begraafboeken Scharwoude, inv. nr. 1-2
WA, 1702-31 Doop-, trouw- en begraafboeken Schellinkhout, inv. nr. 1 en 3-4
WA, 1702-34 Doop-, trouw en begraafboeken Twisk, inv. nr. 1-2 en 6
WA, 1702-35 Doop-, trouw- en begraafboeken Ursem, inv. nr. 1-2
WA, 1702-38 Doop-, trouw- en begraafboeken Wervershoof, inv. nr. 2-3
WA, 1702-39 Doop-, trouw- en begraafboeken Westerblokker, inv. nr. 1
WA, 1702-40 Doop-, trouw- en begraafboeken Westwoud, inv. nr. 2-3
WA, 1702-43 Doop-, trouw- en begraafboeken Zwaag, inv. nr. 1-3 en 5